ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МАШТОЦА
«МАТЕНАДАРАН»
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

ВАРДАН АРЕВЕЛЦИ

ТОЛКОВАНИЕ ГРАММАТИКИ

Текст подготовил и снабдил предисловием

Л. Г. ХАЧЕРЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН 1972

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն»

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՑԻ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆԻ

Աշխատասիրությամբ՝
Լ. Գ. ԽԱՉԵՐՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1972

«Մեկնութիւն քերականի» աշխատությունը Վարդան Արևելցու մատենագրական ժառանգության արժեքավոր երկերից է, որն ստեղծվել է, իբրև արքայական պատվեր, 1244—1246 թվականներին՝ Կիլիկիայում, Հեթում Ա թագավորի խնդրանքով։ Որպես քերականական դասընթացի ձեռնարկ այն բազմացվել է մի շարք ընդօրինակություններով և լայն կիրառություն է գտել ինչպես Կիլիկյան Հայկական թագավորության տարածքի վարդապետարաններում, այնպես և պատմական Հայաստանի ուսումնագիտական կենտրոններում։

Վարդան Արևելցու սույն աշխատությունը, համապատասխան ուսումնասիրությամբ ու ծանոթագրություններով; առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրվում իբրև քննական բնագիր՝ պատրաստված 17 ձեռագրերի համադրական համեմատության հիման վրա։

Բնագրական սույն հուշարձանը կհետաքրքրի ոչ միայն լեզվաբան-քերականագետներին, այլև հայագետներին ընդհանրապես։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Միջնադարի հայ մատենագրության առավել ականավոր ներկայացուցիչներից է տաղանդաշատ գիտնական, մանկավարժ և հասարակական գործիչ Վարդան Արևելցին։ Նշանավոր պատմիչ, մատենագիր, աստվածաբան լինելով հանդերձ, նա եղել է նաև դպրության տեսաբան և քերական մեկնիչ։ Ընդամին՝ եթե Վարդան Արևելցին մեր մատենագրության մեջ առավելապես հայտնի է որպես XIII դարի խոշոր պատմիչ՝ Կիրակոս Գանձակեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի հետ միասին, ապա իբրև դպրության տեսաբան և քերական մեկնիչ նույնպես կարկառուն դեմքն է իր ժամանակաշրջանի։

Սույն աշխատասիրությամբ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրվում Վարդան Արևելցու «Մեկնութիւն քերականի» երկի քննական բնագիրը՝ 17 ձեռագրերի համադրական համեմատությամբ։

* *
*

Վարդան Արևելցին ծնվել է XIII դարի առաջին տասնամյակում։ Ձեռագրական աղբյուրներում նա հիշատակվում է նաև իբրև Աղվանից Վարդան[1], Վարդան Գանձակեցի, Մեծ Վարդան և Վարդան պատմիչ անուններով։ Պետք է ենթադրել, որ Վարդան Աղվանից և Վարդան Գանձակեցի անվանումները հուշում են նրա ծննդավայրը. նա բնիկ Գանձակից կամ, որ և նույնն է առավել լայն տարածքի ընդգրկմամբ՝ Աղվանական աշխարհից պետք է լինի, մանավա՛նդ, որ «Արևելցի» անվանակրումը ևս նույնն է հավաստում։ Հայագիտական գրականության մեջ, սկսած Մ. Չամչյանից[2], հաճախ է շփոթվել Վարդան Արևելցին Վարդան Բարձրբերդցու հետ, որոնք, սակայն, պատմական երկու տարբեր անձնավորություններ են. մատենագրությունից հայտնի է, որ Վարդան Բարձրբերդցին հանդես է եկել ավելի ուշ և ապրել է ավելի երկար, քան Վարդան Արևելցին. Բարձրբերդցին աշակերտել է Կիլիկիայում Հովհաննես Արքաեղբորը, մինչդեռ Վարդան Արևելցին գործել է, հիմնականում, Արևելյան Հայաստանում և իր ուսումնառությունը անց է կացրել «առ ոտս» ուսուցչապետ Վանականի[3]։ Այս ժամանակամիջոցում, երբ Վանականի դպրոցը գերե-

---

[1] Տե՛ս Յ. Տաշեան, *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա*, Վիեննա, 1895, էջ 769, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 1784, թ. 206ա, № 2189, թ. 292բ և այլուր։

[2] Տե՛ս Մ. Չամչեանց, *Պատմութիւն Հայոց*, Վենետիկ, հ. Գ, 1781, էջ 237, «Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ Պատմութիւն Տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին», Մոսկվա, 1861, Ղ. Ալիշան, *Հայապատում*, Վենետիկ, 1901, էջ 638, *Saint Martin*, Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, Paris, Tome 2, p. 455, *Brosset*, Analyse critique de la Всеобщая история de Vardan, St. Petersbourg, 1862, p. 2, և ուրիշներ։

[3] Վարդան Բարձրբերդցին ձեռագրական աղբյուրներում հիշվում է մինչև 1286 թվականը՝ ա՛յն դեպքում, երբ 1271 թվականին Վարդան Արևելցին արդեն վախճանվել էր։

վարվում է մոնղոլների կողմից, Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցու և մյուս ուսումնակիցների հետ միասին, ճաշակում է ասպատակողների պատճառած անլուր դառնությունները։

Բարձրագույն կրթության աստիճան («վարդապետական») ստանալուց հետո Վարդան Արևելցին ծավալում է ուսումնագիտական բեղմնավոր գործունեություն և կարճ ժամանակում լայն ճանաչում է գտնում ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես և Կիլիկիայում։ 1241 թվականին ուխտագնացության է ուղևորվում դեպի Երուսաղեմ և վերադարձին անցնում է Կիլիկիա, որտեղ ջերմ ընդունելություն է գտնում Հեթում Ա թագավորի և կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրբերդցու կողմից[4]*։ Այստեղ նա մնում է շուրջ հինգ տարի (1242—1246 թթ.) և ծավալում գիտական ստեղծագործական ու հասարակական բուռն գործունեություն։ Վարդան Արևելցուն են աշակերտում մինչև անգամ Հեթում Ա թագավորը և նրա կին Զաբել թագուհին։ Վերջիններիս ուսումնառության համար Արևելցին հանրամատչելի ու պարզունակ լեզվով գրում է «Ժղլանք» ուսումնագիտական ձեռնարկը, որը հասարակագիտական և բնագիտական բազմաթիվ հարցերի մեկնաբանմանը նվիրված «հանրագիտարանային» բնույթի արժեքավոր մի աշխատություն է։*

Կիլիկիայում առաջին անգամ գտնված ժամանակամիջոցում, դարձյալ Հեթում Ա թագավորի խնդրանքով, Վարդան Արևելցին գրում է «Մեկնութիւն քերականի» սույն երկը, որի վերնագրում հիշատակվում է նաև պատվիրատուն՝ **«... ի խնդրոյ թագաւորին հայոց Հեթմոյ»**, *որն իրագործում է, ամենայն հավանականությամբ, 1244—1246 թվականներին։*

Նշված այս երկու աշխատությունների պատմական նշանակությունն ու արժեքը ընդգծվում է նրանով, որ դրանք երկուսն էլ **արքունական** *պատվերներ են՝ հենց թագավորի և թագուհու ուսումնառության համար նախատեսված։*

Բացի սրանցից, Վարդան Արևելցին Կիլիկիայում է թարգմանում Միխայիլ Ասորու Ընդհանուր պատմությունը՝ ասորի Իշոխ ուսումնականի օժանդակությամբ։

Վարդան Արևելցին վճռական մասնակցություն է ունեցել բոլոր այն գործառնություններում, որ Կիլիկիայի կաթողիկոսությունը ունեցել է մի կողմից Հռոմի պապի, մյուս կողմից Արևելյան Հայաստանի թեմերի ու «երկրների» հետ՝ համազգային նշանակություն ունեցող հարցերի վերաբերյալ։ Նա մինչև անգամ կաթողիկոսի անվամբ Հռոմի պապին հղված պաշտոնական կարևորագույն փաստաթղթերի հարցադրումներն ու ձևակերպումներն է պատրաստել, որոնցում շոշափված են դավանաբանական-քաղաքական կնճռոտ հարցեր։ Ավելին. Վարդան Արևելցին նույնիսկ մոնղոլ տիրակալների հետ վարվող բանակցություններին է մասնակցել և իր հեղինակությամբ նպաստել քաղաքական-տնտեսական որոշ հարցերի կարգավորմանը։

1246 թվականին Արևելյան Հայաստան վերադառնալով, իբրև կաթողիկոսի նվիրակ, Վարդան Արևելցին բոլոր թեմերի առաջնորդներին և «երևելիներին» հրավիրում է ժողովի՝ մոնղոլական տիրապետության հետևանքով խախտված հասարակական կեցությունը կարգավորելու մտահոգությամբ գրված կաթողիկոսական «Կանոնականք»-ի տակ նրանց համաձայնության ստորագրությունները ապահովելու համար։

---

[4] *Տե՛ս* Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 294։*

Վարդան Արևելցին երկրորդ անգամ լինում է Կիլիկիայում հինգ տարի հետո՝ 1251 թվականին, և նորից կաթողիկոսական շրջաբերականով լիազորված վերադառնում է Արևելյան Հայաստան[5]։

Վարդան Արևելցու գրչին են պատկանում նաև «Պատմութիւն տիեզերական» և «Պատմութիւն թաթարաց» երկերը, որոնք կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ են մոնղոլների ու նրանց ռազմա-տնտեսական քաղաքականության վերաբերյալ՝ Կովկասն ու Հայաստանը մոնղոլական տիրապետության տակ գտնված ժամանակաշրջանում։

Նրան է վերագրվում նաև «Աշխարհացոյց»-ը իր Ընդարձակ և Համառոտ խմբագրություններով[6], որոնք տեղագրական շատ արժեքավոր աղբյուր են հանդիսանում, հիմնականում, պատմական Հայաստանի քաղաքների, գյուղերի և մշակութային հոգևոր կենտրոնների վերաբերյալ։

Վարդան Արևելցին հեղինակ է նաև բազմաթիվ աստվածաբանական մեկնությունների, որոնք արտացոլում են ժամանակի աշխարհայացքային դրույթներն ու հարցադրումները։

Նա իր մահկանացուն կնքում է 1271 թվականին և թաղվում Խորվիրապում։

* *
*

Առաջաբան-ուսումնասիրության մեջ, գիտական անհրաժեշտությունից ելնելով, մեր առաջ խնդիր ենք դրել լուսաբանել երկու հիմնական հարց. առաջին՝ լեզվաբանական-քերականագիտական վերլուծության ենթարկելով Վարդան Արևելցու սույն երկը՝ բացահայտել մեկնողական հայ քերականագիտության զարգացման մեջ նրա ներդրումը. երկրորդ՝ բնագրագիտական քննությամբ պարզել բնագրային աղերսները նույնատիպ քերականական մեկնությունների հետ՝ մի կողմից, մյուս կողմից՝ ձեռքբերված բնագրագիտական հետևությունների հիման վրա արժեքավորել քերականական այս հուշարձանը։

I. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ-ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ-ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

1. **Քերականության բնորոշումը իբրև գիտություն**։— Առաջին ուշագրավ և ամբողջական հայացքը Վարդան Արևելցու ա՛յն տեսակետի հավաստումն է, որ քերականությունը, որպես ուսմունք, գիտություն է։ Թրակացու այն դրույթը, որ քերականությունը իր բնույթով «հմտություն» է, Վարդան Արևելցին թեև լիովին պաշտպանում է, բայց և միաժամանակ յուրովի է մեկնաբանում այն՝ ընդլայնելով այդ հասկացությունը նոր իմաստավորմամբ. քերականությունը «հմտություն» լինելով հանդերձ նաև գիտություն է,— իրավացիորեն հաստատում է նա։ Իսկ այսպիսի ըմբռնումը շատ կարևոր է քերականության, իբրև ուսումնական առարկայի, ճիշտ գնահատման առումով, ուստի և այն սկզբուն-

[5] Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, «Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, առաքված Արևելյան Հայաստան, 1251 թվականին» հոդվածը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 267—284։

[6] Տե՛ս «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քննական հրատ. Հայկ Պէրպէրեանի», Փարիզ, 1960։

քային ու տեսական նշանակություն ունի։ Մերժելով որոշ ուսումնականների տված այն մեկնությունը, ըստ որի «հմտությունը», իբր, պարզապես «ծանոթություն» կամ «տեղեկություն» է, Վարդան Արևելցին այն տեսակետն է հայտնում, որ «հմտություն» ասելով պետք է հասկանալ երևույթների մեջ թափանցելու կարողություն, որ և «ստուգաբանորեն» նույնն է թե՝ «հնմտություն», այսինքն՝ «հունի», էության մեջ մտնելը, որ և համարժեք է «գիտություն» հասկացությանը։ Հետևաբար՝ քերականությունը, ըստ Վարդան Արևելցու, ամենից առաջ գիտություն է իր բնույթով: Ընդսմին, եթե բանաստեղծների («քերդողաց») և արձակագիրների («շարագրաց») երկերում քերականական իրակությունների բացատրությունը մարդ չկարողանա «գիտունի» պես տալ, ասում է Վարդան Արևելցին, ապա նա կնմանվի «անգետ» և «անբան» անասունի և նրա վարվեցողությունն էլ կհամապատասխանի «անասունի» բնազդային՝ կամային շարժումներին, և ո՛չ՝ գիտակցական դրսևորումներին։ Տվյալ դեպքում այլաբանորեն այն միտքն է շեշտվում, որ քերականությունը իբրև հմտություն ըմբռնելիս չպետք է «հմտությունը» ընկալել իր նեղ իմաստով՝ սոսկ փորձի բազմակրկնությամբ ձեռք բերված մեխանիկական գործառնություն։ Բանն այն է, որ բնագիր ճիշտ հասկանալը իրոք գիտություն է պահանջում՝ նրա աղբյուրների բացահայտման համար։ «Առ որ ասեմք,— գրում է նա.— եթէ գիտութեամբ ասաց զարուեստն. զի թէ հարցանեն ընդ քեզ անուն կամ բայ, որ է բանի մասն, նա հմտութեամբն, որ է հնմտութիւն, որ մտեա ի յարուեստն զերդ ի գետի հուն, որ չինի հնմտութիւն[7]: Նա հնմտութեամբն զքերթողացն և զշարագրացն տաս զպատասխանին զերդ զգիտուն, ապա թէ ոչ՝ դու ի նախնեացն անգիտացն անկար ի յոճ և ի սովորութիւն ըստ անասնոցն երթալոյ ի սովորական տեղիս»[8]։ Այս առթիվ, սակայն, Վարդան Արևելցին անում է կարևոր մի վերապահություն՝ «գիտության» ըմբռնումը, իր հերթին, սահմանելով ըստ միջնադարյան փիլիսոփայական-աստվածաբանական տեսության։ Այդ ըմբռնման համաձայն՝ «գիտությունը» երկակի է. կա «կատարյալ» գիտություն, որը հատուկ է միայն գերագույն էակին (ենթադրյալ աստծուն), կա և «մասնակի» գիտություն, որը միայն մարդու վերահասության ոլորտում է գտնվում և ուղղված է նույնասեռ երևույթների ուսումնասիրելուն. իսկ քերականությունը, իբրև ուսումնակարգ, պատկանում է «մասնակի» գիտությունների շարքին։ Բացի այդ, Վարդան Արևելցին, կոնկրետաբար արտահայտվելիս, պնդում է, որ քերականությունը իբրև գիտություն բացահայտում է լեզվի իրակությունների քերականական իմաստները, դրա շնորհիվ էլ քերականության մեջ քաջահմուտ ուսումնականը կկարողանա ըմբռնել լեզվի կանոնավորությունը, հղկվածությունն ու գեղեցկությունը և մարզվել դրանցով. ընդսմին այստեղ նկատենք, որ միջնադարի մեր քերական մեկնիչները, հիմնականում, քերականության բնույթը որոշելիս ելնում են ոչ թե խոսակցական լեզվի նկատմամբ քերականության ունեցած հարաբերությունից, այլ միայն գրավոր՝ մատենագրական լեզվի նկատմամբ ունեցած աղերսակցությունից. «Եւ վասն այնոր ասի հմտութիւն,— պատճառաբանում է Վարդան Արևելցին,—

[7] Իհարկե՝ «հմտութիւն» բառի «հնմտութիւն» լինելու պնդումը ոչ թե գիտական, այլ՝ ժողովրդական ստուգաբանություն է։ Բայց տվյալ դեպքում դա էական չէ։

[8] Վարդան Արևելցու «Մեկնութիւն քերականի» երկից արված քաղվածքների հղման համար մատնացույց ենք անում ամենուրեք մեր սույն աշխատասիրության մեջ ներկայացված քննական բնագիրը։ Տվյալ դեպքում ևս՝ սույն աշխատությունը, էջ 73։

կի կատարեալ գիտութիւնն աստուծոյ միայն է, իսկ մարդկանս մասնաւոր միայն է գիտութիւն՝ կոած բանիւ կամ կոկ, զոր պարտ է կրթիլ ուսումնասիրացն ի բանս»[9]: *Ի դեպ, Վարդան Արևելցին մի այլ տեղ խոսքը մասնավորելով՝ բնագրերի բնույթն ու նրանցում եղած աղավաղումների և ճշտությունների գիտակցված ըմբռնումը նույնպես մարդկային «մասնաւոր գիտութիւն» է դիտում, ի տարբերություն աստվածային «գիտության», որը միայն «ընդհանուր» է.* «*Զի* աստուծոյ գիտութիւնն միայն է ընդհանուր, իսկ մարդկային գիտելս ամենայն մասնաւոր է...»[10]

Միջնադարյան ըմբռնմամբ՝ քերականության խնդիրն է հնագույն բնագրերը (և՛ չափածո, և՛ արձակ) ճիշտ վերծանելու կարողություն արմատավորելը ուսումնականի մեջ, վերջինիս գիտական փորձ հաղորդելը՝ հնագույն բնագրերում հանդիպող աղավաղումները և ստույգ բառաձևերը տարբերելու իմաստով. իսկ դրա համար անհրաժեշտ է ունենալ հմտություն՝ դատողության վրա *խարսխված, կամ, որ նույնն է՝* դատողությամբ պայմանավորված հմտության օժտվածություն: *Ընդսմին «դատելը», Վարդան Արևելցու ըմբռնմամբ, նշանակում է «սահմանել», այսինքն՝ այս կամ այն երևույթի էական առանձնահատկությունների բնութագրմամբ որոշել տվյալ երևույթի ի՛նչ լինելը, իսկ այդ հնարավոր է՝ եթե ենթական (իմա՝ ուսումնականը), հմուտ լինելով մատենագրական երկերին, համեմատություն կատարելու կարողությամբ օժտված է միաժամանակ. «Դատելն «սահմանել» ասէ զասացուածսն,—մեկնում է Վարդան Արևելցին,— որ երբ գտնուս զումեք շարագրած, դատես՝ եթէ* ուղղափառի՞ է, թէ՞ ոչ, կամ թէ բժշկակա՞ն է, թէ՞ աստեղաբաշխական»[11]: *Իսկ բնագրագիտական հմտության պահանջը պարտադիր ու հրամայական է համարում նա ամեն մի բանասերի կամ մատենագրի համար. բնագրերի «դատումը», ասում է Վարդան Արևելցին,* «առաւել պիտանի է այս արուեստիս *(իմա՝ քերականության*—Լ. Խ.) հետևողացն և գիտողացն քան զամենայն»[12]: *Վարդան Արևելցու նման հայացքները քերականության բնույթի նկատմամբ, անշուշտ, բարձրացնում են քերականության, իբրև ուսումնական առարկայի, նշանակությունը միջնադարում։*

Նկատենք, որ քերականության բնույթի մասին Վարդան Արևելցուց առաջ արտահայտվել են նաև Դավիթ Անհաղթը, Մովսես Քերթողը, Ստեփանոս Սյունեցին և Մագիստրոսը։ Սակայն Վարդան Արևելցին քերականության իր սահմանումով նշված հեղինակներից ավելի մոտ է կանգնած հատկապես Դավթին, մասամբ Մագիստրոսին, և փաստորեն նրանց հայացքներն է զարգացնում ու ամբողջացնում։ Դավիթը նույնպես քննադատում է բոլոր նրանց, ովքեր «հմտությունը» իբրև մեխանիկական վարժություն են ըմբռնել, և ոչ թե՝ իմացականությամբ ու գիտությամբ յուրացվող ուսմունք. «Եւ արդ քանզի նախակարգեաց սկիզբն արուեստիս ի հմտութենէ,— գրում է նա,— թուեցաւ ոմանց յանբանութիւն արկանել փոխանակ առաւել գիտութեան»[13]։ Բանն այն է, ասում է Դավիթը, որ Թրակացին իր քերականության ձեռնարկում իսկապես շարադրել է ա՛յն, ինչ հմտությամբ և իմացականությամբ էր հայտնաբերել

[9] *Նույն աշխատությունը, էջ 73—74։*

[10] *Նույն տեղում, էջ 76։*

[11] *Նույն տեղում, էջ 75։*

[12] *Նույն տեղում։*

[13] Գ. Ջահուկյան, *Դավթի քերականական աշխատության նորահայտ ամբողջական ձեռագիր տեքստը, «Բանբեր Մատենադարանի», 1956, № 3, էջ 246։*

հունարենի գրավոր լեզվի հրողություններից. «Այլ նա ճշմարիտ զոր ինչ եգիտն և կարգեաց ի ճմտութենէ և ի բանաւորութենէ»[14]:

Մովսես Քերթողը քերականությունը սահմանելիս, այն նույնացնում է «առասպելավարժության» հետ, իսկ «առասպելավարժությունը» գրաբարյան ըմբռնմամբ՝ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ իմացություն հին առասպելների ու գեղարվեստական պատումների։ Ընդսմին քերականությունը, Մովսեսի կարծիքով, միաժամանակ բաժանվում է բաղկացուցիչ մասերի՝ ճիշտ այնպես, ինչպես հյուսնությունը՝ ստորադաս մասնագիտությունների. «Քերդողութիւն է առասպելավարժութիւն,— գրում է նա,— զի որպէս հիւսնութիւն բաժանի ըստ տեսակաց, է՛ որ աթոռագործ է, և է՛ որ տաճար շինէ, այսպէս և սա ըստ մասին բաժանի, ըստ զանազան իրաց ինչ և ձայնս ձայնս ընդունի անուանակոչութեան»[15]։ Նման հարցադրումը, անշուշտ, հեռու է քերականության բնույթը, իբրև ուսումնագիտական կարգ, որոշելուց և այն նույնացված է գրականության հետ։ Հեղինակը, փորձելով կոնկրետացնել «հմտության» ըմբռնումը, գտնում է, որ այն այլ բան չէ, եթե ոչ վիպասանական պատմության կառուցվածքային և բովանդակային կողմերի ուսումնասիրումն ու յուրացումը. «Հմտութիւն սասցին զընդելն վիպասանական պատմութեան, զոր շարագիրս անուանեն»[16]։ Այս կոնկրետացումը ևս չի բացահայտում քերականության բնույթը իբրև լեզվի օրինաչափությունների հետազոտական առարկայի և ուսմունքի։

Ստեփանոս Սյունեցին քերականությունը պարզապես համարժեք կամ հավասարանշանակ է համարում «գրականության», «գրական արվեստին»։ Ի դեպ, նա «գրականություն» տերմինը օգտագործում է ոչ այն իմաստով, ինչ մենք այժմ ըմբռնում ենք. այլ այն նշանակությամբ, որ վաղ միջնադարում հայ մատենագրության մեջ կիրառելիս են եղել. այն է՝ իբրև «գրելու արվեստ»։ Ստեփանոս Սյունեցին այս առթիվ գրում է. «Եւ արդ ստուգաբանեալ լինի քերականութիւն գրականութիւն»[17]։

Նախորդ քերական մեկնիչների համեմատությամբ Ստեփանոս Սյունեցին առանձին դեպքերում նույնիսկ նեղացնում է քերականության ըմբռնումը՝ հանգեցնելով այն սոսկ գրական երկերը առոգանության կանոնների համաձայն ճիշտ ընթերցելուն։ Նրա կարծիքով, Թրակացու՝ քերականության մասին տված սահմանման մեջ «հմտությունը» այլ բան չէ, եթե ոչ ճառերն ու պատմագրական երկերը կշռույթով ու տրամաբանական շեշտումներով վերարտադրելու ուսումնականի կարողությունը. «Եւ լինի հմտանալն ի նոսա ըստ այսքան յեղանակս. ճանաչել զյեղանակս և զվանգի չափս, յարդարելով ըստ ենթադատութեանն զզրուցատրութիւնս նոցա, և այն ըստ կարգի յարմարութեամբք և պատճառ[աւ]ք առ ի հաւատալ»[18]։ Քերականությունը, Ստեփանոս Սյունեցու ըմբռնմամբ, ծառայում է միայն նրա համար, որպեսզի գրավոր անկենդան խոսքը վեր ածի կենդանի խոսքի՝ ունկնդիրներին միանգամայն ընկալելի դարձնելու համար այն։ Հետևաբար՝ քերականությունը գրավոր խոսքը «պոետիկանացնում» է. նա այդպես էլ գրում է. «Եթե ոչ այսպէս իցէ, ոչ ընթեռնուլ զնոսա գեղեցկապէս ի լսելիս ժողովրդոց զբանս և զգործս առաջ-

---

14 *«Բանբեր Մատենադարանի», № 3, էջ 247։*

15 *Н. Адонц*, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. 159։

16 *Նույն տեղում։*

17 *Նույն տեղում, էջ 184։*

18 *Նույն տեղում։*

նոցն և կամ թե զաստուածոցն։ Եւ ինքեանք ըստ հրամայեալ յեղանակս սորա արասցեն ստեղծումն բանի պոետիկոսաբար»[19]։

Մագիստրոսը, Ստեփանոս Սյունեցու հետևողությամբ, նույնպես քերականությունը սահմանում է որպես գրականություն։ Հարց է ծագում. ինչո՞ւ քերականությունը միաժամանակ գրականություն է համարվում Մագիստրոսի և մյուսների հայեցակետով. ո՞րն է դրանց նույնացման հիմունքը։ Մագիստրոսը այս հարցադրմանը պատասխանում է հետևյալ փաստարկմամբ, որ չունի Ստեփանոս Սյունեցին. քերականությունը բանականության քննությամբ արտաքսում է գրավոր խոսքի ստույգ, վճիտ և անսխալ ձևերը այնպիսի բյուրեղացումով՝ ինչպես քուրայի բովով զտում են «մաքրագույն և հրատեսակ ոսկին». «...գրականութիւնս այս վասն այնորիկ կոչեցաւ քերականութիւն, զի ի բանականէ աստի զվճիտն և զմաքուրն և զամենին առանց բծի և կարծեցն արտաքս բերել իբրու ի ք[ու]րայէ զմաքրագոյնն և զհրատեսակն ոսկի...»[20]։ Ավելին. քերականությունը բնութագրվում է որպես ուղեցույց գիտության և լույսի, կամ ուղիղ ճանապարհ, որ տանում է, առանց խարխափումների, դեպի արքունի պալատը։ Մագիստրոսի մոտ այս առնչությամբ կարդում ենք. «Անուանեցին զնա քերականութիւն և իբրև զարձան ի մահարձանաց կամ զաշտարակ կանգնեալ կամ եթէ նպատակս ինչ և դրոշուածս ի ճանապարհի հաստատեալ, զի ծանիցեն զճանապարհն ուղեղ և այնու ոչ մոլորեալք երթիցեն ի պաղատն արքունի և մի՛ խոտորեսցին»[21]։ Բայց առավել բնութագրականն այն է, որ քերականությունը դիտվում է որպես բոլոր գիտությունների դուռը՝ ներածությունը. «Այսպէս քերականութեամբս մտանել յամենայն արհեստս իմաստասիրութեան պարտ է»[22],—գրում է Մագիստրոսը։

Սակայն այս համեմատություններում առկա է երկփեղկվածություն քերականության բնույթի ըմբռնման կապակցությամբ. մի դեպքում նույնացվում է քերականությունը գրականության հետ, մյուս դեպքում՝ սահմանազատվում է նրանից իբրև ուրույն բնագավառ, այն է՝ որպես ուսմունք լեզվի միավորների ստույգ ձևերի մասին։ Հենց այս երկրորդ ըմբռնումն է ճիշտ քերականության բնույթի վերաբերյալ, որը և հետագայում հաղթանակում և տիրապետող հայեցակետ է դառնում հայ քերականագիտության մեջ, ըստ որում այս տեսակետն էլ պաշտպանում ու զարգացնում է Վարդան Արևելցին՝ քերականության, իբրև ուսումնակարգի, իր սահմանումով։

2. Հնչյունաբանական դիտումներ։— Քերական մեկնիչներից Վարդան Արևելցին է, որ հայերեն գրերի քանակային շատությունը բացատրում է, բացի լեզվի հնչույթային կողմի «հարստության» հանգամանքից, բարբառային խոսվածքների առատությամբ՝ դեռևս մեսրոպյան ժամանակաշրջանում. «Իսկ բազմութիւն հայկական գրոցս երկու պատճառս ունի,— գրում է Վարդան Արևելցին,— առաջինն՝ զազգացն զկորնայսն, այսինքն՝ զբազմութիւն հայոց լեզուիս զծռութիւն և զթոթովախաւութիւն գնչատաց։ Երկրորդ պատճառն՝ լեզուիս ճարտութիւն»[23]։ Նշենք սակայն, որ Վարդան Արևելցու մեկնության առաջին պատճառաբանությունը գիտական առումով համոզիչ չէ, քանի՛ որ

19 Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 184։

20 Նույն տեղում, էջ 285։

21 Նույն տեղում, էջ 225։

22 Նույն տեղում, էջ 226։

23 Սույն աշխատությունը, էջ 84։

նման պնդումը ճիշտ չի բացահայտում մաշտոցյան գրահամակարգի ունեցած միավորների անպայման տվյալ քանակի անհրաժեշտությունը։

Վարդանից առաջ Դավիթն է անդրադարձել մաշտոցյան գրահամակարգի միավորների «շատության» խնդրին. վերջինս մի դեպքում դրա պատճառը փորձում է մեկնաբանել «անարուեստ խօսքի» և «այլալեզու խոսվածքի» («բարբարիկոն լեզուի») առկայությամբ դեռևս V դարում, մյուս դեպքում՝ «թավ» հնչույթների առկայությամբ դարձյալ այդ ժամանակաշրջանի խոսակցական լեզվում։ «Բայց բազմութիւն գրոյս,— ասում է Դավիթը,—մի՝ զի անարուեստ խաւսք, և բարբարիկոն լեզու, և երկրորդ՝ վասն թաւութեան զնոյնս կարգել ի գրին, որք ըստ խաւսիցն յարմարին»[24]:

Ինչպես նկատելի է, մաշտոցյան գրերի քանակային «շատության» դավիթյան բացատրության առաջին մասը համեմատաբար ավելի առաձգական է և տարտամ։ «Անարուեստ խօսք» ասելով կարելի է հասկանալ ռամկական խոսակցական լեզուն՝ ի տարբերություն նրա գրական մշակվածության ենթարկված «արուեստաւոր» լեզվի։ Բայց և «անարուեստ խօսք» ասելով կարելի է հասկանալ նաև «բարբառային խոսվածք» կամ պարզապես բարբառ։ Իսկ ինչ վերաբերում է «բարբարիկոն լեզու» արտահայտությանը, ապա դա չէր կարող իբրև «բարբառ» ըմբռնվել Դավթի կողմից, որովհետև «բարբարիկոն լեզու» բառակապակցության իմաստը չի առնչվում «բարբառ» հասկացությանը, այլ դա նշանակել է, դեռևս վաղնջական ժամանակներից, պարզապես «օտար՝ ոչ մայրենի լեզու», կամ, որ նույնն է՝ «այլալեզու խոսվածք»։ Ընդսմին այդ արտահայտությունը փոխառություն է հունարեն βαρβαρικόν բառի, որ նշանակել է «ոչ հունարեն՝ օտար լեզու»։ Հետևաբար՝ Դավթի մոտ օգտագործվածը պետք է ըմբռնել որպես հայերենի կողքին օտար փոքրամասնությունների կիրառած «ոչ հայերեն» լեզուները, որոնք շատ հավանաբար եղել են V դարի Հայաստանում։ Բայց ինչպես էլ ըմբռնելու լինենք «անարուեստ խօսք» և բարբարիկոն լեզու» արտահայտությունները, միևնույն է, դրանք չէին կարող նշանակություն ունենալ մաշտոցյան գրահամակարգի հիմքում ընկած ընդհանուր և միասնական արտասանական բազայի համար՝ եթե իրոք դրանք նույնիսկ բարբառային կամ այլալեզու հնչույթային հակայրությամբ տարբերակված լինեին մեսրոպյան հայերենից:

Ինչ վերաբերում է վարդանյան մեկնությանը՝ որոշակի բարբառների առկայությամբ տրված պատճառաբանությանը գրերի քանակային «շատության» մասին՝ դարձյալ ճիշտ չէ։ Իրականում՝ Մաշտոցը ոչ թե Հայաստանում առկա բոլոր բարբառների հնչույթային տարբերակումների ընդգրկումով համադրեց ու հորինեց իր գրահամակարգը, այլ միայն մեկ խոսակցական լեզվի արտասանական բազայի հնչույթային արժեքների բացահայտումով ստեղծեց հայերենի այբուբենը, ըստ որում հիմք ընդունելով այն ժամանակ վարչա-քաղաքական կենտրոն հանդիսացած և էթնիկական լեզվի հասարակական դերով օժտված Արարատյան դաշտավայրի խոսակցական լեզուն: Այնքանով, որքանով Վարդան Արևելցին ընդունում է V դարում հայ բարբառների առկայությունը Հայաստանում՝ ճիշտ է։ Դրա վավերականությունը հավաստում են դեռևս մեր դասական մատենագիրները՝ Կորյունը, Եզնիկը և Խորենացին, որոնց աշխատություններին Վարդան Արևելցին, բնականաբար, քաջատեղյակ

---

24 Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 93։

էր։ Այսպես, Կորյունի մոտ կարդում ենք. «Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ կողմանսն Մարաց, որք ոչ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարուցն ճիւաղութեան, այլև վասն խեցբեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ դժուարամատոյցք էին»[25]: Եզնիկը «այս» բառի բառիմաստային տարբերությունների է հավաստում հյուսիսային և հարավային Հայաստանի խոսվածքներում, ըստ որում ներկայացնելով այն շեշտված հակադրությամբ. «...Ասի և դև ոգի, այլ ոգի չար վասն անհնազանդութեանն և ապստամբութեանն. զոր թէպէտ և ի մեր լեզու՝ այս չար ասեմք, որպէս ի խորանաց հարցն մերոց առաջնոց ըստ սովորութեան ի մեզ կարգելոյ, այլ գիտեմք՝ եթէ այսն հողմ է, և հողմն՝ ոգի, ըստ յառաջագոյնն ասացելոց։ Քանզի յորժամ մեք ասեմք՝ թէ սիք շնչէ, ստորնեայք ասեն՝ այս շնչէ»[26]: Պատմահայր Խորենացին աներկմիտ պարզությամբ հաստատում է, որ դեռևս V դարում և նրանից առաջ Հայաստանում գործուն կիրառություն են ունեցել «հայկական խոսվածքներ ու լեզուներ». «Բայց հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական»[27], կամ՝ «խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր»[28]:

Դիոնիսիոս Թրակացու հայ թարգմանիչը հականե անվանե հիշատակում է Գորդայից բարբառը՝ հնչյունական-արտասանական բարբառային տարբերակը մատնանշելու առթիվ. «Մանէճ... և Գորդայիցն փնքեանց գաղափար յատկական, որպիսի Մանայն»[29]: Հայ թարգմանիչը մինչև անգամ բարբառային ձևաբանական տարբերություններ է առաջադրում, որոնք գոհարային արժեք ունեն հայոց լեզվի ու նրա բարբառային ճյուղավորումների պատմության ստուգապատում հետազոտման համար. «Եւ երրորդն՝ եչիւ և այբիւ դարձեալ, որգոն գեամ, գեաս, գեայ. և ըստ լեզուաց ո/յ/իւ, որգոն գոմ, և յղոմ»[30]:

Սակայն պետք է ասել, որ դասական մատենագրության ստեղծման շրջանում բարբառները դեռևս ձևաբանական ուժեղ հակադրություններով չէին բնորոշվում, ինչպես Վարդան Արևելցու ժամանակ։ Եթե Վարդան Արևելցու պնդումը ճիշտ լիներ գրերի գյուտի ժամանակի հարաբերությամբ, այսինքն՝ Մաշտոցը բարբառների հնչույթների համադրմամբ ստեղծած լիներ իր գրահամակարգը, որի պատճառով էլ այդքան «շատ» տառեր գործառության մեջ են հայոց այբուբենում, ապա այդ անխուսափելիորեն և անպայմանորեն կարտացոլվեր մեսրոպյան շրջանի մատենագրության մեջ նույնական բառարմատների ու բառաձևերի խայտաբղետ գրությամբ, որպիսի հանգամանքը, սակայն, բացառված է դասական շրջանի ամբողջ գրավոր արտադրանքում։ Եթե Վարդան Արևելցու կամ Դավթի պնդումները հավաստիության ուժ ունենային, ապա մաշտոցյան գրերից առնվազն մեկը պետք է սոսկ անվանական ու ձևական կերպով գոյություն ունենար՝ որպես տվյալ բարբառի կամ «այլալեզու» խոսվածքի արտասանական բազայի արտահայտիչը կամ ներկայացուցիչը։ Բայց դասական հայերենի մեր ամբողջ մատենագրությունը հերքում է նման վարկածը։ Բանն այն է, որ մեր մատենագրության մեջ կիրառություն գտած քե-

25 Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 54։

26 Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 64—65։

27 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913, էջ 46։

28 Նույն տեղում, էջ 325։

29 Ն. Ադոնց, Նշված աշխատ., էջ 14։

30 Նույն տեղում, էջ 26։

բականական իմաստի և քերականական ձևի միասնությամբ կիրառված նույն բառույթը կամ բառաձևը մատենագրական բոլոր երկերում էլ, վերջին հաշվով, գրապատկերային միևնույն կրկնություններով է արտացոլվել: *Իսկ այդ նշանակում է՝* գրերի գյուտի հիմքում ընկած է եղել մեկ ընդհանրական խոսակցական լեզվի արտասանական բազան՝ հնչույթային ճիշտ այնքան միավորներով, որքան միավորներ կազմում է մաշտոցյան գրահամակարգը: *Ասվածից հետևում է, որ Վարդան Արևելցու մեկնության միայն երկրորդ պատճառաբանությունն է ճիշտ մեսրոպյան ժամանակաշրջանի հայերենի համար։ Այլ կերպ ասած՝ ի տարբերություն ուրիշ ժողովուրդների գրահամակարգերի քանակային սակավության, հայերեն գրերի շատության «երկրորդ պատճառն՝ լեզուիս հարստութիւն»-ն է, այսինքն՝ արդի լեզվաբանության արտահայտությամբ՝* V դարի Արարատյան դաշտավայրի խոսակցական հայերենի արտասանական բազայի հարստությունն է պատճառը մեսրոպյան գրերի քանակային շատության, *որը և միակ ընդունելի գիտական տեսակետն է։*

Այնուհետև Վարդան Արևելցին չափազանց ուշագրավ միտք է հայտնում այն մասին, որ հնչույթը իր բնույթով նման է բնության տարրերին, որոնք օժտված են ինչպես իրար հակադրվելու, *այնպես և իրար* զուգորդելու *կամ* ներդաշնակելու *հատկությամբ։ Հնչույթների այս առանձնահատկությունների բացահայտումը գիտական կարևոր նշանակություն ունի, որը դրված է արդի կառուցվածքային հնչույթաբանական տեսության հիմքում։ Վարդան Արևելցու հարցադրումն ինքնին շատ հեռաթափանց է, բայց դրա կոնկրետ մեկնությունը հնչույթների նշումով, հասկանալի է, սահմանափակ։ Նա գրում է. «Որպէս տարերքդ, որ ունին* հակառակութիւն *և* հաշտութիւն, *որ է միաւորութիւն, և իւրեանց միաբանութեամբն ծնանին զամենայն, նոյնպէս և գիրն ի ձայնաւորաց և յանձայնից միացեալք գոյացուցանեն զբանն ի լերկից և ի թաւաց, ի բթից և յայլոցն»*[31]*։*

Նկատենք, որ Վարդանից առաջ Անանուն քերականը թեև չի բացահայտում տարերքի հետ հնչույթի ունեցած ընդհանրության բնույթը, բայց և զուգահեռ անցկացնում է. ընդսմին՝ զուգահեռ անցկացնելիս ոչ թե հնչույթն է վերցնում իբրև համեմատության եզր, այլ՝ գիրը, որով և անհամեմատորեն գիջում է վարդանյան ըմբռնմանը։ Անանուն քերականը գրում է. «...Եւ ասեմք եթե տառ մակագրելով յայտ արար թէ, որպէս տարերք նիւթ են մարմնոյ, այսպէս գիր տարր է և նիւթ ամենայն խաւսից»[32]*։ Ինչպես տեսնում ենք՝ Անանունը չի տարբերում «տառը» և «գիրը»։ Ավելին՝ նա «տառը» հասկանում է պարզապես իբրև «գիր»։ Մինչդեռ Վարդան Արևելցին հնչույթն է համեմատում (որ նրա մոտ նույնն է թե՝ «տառ»), և ոչ թե գիրը. սա սկզբունքային և էական նշանակություն ունեցող գիտական հարցադրում է։*

Մյուս կողմից՝ Դավթի մոտ կա բնության տարրերի հետ ունեցած ընդհանրության բացահայտման միայն մի կողմը, այն է՝ «զուգորդումների» նմանությունը։ Դավիթը գրում է. «Եւ դի ասաց կրկնաբանելով զտառս, ցուցանէ զտարրումն և զմիաբանութիւն գրոց և ձայնի անգոյ տարերց հանգոյն ընդ երկրի և ընդ կենդանիս միայարութեան»[33]*։ Նշենք սակայն, որ գիտական հնչույթաբանական տեսության համար առավել կարևոր է հնչույթների այն առանձ-*

[31] *Սույն աշխատությունը, էջ 85։*

[32] Ն. Ադոնց, *նշված աշխ., էջ 93—94։*

[33] *Նույն տեղում, էջ 94։*

նահատկության բացահայտումը, որ հայ քերականագիտության մեջ տվել է միայն Վարդան Արևելցին. այդ այն է, որ հնչույթները օժտված են միմյանց նկատմամբ հակադրականության կամ ներհակականության ներունակությամբ: Պետք է ասել՝ հենց սա՛ էլ հիմքն է հնչույթների առաջացման ու ինքնուրույնության: Այդ իսկ պատճառով վարդանյան բացահայտումը հնչույթների կարևորագույն հատկանիշի՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած հակադրության, գիտական ակներև նշանակություն ունի հնչույթաբանական տեսության համար:

Այնուհետև. ելնելով գիտական այն ճիշտ հարցադրումից, որ հնչույթը այլ բան է քան գիրը, Վարդան Արևելցին քերականությունը նմանեցնում է, պատկերավոր ձևով, մարդուն (որպիսի համեմատությունը, անշուշտ, պայմանավորված է իր ժամանակի մտածողությամբ) և ասում՝ «տառը», իբրև հնչույթ, նման է մարդու հոգուն, իսկ գիրը, իբրև հնչույթի թանձրացական արտահայտչաձև, նման է մարդու մարմնին: Այդպես էլ գրում է նա. «Արդ՝ զի՞նչ նմանի քերականութիւնս.— մարդոյ. տառն ի հոգի և գիրն ի մարմին»[34]: Նշենք, սակայն, որ տառի (իբրև հնչույթ) և գրի վարդանյան այս ըմբռնումը զարգացումն ու տեսական ամբողջական ընդհանրացումն է դավթյան ըմբռնման. Դավիթը այս մասին գրում է. «Եւ զի ասէ յաղագս տառի և բուռն հարկանէ զգրոյ. քանզի տառդ անմարմին, իբր թէ բանի նշանակ, զի գիտելի կացուցանէ գրովն զբանն, որպէս այբին զայբն»[35]:

Ի դեպ, Վարդան Արևելցին երբ քննում է ձայնավորների և բաղաձայնների հարաբերական արժեքները նրանց բառակերտական նշանակության տեսակետից, գտնում է, որ ձայնավորները բառակերտումներում և առհասարակ լեզվի մեջ չափազանց կարևոր դեր են կատարում՝ ճիշտ այնպես, ինչպես յոթ զգայարանները մարդու բոլոր գործառնություններում. «Եւ այս եւթն ձայնաւոր գրերս յեթն զգայարանքս մարդոյս,— գրում է Վարդան Արևելցին,— որով յարդարի մարդութիւնս»[36]: Ընդսմին՝ անկախ նրանից, թե ձայնավորները առանձնաբար են հանդես գալիս, թե զուգորդաբար («լծակից»), նրանք օժտված են լինում ձայնային արժեքով և քերականագիտության համար ունեն այն նշանակությունը, ինչ ունեն մարդու համար նրա յոթ զգայարանները. «Այս եւթն գիրս՝ թէ ունին լծակից և թէ ոչ՝ ինքեանք զիւրեանց ձայնն կու բերեն. և որպէս եւթն զգայարանքն ազնեն հոգւոյն, նոյնպէս և այս եւթն գիրս՝ հեռական առնեն տուխս»[37]: Համեմատական ընդհանրությունների միջոցով բացահայտելով հայերենի ձայնավորների տարբեր կողմերը, Վարդան Արևելցին կատարում է ևս մի ընդհանրացում. ձայնավորները բոլորն էլ համապատիվ նշանակություն չունեն լեզվի համար՝ իրենց և՛ գործածության հաճախականությամբ, և՛ արտաբերական արժեքով. «Եւ ո՞ր են եւթն զգայարանքս,— աչքն, ականջն, քիթն, բերանն, շաւշափականն, հոգին և մարմինն: Եւ որպէս ի յանդամսն ոմն քան զոմն պատուականագոյնք են, նոյնպէս և ի գրերոյս՝ է՛, որ պատուականագոյն է մինն քան զմիւսն, և առաւել զարդարէ զբանն»[38]: Մինչդեռ Վարդանից առաջ Դավթի մոտ նախապատվության ըմբռնումը նախամեծարության իմաստով

[34] Նույն աշխատությունը, էջ 85:

[35] Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 93:

[36] Նույն աշխատությունը, էջ 85:

[37] Նույն տեղում, էջ 87:

[38] Նույն տեղում, էջ 85:

արտահայտված է միայն ձայնավորների՝ բաղաձայնների նկատմամբ ունեցած հարաբերությամբ. «Եւ ապա որոշելով զձայնաւորսն ի բաղաձայնիցն, իբր պատուականս և պատճառս ձայնի յարմարման. զի և ըստ ինքեանց և ըստ զայլսն խառնելոյ բաւական[ան]ան հնչումն և կամ բան յաւգաւոր պատկանաւորել»[39]։ Նույն հարցադրումն ունի նաև Անանուն մեկնիչը[40]։

Միջնադարում քերականագիտությունը, իր հարցադրումների բնույթով ու ընդգրկմամբ՝ ամենալայն աղերսների մեջ լինելով վերնաշենքային երևույթների՝ աստվածաբանության, փիլիսոփայության, ճարտասանության, գրականության (ժողովրդական բանահյուսություն և արձակ ու չափածո երկերի տեսություն) հետ, ինքն էլ իր հերթին մասամբ վերնաշենքային բովանդակություն է ստացել: Այն չափով, որչափով միջնադարում լեզուն չի դիտվել բացառապես իբրև հաղորդակցման միջոց, և լեզվական միավորների ու իրակությունների փոխհարաբերությունները պարզաբանող գիտությունը՝ քերականությունը, որպես միայն արտահայտչական միջոցների համակարգային պայմանավորվածությունները բացահայտող գիտություն, բնականաբար, քերականագիտությունը մեծ չափով տուրք էր տալու (և իրո՛ք տվել է) աշխարհայացքային մեկնություններին այնպիսի երևույթների, որոնք, լինելով զուտ լեզվական իրակություններ, կարող էին գիտականորեն ճիշտ բացատրվել լեզվի կառուցվածքային և բնապատմական օրինաչափությունների բացահայտման վրա հենվելով միայն:

Դիցուք՝ հնչյունաբանության բաժնում երկար ձայնավոր դիտված է և աւ հնչույթների բնույթի «բացատրությունը» տրվում է աստվածաբանության տեսանկյունից. նրանց երկար լինելը, որպես հայեցողաբար դիտված առավելություն, վերագրվում է գերբնականին, այն է՝ աստծուն և նրա հատկանիշին՝ աշխատանքների արդյունքները մարմնավորող ենթադրյալ «գործերին»։ Աշխարհայացքային այդ «հիմնավորումը» տալիս, Վարդան Արևելցին ելնելով ժամանակի այն պատկերացումից, որ «աստված» է միայն օժտված գոյատևման հարաձիգության՝ հավերժության հատկանիշով, ուստի և է ձայնավորի ամանակային երկարությամբ ներունակ լինելը հիպերբոլիկ համեմատությամբ մեկնաբանում է աստծո գոյաձևի ժամանակային անսահմանափակությամբ։ «Այս երկու գիրս աստուածայինք են, զի էն է աւրինակ, որ միշտ է աստուած»[41]։ Եվ որովհետև «աւ» երկար հնչույթը ավելի հաճախ հանդիպում է գասական հայերենի բայաձևերում (ինչպես՝ աւրհնել, աւգնել, աւժանդակել ևն), այդ պատճառով էլ աւ-ը նույնպես համարում է «աստվածային ձայնավոր»՝ ճիշտ այն տրամաբանությամբ, որ, իբր, գործողության հարատևման ամենալայն ընդգրկումն ունեն աստծո «գործերը», որոնք կոչված են մարդկանց «զարմացնելու» և «հիացնելու». «Եւ աւ-ն՝ գործոցն աստուծոյ ի զարմացումն և ի տեսութիւն»[42],—գրում է Վարդան Արևելցին։

Աշխարհայացքային նույն դիտակետից ելնելով «սուղ» համարված ո, ե, ւ ձայնավորները, ի տարբերություն «աստվածային» ձայնավորների, բնութագրվում են իբրև «մարդկային» հնչույթներ, քանի որ, ըստ այդ տրամաբանության, մարդու կյանքը նույնպես կարճատև է. «Իսկ այս երեքս (իմա՝ ո, ե, ւ

39 Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 94։

40 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 131։

41 Նույն աշխատությունը, էջ 86։

42 Նույն տեղում։

հնչույթները—Լ. Խ.) սուղ վասն այն ասին, զի մարդկայինք են»[43]: Միանգամայն իրավացի է հնդեվրոպաբանական լեզվաբանության կարկառուն տեսաբան Անտուան Մեյեն, երբ գրում է. «Յուրաքանչյուր դարաշրջան ունի յուր փիլիսոփայությանը համապատասխանող քերականություններ»[44]: Այս ընդհանրացումը լիովին վերաբերում է նաև հայ իրականության տվյալ ժամանակաշրջանի քերականագիտությանը:

Ի դեպ՝ Վարդան Արևելցին առաջին քերականն է, որ խոսում է օ հնչույթի գրավոր երկակի դրսևորումների մասին, մեկը՝ իբրև ո, մյուսը՝ իբրև աւ. ընդսմին մատնացույց է անում նաև նրանց տարբերակային առանձնահատկությունը՝ դրանք բնորոշելով ըստ արտասանական տեղի. եթե աւ-ը կազմավորվում է բերանում, ասում է նա, ապա ո-ն՝ քթում. «Երկոքին [են] ոյերն. մին՝ ոյ է, և միւսն՝ աւ, զի աւ-ն բերանի բառ է, և ոյն՝ քթի. և այս ինքն է, զի յորժամ ասես թէ վոյ՝ նա քմաւք ասի: Եւ վասն այսորիկ են սուղք և մարդկայինք»[45]: Վարդան Արևելցու այս վկայությունը կարևոր է նրանով, որ ուղղակի ակնարկում է արդեն XIII դարում ո-ի և աւ-ի հնչույթային տարբերակումը արտասանական բազայում: Բացի դրանից, ուշագրավ է և այն, որ այստեղ, ինչպես և այլուր, Վարդան Արևելցին հնչույթաբանական վերլուծություն կատարելիս, ի տարբերություն իր նախորդների, հայերենի հնչույթները քննում և որոշում է գերազանցապես ըստ նրանց արտասանական տեղի: Ավելին. բաղաձայնների մասին խոսելիս, նրանց տեսական ընդհանրացումը տալիս է՝ ելնելով նրանց արտաբերման տեղի և բնախոսական (ֆիզիոլոգիական) առանձնահատկություններից: Դիցուք՝ «Նուրբն բարակն է և նաւսրն, որ մերկ և ցոփ ձայն հանէ և շտանչէ կարի զբերանն ի ձայնելն»[46]: Կամ՝ «Ստուարն հաստն է և թանձրն, որ ի գանչելն զբերանոյն մասունսն աւելի յիրեար բերէ և դժուարաւ հանէ զձայնն»[47]: Ի լրումն բերված փաստերի՝ առավել բնորոշ է Վարդան Արևելցու հնչյունաբանական դիտողություններում հետևյալ քաղվածքը՝ արտաբերական տեղի հաշվառմանը պատշաճ ուշադրություն դարձնելու անհրաժեշտությունը ընդգծելու առումով. ք-ի և գ-ի հնչույթային տարբերությունը բացատրելիս, Վարդան Արևելցին ասում է. «Այս երկու պատճառաւ է դրած. մի՝ որ զլծորդսն ցուցանէ, և երկրորդ՝ որ զհաստն և զնաւսրն բաժանէ: Վասն զի այն, որ լեզուին ծայրիւն գայ ի յասելն և շրթանցն ծայրիւն՝ նա այն նաւսր է: Եւ որ լեզուին միջաւքն ասի կամ լնդաւքն՝ այն հաստ և թանձր, որպէս թօն և կամ քէն: Իսկ որ լեզուին տակաւքն ասի՝ այն միջակ է, որպէս գիմն և կամ կենն և այլ այսպիսիք»[48]:

Հարկ է նշել, որ Վարդան Արևելցին լեզվաբանի հմտությամբ հնչյունաբանական վերլուծության է ենթարկում «չարաձայն» դիտված բաղաձայնները. «Նոյն և այս ինն գիրս չարաձայնք են,— գրում է նա,— այսինքն՝ անձայնք ասին. և տե՛ս, զի չունին ձայն ի սկիզբն, որպէս թէ կամիս ասել բեն, նա առժամայն շրթունքդ յիրեար խփին և ձայնն կորնչի, նոյնպէս և այլքն ի յընկիցս: Եւ թէպէտ որ ելանէ սակաւ մի ձայն՝ նա լինի թնդիւն և վատ ձայն»[49]: Զգաց-

[43] Նույն աշխատությունը, էջ 86:

[44] A. Meillet, Linguistique historique et linguistique générale, Paris, 1948, p. VIII:

[45] Նույն աշխատությունը, էջ 86:

[46] Նույն տեղում, էջ 88:

[47] Նույն տեղում, էջ 89:

[48] Նույն տեղում, էջ 90:

[49] Նույն տեղում, էջ 91:

վում է հեղինակի փորձառական ջանքերի գործադրումը հնչյունաբանական ճիշտ եզրահանգումներ ձեռք բերելու նպատակով։ Իրոք, այս հանգամանքը խոսում է հեղինակի որոնող և հետազոտող մտքի անվիճելիության մասին. ա՛յն մասին, որ նա մեխանիկաբար չի յուրացնում և չի կրկնում մինչ այդ իրենից առաջ արված հնչյունաբանական այս կամ այն բնութագրումները, այլ անձամբ ստուգում և հնչյունաբանական վերլուծության է ենթարկում հայերենի հնչույթային արժեքները. և որ կարևորն է՝ առաջադրում է հնչյունաբանական վերլուծության փորձառական մեթոդը, որի զարգացման ու կատարելագործման ուղղությամբ ընթանալու էր, անշուշտ, գիտական հնչյունաբանության տեսությունը, որին և ականատես ենք մենք ներկայումս։

Նկատենք, սակայն, որ Վարդան Արևելցու համար հնչույթների էության բացահայտումը նրանց արտաբերական տեղով որոշելը ոչ թե պատահական՝ անցողիկ նշանակություն է ունեցել, այլ՝ ելակետային հաստատ համոզմունք և հայեցակետ։ Դրա վառ ապացույցն է և այն, որ նման մոտեցումը Վարդան Արևելցին միակ գիտականն է համարում («ստ է ամէն արուեստն»)։ Այսպես, ձ-ի հնչույթային ճիշտ արտաբերումը որոշելու համար ս-ի, զ-ի և ց-ի հարաբերությամբ, ուսումնականներին խորհուրդ է տալիս Վարդան Արևելցին, որ իրենց կողմնորոշման համար ելնեն այդ հնչույթների արտաբերական տեղից. «Արա՛ բնտրութիւն, ո՛վ ուսումնասէր,—ասում է նա,—և բաժանեա՛ լեզուաւդ և բերանովդ, թէ ո՞ր են, որ լեզուին ծայրն առնու, և կամ զո՞ր՝ մէջն, կամ՝ ո՞ր են, որ տակաւ լեզուին ասին կամ շրթամբքն և կամ լնդաւքն։ Այլ և բնտրեա՛ ի մէջ թաւացն և լերկիցն և միջակացն, զի ա՛ստ է ամէն արուեստն»[50]։

Վարդան Արևելցու հնչյունաբանական վերլուծությունը հատուկ է նաև առարկայական մտածողությամբ պայմանավորված արտալեզվական երևույթների միջոցով հնչյունաբանական այս կամ այն իրողությունների հիմնավորումը։ Եթե մեթոդաբանական այս մոտեցումը առանձնապես Վարդան Արևելցու մոտ առաջատար է, ապա միջնադարյան մեր բոլոր քերականների մոտ ընդհանուր օրինաչափություն է կազմում՝ չնայած այն բանին, որ մեկի մոտ ընդգծված, մյուսի մոտ՝ թույլ արտահայտված լինի։ Այսպես, բաղաձայնների բնույթը նկարագրելիս, Վարդան Արևելցին սկզբում ասում է, որ բաղաձայնները առհասարակ զուրկ են ձայնից և մինչև անգամ իրենք իրենց արտաբերվել չեն կարող. իսկ ձայն արտաբերելու ի վիճակի կլինեն նրանք միայն ձայնավորների զուգորդմամբ. «Բաղն մի ասի, զի յորժամ ընդ ձայնաւոր գիրսն միանան և խառնին՝ ձայն հանեն. իսկ առանց ձայնաւորաց և ո՛չ զինքեանս կարեն անձնացուցանել»[51]։ Այստեղից մի այլ ընդհանրացում անելու համար, իբրև հիմնավորում, Վարդան Արևելցին դիմում է արտալեզվական՝ բայց առարկայական երևույթների հետ համեմատության մեթոդին. նա գտնում է, որ առհասարակ ոչ մի բարիմաստ հայերենում հնարավոր չէ արտահայտել բաղաձայնով ճիշտ այնպես, ինչպես բնության մեջ ծնունդը չի կատարվում միայն արուի ներգործությամբ. «Եւ որպէս յարուէ միայն՝ առանց իգի ծնանել անհնար է, նոյնպէս և սոքա (*իմա՝* բաղաձայնք—Լ. Խ.) առանց ձայնաւորացն ոչ կարեն ծնանել բանս անձնաւորս»[52]։ Իսկ «բաղաձայն» տերմինը բարդ կազ-

---

50 Սույն աշխատությունը, էջ 90—91։

51 Նույն տեղում, էջ 88։

52 Նույն տեղում։

մուԹյուն ունի և համապատասխանում է այն բացատրուԹյանը, որ տալիս է Վարդան Արևելցին. «բաղ» նշանակում է «կից», «հարող», հետևաբար բաղաձայն՝ «ձայնին հարած» հնչույթ է նշանակում, որի համար ստեղծվել է մի հոմանիշ տերմին ևս իմաստային նույն արժեքով՝ «շարաձայն»։ Վերջինիս բացատրուԹյունը նույնպես տրվում է արտալեզվային երևույԹների հետ համեմատուԹյան միջոցով. «Որպէս երկիր, որ առանց խոնաւութեան և ջերմութեան՝ իւր ցրտութեամբն ամուլ է, այլ առեալ ցրտութեամբն իւր և չորութեամբն զգիջութիւնն և զջերմութիւնն պտղածին լինի և ծաղկաբուղխ, նոյնպէս և սոքա *(իմա՝ բաղաձայնք կամ շարաձայնք*—Լ. Խ.) իւրեանց խառնմամբն»[53]:

Վարդան Արևելցին, որպեսզի փաստարկի հնչյունաբանական այն ճիշտ դիտումը հայերենի համար, որ կ-*ի*, ք-*ի և* խ-*ի հերԹագայուԹյունները տարբեր բառերում դրսևորվում են ոչ Թե պատահականորեն, այլ ըստ անհրաժեշտուԹյան («ըստ կարիսս»), գտնում է, որ եԹե օրինաչափական այդ հերԹագայուԹյունները անտեսենք, ապա վարված կլինենք հար և նման լուծը տեղափոխել չկարողացող այն եզների, որոնց լծընկերները անհամապատասխան են կամ պատահական.* «Որպէս զլուծս եզանց ի չժուժելն փոխել, նոյնպէս *և* զայս *գրերս, զոր առ կարիսն փոխաբերեն՝ ոչ ձեռնարկելով ի յաւտարսն, այլ հարկաւ ի սոցանէ փոխաբերեն և լնուն զկարիսն*»[54]*։ Ինչ խոսք, որ համեմատուԹյունը նպատակասլաց է և համոզիչ։ Ծվ կամ՝ Նայերի բնույԹը բացատրելիս, Վարդան Արևելցին դիպուկ համեմատուԹյամբ բացահայտում է դրանց էուԹյունը մոմի երկակի հատկանշի հարանմանուԹյամբ, այն է՝ մոմը ջերմուԹյունից կակղում է, իսկ ցրտուԹյունից՝ պնդանում. «Եւ նայք վասն այնորիկ ասին, զի միջակք են և դիւրալուրք,* որպէս զմոմոյ բնութիւն, զի կարեն ի ջերմութենէն կակղանալ և ի ցրտոյն պնդանալ. նոյնպէս և ի սոցանէ լինին փոխադրութիւնք բառից»[55]:

Այսպես, ուրեմն, արտալեզվական համեմատուԹյուններում բնորոշն այն է, որ դրանք բնագիտական ու կենցաղային խիստ կոնկրետացում ունեն. Վարդան Արևելցու քերականական մեկնուԹյան այս հատկանշական կողմը, բնականաբար, պայմանավորված է ժամանակի քերականագիտուԹյան մակարդակով։ Նշված հանգամանքը, սակայն, միջնադարյան բոլոր քերականական մեկնուԹյունների կարևոր առանձնահատկուԹյունը լինելով հանդերձ, միաժամանակ դրանց վերագրում է փոքր-ինչ ճանաչողական բնույթ, *որոնց ուսումնասիրումը առանձին կարևորուԹյուն ունի ո՛չ միայն հայ քերականագիտական մտքի պատմուԹյան համար, այլև ժամանակի գիտական մտածողուԹյանը հետաքրքրած բազմաԹիվ հարցադրումների քննուԹյան առումով, այդ իսկ պատճառով միջնադարյան քերականական մեկնուԹյունների ճանաչողական նշանակուԹյունը անուրանալիորեն համապարփակ է։*

Այնուհետև. Վարդան Արևելցին, Թրակացու աշխատուԹյան հայերեն Թարգմանության համաձայն, հնչյունաբանուԹյան բաժնում է քննում նաև այն հարցը, Թե դասական հայերենում ինչպիսի վերջավորուԹյուններ ունեն բառերը։ Նա միանգամայն ճիշտ հավաստում է, որ գրաբարում բառերը մեսրոպյան այբուբենի բոլոր գրերով վերջավորվում են, բացի ա-*ից*, Ե-*ից*, Ը-*ից և* Ո-*ից. «Այլ զու տե՛ս այբբենաւքդ,— գրում է նա,— զի* ամէն գրեղ բանի վերջ

---

[53] *Նույն աշխատուԹյունը, էջ 88։*

[54] *Նույն տեղում, էջ 90։*

[55] *Նույն տեղում, էջ 93։*

գան և լինին զատ ի չորիցդ (իմա՝ յայրէ և՛յեչէ, և յեթէ և յոէ — Լ. Խ.)»[56]: Այս առթիվ, համեմատության կարգով Վարդան Արևելցին քննում է նաև այն հարցը, թե որքան կարևոր է իմանալ հունարենի և լատիներենի («ի խաւսն Ֆռանգաց») համար բառ-անվանումների սեռային վերջավորությունները, որոնցով և որոշվում են նրանց սեռը՝ արական, իգական կամ չեզոք լինելը. «Բայց դու ազգ խոյզ արա և քննէ ի խաւսն, որպէս յոյնք և Ֆռանգք և Հելլենացիք, որ են Մակեդոնացիք, զի մեծապէս աշխատին մինչ որ հասանեն իւրեանց ջանիցն և կարեն ընտրութեամբ խաւսել և լսել զբառսն, թէ ո՛ր է՝ առո՞ւ է, թէ՞ էգ, և կամ թէ չէզո՞ք է, թէ՞ երկուորական»[57]: Վարդան Արևելցու այս հավաստումը նշանակալի է երկակի առումներով. Նախ՝ ճննական մոտեցում է պահանջում նա ուսումնականից լեզվական փաստերի նկատմամբ, որ մեթոդական չափազանց կարևոր պահանջ է լեզվական իրողությունների անաչառ դիտումից գիտական ճիշտ հետևություններ բխեցնելու կարողություն արմատավորելու իմաստով: Երկրորդ՝ ինչպես կարելի է վստահորեն մակաբերել քաղվածքից, Վարդան Արևելցին գիտե և՛ հունարեն, և՛ լատիներեն լեզուները իրենց կարևոր առանձնահատկություններով[58]: Ընդսմին հայերենի նկատմամբ ունեցած նրանց տարբերիչ հատկանիշները հակադրելիս նա իրոք լեզվաբանի մոտեցում է դրսևորում:

Նշենք, սակայն, որ այս հարցադրման կապակցությամբ հեղինակը կատարում է լեզվաբանական մի ուշագրավ ընդհանրացում ևս. Նա առանձին լեզուներում բառ-անվանումների սեռային հատկանիշին ոչ մի առավելություն չի վերագրում. եթե կուզեք՝ ընդհակառակն, սեռային հատկանիշով օժտված լինելը լեզվի արտահայտչական միջոցների և գրերի աղքատությամբ է բացատրում. այդ պատճառով էլ եթե հայերենի բառանվանումները չունեն սեռային վերջավորություններ, ապա դա միայն վկայում է հայերենի արտահայտչական միջոցների «հարստության» և «փարթամության» մասին, ուստի և հայերենը կարիք չի զգում սեռային ցուցիչների: Մինչդեռ այն լեզուներն են հարկադրաբար դիմել սեռային ցուցիչների, որոնք արտահայտչական միջոցների (քերականական իմաստների դրսևորման համար) պակասություն ունեն, ինչպես և գրերի սակավություն. «Բայց ազգս հայոց յաղագս հարստութեան և փարթամութեան լեզուիս և գրիս ո՛չ հարկեցան ի յայս,— գրում է նա,—այլ յոյնք և այլազգք հարկաւորեցան վասն լեզուացն և գրոյն սակաւութեանն. և այնու լցին զպակասութիւնն»[59]: Այստեղից այն կարևոր հետևությունն է բխում հայ լեզվաբանական և քերականագիտական մտքի պատմության (այլև ընդհանուր լեզվաբանական և քերականագիտական մտքի պատմության) համար, որ, ըստ Վարդան Արևելցու, քերականական միջոցների ղանազանությունը տարբեր լեզուներում պայմանավորված է այդ լեզուների կառուցվածքային յուրահատկություններով, և, որ չափազանց արժեքավոր է, լեզվի «հարստությունը» կամ «փարթամությունը» բնավ էլ պայմանավորված չէ քերականական միջոցների առատությամբ կամ սակավությամբ: Նման գիտական հարցադրումը և՛ լեզվաբանական, և՛ քերականագիտական տեսության մեջ խիստ ուշագրավ ներդրում է Վարդան Արևելցու կողմից, որպիսի ընդհանրացումը

[56] Սույն աշխատությունը, էջ 93:

[57] Նույն տեղում:

[58] Այս մասին առավել հանգամանորեն խոսք կլինի քիչ հետո:

[59] Սույն աշխատությունը, էջ 93:

ելակետային նշանակություն ունի ժամանակակից ընդհանուր լեզվաբանության և քերականագիտության համար։ Ընդսմին, արձանագրենք նաև, որ տեսական այս դրույթը ընդհանուր ճանաչում գտավ միայն XIX դարից սկսած։

Հնչյունաբանության մնացած հարցերում Վարդան Արևելցու մեկնաբանությունները առանձին նորույթ չեն բերում իր նախորդների դրույթների, փաստական նյութի դասակարգումների ու բնութագրումների համեմատությամբ, ուստի և դրանց վրա կանգ չենք առնում։

3. Ձևաբանության և բառագիտության ըմբռնումների արծարծումներ։— Ոչ միայն Վարդան Արևելցու երկի, այլև միջնադարյան բոլոր քերական մեկնիչների աշխատությունների համար բնորոշ է, որ բառագիտական հիմնական հարցերը արծարծվում ու քննվում են ձևաբանության բաժնում[60], ըստ որում բառակազմական տարբեր միջոցներով բառակերտումների տեսակային խմբավորումները, որոնցով լեզուն աշխարհաճանաչման և հավաստման ֆունկցիան իրագործում է առավել կատարելությամբ ու բարձր մակարդակի վերացարկումներով, մեկնաբանվում են գերազանցապես իբրև քերականական իմաստներ։

Վարդան Արևելցին «բառ»-ի իր սահմանմամբ, հիմնականում, համերաշխվում է Դավթի[61] հետ, բայց բառի բնութագրման մանրամասներում՝ ընդլայնում ու զարգացնում է դրա ըմբռնումը։ Խոսողության գործընթացում (պրոցեսում) գլխավոր միավորը Վարդան Արևելցին, Դավթի հետևողությամբ, համարում է բառը. նախադասության («բանի») ելակետն ու հիմքը դիտում է բառը՝ ճիշտ այնպես, ինչպես նավի համար ողնափայտն է որպես զոդող միավորիչը նրա բոլոր մասերի, ինչպես և տան համար՝ նրա հիմքը, որի վրա է խարսխված ամբողջ շինությունը. «Բառն «ասումն» թարգմանի և գոյանայ յերկուց վանգից,— գրում է Վարդան Արևելցին։— Եւ սա՛ է սկիզբն և հիմն բանի՝ որպէս ողնափայտ նաւի և հիմն տան»[62]։ Իսկ նախադասության հարաբերությամբ բառը, բնականաբար, փոքր է և՛ հնչյունական կողմով, և՛ իմաստային ծավալով. «զի յորժամ զբառն ընդ բանն կշռես, նա փոքր է բառն քան զբանն»[63]։ Բայց ուշագրավն այն է, որ բառը թեև դիտվում է իբրև լեզվի նվազագույն միավոր, սակայն այնպիսի՛ նվազագույն միավոր, որ արտասանական կողմով, թեև կարող է շատ ակնթարթային լինել, իսկ արտահայտած իմաստային բովանդակությամբ՝ շատ մեծ. այս երկու առանձնահատկությունների շնորհիվ միայն բառը բառ է՝ լեզվի նվազագույն միավոր. «Եւ այլ ևս փոքր վասն այնր ասաց բառին, զի ինքն փոքր է, և եզերութիւն (իմա՝ իմաստային ոլորտը— Լ. Խ.) մեծ ունի»[64]։ Այստեղից Վարդան Արևելցին կատարում է կարևոր ընդհանրացում. ըստ նրա՝ բառի էությունը բնորոշող այս երկու առանձնահատկությունների շնորհիվ հնարավոր է դառնում նաև աշխարհի ճանաչողությունը՝ երևույթների ըմբռնումը. «վասն զի ամենայն տարբերութիւնք ի նմանէն ելանեն»[65]։

---

[60] Այս առանձնահատկությունը ճիշտ կերպով դիտել է պրոֆ. Գ. Ջահուկյանը, տե՛ս նրա «Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները միջնադարյան Հայաստանում» երկը, Երևան, 1954, էջ 87։

[61] Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 101։

[62] Նույն աշխատությունը, էջ 100։

[63] Նույն տեղում։

[64] Նույն տեղում։

[65] Նույն տեղում։

Վարդան Արևելցու միանգամայն ճիշտ պատկերացմամբ՝ լեզուն «կառուցվածքային» բնույթ ունի. այն նման է շինության, որի գագաթը հասնելու համար աստիճաններով կարելի է բարձրանալ. այս առթիվ նա հոյակապ և սպառիչ բնութագիր է տալիս բառին՝ այն համարելով «ամեն մի խոսքի մայրը», ակունքը («մայր ամենայն բանի»)։ Ընդսմին հարկ է նշել, որ բառի նման բնութագրում չենք գտնում Վարդան Արևելցու նախորդներից և ոչ մեկի մոտ. «Ի վեր ել արուեստաւորս,— գրում է նա,— իբրև ընդ աստիճանս ի կատար շինուածոյս, զի սաէ վասն բառից, որ է մայր ամենայն բանի»[66]։ Իր միտքը ամբողջացնելով լեզվի կառուցվածքային բնույթի մասին, Վարդան Արևելցին բառին վերագրում է այնպիսի իրական հատկանիշ, որով զուգորդվելով այլ բառերի հետ՝ «հյուսում է» խոսքը. ուրեմն՝ խոսքը կամ լեզուն «հյուսվածքային»—կառուցվածքային է։ Այս ճիշտ դիտումը նույնպես տեսական կարևոր նշանակություն ունի հայ լեզվաբանական և քերականագիտական մտքի պատմության համար. «Եւ «հետևակ բառ» ասաց,— գրում է նա,— որ զհետ ել և հետ իրերաց երթայ՝ հիւսելով բանն»[67]։ Միայն այս ձևով՝ բառերի զուգորդմամբ հառնում է լեզուն իբրև «մարմին» իր բոլոր բաղադրիչ մասերով («անդամաւք») և, որ կարևորն է՝ լեզուն իր ռեալականությունը դրսևորում է ճիշտ այնպես, ինչպես ամբողջի և մասերի փոխհարաբերությունը կարելի է նկատել բնության բոլոր երևույթներում։ Ընդսմին, Վարդան Արևելցու միանգամայն գիտական հարցադրման համաձայն, մտածողության դրսևորման՝ իմաստների արտահայտման այլ ձև չկա, քան բառերով զուգորդվող խոսքի հյուսվածքային հաղորդակցությունը։ «Եւ շինի մարմին և անդամք որպէս զբնութիւն, այլև զներfսակայ իմաստքն կատարեն յայտնելով»[68]։ Նշենք, սակայն, լեզվի «հյուսվածքայնության»—կառուցվածքայնության հիացք առթող այս մեկնաբանությունը կատարված է մատերիալիստական տեսանկյունով. մի հանգամանք, որ քրիստոնեական սխոլաստիցիզմի ու միստիցիզմի տիրապետության շրջանում պատիվ է բերում Վարդան Արևելցուն որպես գիտնականի և մտածողի՝ իր առարկայական հստակատեսությամբ ու փորձառական խորաթափանցությամբ, լեզվի բնույթի կառուցվածքայնության իր ըմբռնմամբ։

«Խոսքի» և նրա «մասերի» ուսմունքը հիմնավորելիս, Վարդան Արևելցին հենվում է դարձյալ Դավթի[69] վրա, բայց ավելի հստակ և պարզեցված ձևով ներկայացնելով տվյալ խնդրին առնչվող հարցադրումների ամբողջությունը։ Իբրև բնորոշ իրողություն ասենք, որ լեզվի տեսության վերաբերող կարևորագույն խնդիրների արծարծումը իր ապացուցումներով սերտորեն աղերսվում է փիլիսոփայության դրույթների հետ, որոնք հիմնարար ու ելակետային նշանակություն են ունեցել լեզվաբանության ու քերականագիտության զարգացման համար նաև հայ դպրության մեջ։ Ընդսմին նշենք նաև, որ հայ քերական մեկնիչները իմաստասիրական երկերի տեսական դրույթներին են դիմել ոչ թե ուղղակիորեն Դիոնիսիոս Թրակացու երկի պահանջով, այլ սեփական հայեցողության մղումով։ Այդ անհրաժեշտության ըմբռնումն ու հաջող կենսագործումը, անտարակույս, բարձրացրել են մեր միջնադարի քերականական մեկնությունների տեսական ընդհանրացնող բնույթն ու ընդգրկումը։

66 Սույն աշխատությունը, էջ 101։

67 Նույն տեղում։

68 Նույն տեղում։

69 Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 102—103։

Այսպես, որպեսզի «մասունք» քերականական տերմինի բնույթը գիտականորեն փաստարկվի, անհրաժեշտ է ճիշտ պատկերացում ունենալ այն փոխհարաբերությունների ամբողջության մասին,— պնդում է Վարդան Արևելցին, — որ առկա են «սեռ», «տեսակ» և «մաս» տերմին հասկացությունների միջև, որոնք, ըստ էության, փիլիսոփայական-տրամաբանական կարգեր են համարվում։ Բնականաբար՝ փիլիսոփայության հիմնարար դրույթների միջոցով, իբրև ընդհանրացնող տեսական նախադրյալներ, առավել հստակությամբ են ուրվագծվում լեզվական բարդ երևույթների ինչպես ներքին բովանդակությունը, այնպես և նրանց փոխհարաբերությունները։ Իրոք, ինչո՞ւ «մասունք» տերմինը պետք է տալ խոսքի բաղկացուցիչ կարգերին, և ոչ, դիցուք՝ «տեսակ» կամ «սեռ» տերմինները։— «Սեռ» չեն կարող կոչվել նրանք,— շարունակում է Վարդան Արևելցին,— որովհետև նրանցից չեն կարող առաջանալ «ինքնանման» ստորադաս բառախմբեր. այդպիսին լեզվաբանության-քերականագիտության մեջ դիտվում է միայն խոսքը («բան»), քանի որ նա՛ է միայն գերադաս կարգը (կատեգորիան), որին ստորադասվում են «ինքնանման» կարգերը, այն է՝ խոսքի մասերը. «Զի բանն որպէս սեռ է, որ կարէ բազում մասունս ծնանիլ ինքնանման...»[70],— ճիշտ կերպով նկատում է Վարդան Արևելցին։

«Տեսակ» տերմինը նույնպես չի կարելի վերագրել խոսքից՝ իբրև սեռից առաջացած «ինքնանման» կարգերին,—հավաստում է մեր հեղինակը,— որովհետև «տեսակ» կազմող կարգերը միմյանց նկատմամբ օժտված են ավագի և կրտսերի, առաջնայնության կամ երկրորդայնության, այլ կերպ ասած՝ նախամեծարության հարաբերականությամբ։ Այդ իսկ պատճառով «տեսակ» տերմինը ճիշտ չէր լինի հատկացնել խոսքի բաղկացուցիչ կարգերին, քանի որ վերջիններս հավասարարժեք են իրար նկատմամբ՝ ընդհանրապես խոսքի կառուցման համար նրանց ունեցած նույնական անհրաժեշտության տեսակետից։ Այդ առանձնահատկության հաշվառումից ելնելով էլ նպատակահարմար է «մասունք» տերմինի գործածությունը խոսքի բաղկացուցիչ կարգերի անվանման համար, քանի որ յուրաքանչյուր մաս նրա մյուս մասերի նկատմամբ միայն հավասարարժեք գոյըմբռնում է դրսևորում խոսքի կառուցման անհրաժեշտության առումով. «Մասունք» ասաց իմաստասէրս, և ոչ «տեսակք»,— գրում է Վարդան Արևելցին,— զի աստ «մասունք» պատուականագոյն են քան «զտեսակսն», վասն զի «տեսակքն» աւագ և կրտսեր ճարկաւորին գոլ, բայց «մասունքն»՝ ո՛չ»[71]:

Ինչ վերաբերում է խոսքի մասերի քանակի որոշմանը, ապա այդ հարցում առկա է տարակարծություն քերականների («քերդողաց») և իմաստասերների միջև,— նշում է Վարդան Արևելցին։ Քերականների մեծամասնությունը ընդունում է ութ առանձին խոսքի մասեր, իսկ առանձին քերականներ՝ ինը, մյուսների ընդունածի վրա ավելացնելով նաև «հասարակ գոյական» անունը («առասութիւն»-ը)։ Բայց Վարդան Արևելցին, Թրակացու տեսակետը պաշտպանելով, իննականներին մերժում է այն ճիշտ պատճառաբանությամբ, որ «առասութիւն»-ը արդեն ընդգրկված է անվան քերականական հասկացության մեջ, հետևաբար՝ «անունն մասն է, իսկ առասութիւնն՝ մասին մասն

70 Սույն աշխատությունը, էջ 101։

71 Նույն տեղում։

է...»[72]: Ի տարբերություն քերականների, բոլոր իմաստասերները, մասնավորապես Արիստոտելը և Պորփյուրը խոսքի մասեր են ընդունում միայն հինգը. «... համարէն իմաստասէրքն և Արիստոտէլ և Պորփիւր հինգ են ասացեալ, որպէս ի Բնագիրքն գտանելոց ես։ Եւ համարէն քերթաւղքն՝ ութ»[73]։ Քերականների և փիլիսոփաների այս տարակարծության մեջ, սակայն, Վարդան Արևելցին (ինչպես և Դավիթը) սկզբունքային հակադրություն չի տեսնում, այլ, ընդհակառակն, ճգնում է ամեն կերպ կոծկել տարակարծության սկզբունքային հակադրությունը (անշուշտ առանց խորամուխ լինելու հակադիր դիրքավորումների էության մեջ)։ Նա (ինչպես և Դավիթը) դիտել է տալիս, որ եթե փիլիսոփաները խոսքի ութ մասերից հանում են «ընդունելություն»-ը (իմա՝ դերբայը), «դերանունը» և «հոդը» (իմա՝ ἄρθρον), ապա այդ այն պատճառով, որ նշված խոսքի մասերն արդեն ստորադասվում և ենթարկվում են կա՛մ անվանը, կա՛մ բային. «Իսկ իմաստասէրքն հանեալ են ի յութէն զընդունելութիւնն, զդերանունն և զյաւդն,— գրում է նա,— զի **այս երեքս ընդ անուամբ և ընդ բայիւ անկանին**»[74]: Վարդան Արևելցին (ինչպես և Դավիթը) իբրև ապացույց իր այս պնդման վկայակոչում է Արիստոտելի խոսքիմասային ըմբռնումը՝ ցույց տալով, թե Արիստոտելը ի՛նչ է հասկացել խոսքի հնգյակ մասեր ասելով. «Այլ և Արիստոտէլ հինգ ասաց՝ **անուն, բայ, ստորասութիւն, բացասութիւն, բացերևակութիւն**»[75]: Պարզվում է, որ Արիստոտելը իբրև խոսքի մաս ընդունել է ոչ միայն անունը և բայը, այլև **դրական դատողություն արտահայտող նախադասությունը** («ստորասութիւն»), **ներքում պարունակող նախադասությունը** («բացասութիւն») և **առհասարակ դատողություն արտահայտող նախադասությունը** («բացերևակութիւն»)։ Այս նշանակում է, որ արիստոտելյան ըմբռնումը «խոսքի հնգյակ մասերի» վերաբերյալ իր ելակետային հիմքում ոչ մի ընդհանրություն չունի «խոսքի մասերի» **քերականագիտական** ըմբռնման հետ, այլ պարզապես առնչվում է տրամաբանական հասկացությունների ու կարգերի հետ։ Վարդան Արևելցիու այս վրիպումը առավել բացահայտ է նկատելի այն պատճառով, որ նա նույնիսկ փորձում է «համոզել» ընթերցողին, թե Արիստոտելը և քերականները սկզբունքային նույն դիրքավորումն ունեն «խոսքի մասերի» որոշման հարցում՝ միայն ա՛յն տարբերությամբ, որ Արիստոտելը եթե «ընդունելությունը», «դերանունը» և «հոդը» խոսքի մասերից դուրս է հանել, ապա այդ միայն նրա համար, որ դրանք, իբր, մյուս խոսքի մասերի **մասերն են**...: Այդպես էլ նա գրում է. «Տեսանե՞ս, զի Արիստոտէլ վասն այնորիկ եհան զերեք յութէն, զի այն երեքն չեն մասունք, այլ՝ **մասանց մասունք**»[76]:

ԱՆՎԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ երկակի է դիտվում Վարդան Արևելցու քերականական մեկնության մեջ. ա) **թանձրացական**. այդ այն անունն է, որի նշածը տեսանելի է և շոշափելի, այդ պատճառով էլ կոչվում է «մարմնական անուն». և բ) **վերացական**. այդ այն անունն է, որի նշածը հայեցողությամբ է մտածվում և ընկալելի էականջով, այդ պատճառով էլ կոչվում է «իրային անուն», այսինքըն՝ «գաղափարային անուն». «Եւ մարմին է այն, որ բռնի ձեռամբ և շաւշա-

72 Սույն աշխատությունը, էջ 102։

73 Նույն տեղում, էջ 101։

74 Նույն տեղում, էջ 101—102։

75 Նույն տեղում, էջ 102։

76 Նույն տեղում։

փի, որպէս՝ ծառ կամ փայտ։ Եւ իրն անմարմին է՝ անըմբռնելի և անշաւշափելի, բայց միայն լսելեաւք, որպէս ինքն ասէ, թէ՝ խրատ կամ ճաննար կամ իմաստութիւն»[77]։ Այս հարցադրումն ունեն նաև Դավիթն ու Անանուն մեկնիչը. նրանց նկատմամբ Վարդան Արևելցին մասամբ զիջում է, երբ բնութագրում է վերացական անունը իբրև միայն լսողությամբ ընկալելի երևույթ. մինչդեռ և՛ Դավիթը, և՛ Անանունը վերացական անունը համարում են այն, ինչ մտածվում է և լսողությամբ ընկալվում[78]։ Իսկ թե՛ թանձրացական և թե՛ վերացական անունների ցույց տված հարաբերությունների բացահայտումը առարկայական և իմացական աշխարհի երևույթների նկատմամբ՝ իրենց ծավալային տարբեր ընդգրկումների նշումով, առավել ամբողջական և սպառիչ է Վարդան Արևելցու մոտ։ Ըստ այսմ՝ «մարմնական» կոչված անունը ցույց տված իր հարաբերությամբ դեպի առարկայական աշխարհը կարող է նշել առանձինը հարանման երևույթների մեջ («յատկապէս») և կարող է նշել ընդհանուրը, որը բաժանվում է առանձինների. «Իսկ յատկապէս՝ որպէս ճարտասան և կամ թուական (իմա՝ թվաբան, ἀριθμητικός իմաստով — Լ. Խ.) և կամ այլ արհեստք, որ յատկապէս առանձնանան և իւրեանց սահմանան երևին։ Իսկ հասարակաբար ասէ զընդհանուր մարդն... — այս ի վերայ մարմնոցն»[79]։

Ինչ վերաբերում է վերացական («իրային») անուններին, ապա դրանք իրենց ցույց տված հարաբերությամբ դեպի իմացական վերացական հասկացությունները՝ կարող են նշել միայն ընդհանուրը, «հասարակաբար», այլ կերպ ասած՝ «իրային անունները» հավաքական՝ ընդհանրական հասկացություններ են արտահայտում. «Իսկ ի վերայ անմարմնոցն՝ որպէս մակացութիւն կամ խրատ, առէնճ և կամ իմաստութիւն, որ են բանի զաւրութիւնք անմարմինք,— և այս հասարակաբարն է»[80]։

Անվան քերականական հատկանիշներն են, ըստ միջնադարյան մեր քերականագիտության՝ «սեռք»-ը, «տեսակ»-ը, «ձևք»-ը, «թիւք»-ը և «հոլով»-ը։

«Սեռք»-ը վերաբերում է միայն այն լեզուներին, որոնք օժտված են անվան քերականական սեռի հատկանիշով. այդպիսիք են՝ հունարենը, լատիներենը, ռուսերենը և այլն։ Վարդան Արևելցին «սեռք» տերմինը ըմբռնում է որպես «ազգ»՝ սեռ իմաստով (հն. γένος)։ «Սեռքն «ազգն» է, զի անճելականք են սերմամբ երկոքինն ի միասին»[81]։ Այս պատկերացումը, անշուշտ, երևույթի կենսաբանական իմաստավորմամբ առաջացած ըմբռնում է, քանի որ լեզվական իրողությունը բացատրվում է կենսաբանական օրինաչափություններով։ Այստեղից էլ հակամետություն՝ լեզվական իրողությունների մեջ տեսնելու, առանձին դեպքերում, նույն երևույթները, ինչ երևույթներ առկա են կենսաբանության մեջ։ Այդ իսկ պատճառով Վարդան Արևելցին և նրա նախորդ մեկնիչներից շատերը առանձին լեզուներում քերականական սեռի մասին գիտական պատկերացում չունեն. Նրանք քերականական սեռի հասկացությունը նույնացնում են բնական սեռի հասկացության հետ։ Մինչդեռ դրանք բոլորովին տարբեր բաներ են։ Նման մոտեցումը գալիս է, անշուշտ, դեռևս Դիոնիսիոս Թրակացուց. բայց այն չափով, որչափով հունարենի բառանվանումնե-

77 Նույն աշխատությունը, էջ 102։

78 Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 103, 139։

79 Տե՛ս սույն աշխատությունը, էջ 102։

80 Նույն տեղում։

81 Նույն տեղում, էջ 103։

րում արտահայտված քերականական սեռի բացատրությունը (ճիշտ կամ սխալ) անհրաժեշտաբար պետք է տալ, այդ չափով նման հարցադրման քննումը արդարացվում է հայ քերականական մեկնություններում։ Բայց և այնպես հայերենի իրողությունների հիման վրա արված սեռի ամեն մի բացատրություն սկզբից ևեթ անհեթեթ էր լինելու։ Այդ պատճառով էլ առանձին բառանվանումների քննությամբ տրված անվան քերականական սեռի հասկացության մեկնությունը ստացել է զուտ կենսաբանական «հիմնավորում», որն աղերս չունի, ինչպես վերը ասվեց, արդեն զարգացման երկար ուղի անցած լեզուների քերականական սեռի հետ։ Այսպես, բացի արական և իգական սեռերից, Վարդան Արևելցին մատնացույց է անում նաև «հասարակ» և «անհասարակ», ինչպես և «մակաւասար» սեռերը։ Ըստ որում «անհասարակ» սեռ ասելով նա հասկանում է չեզոք սեռի գոյական անունները, ընդսմին՝ չեզոք սեռի տակ ըմբռնելով այնպիսի բառանվանում, որ նշում է դեռևս չկազմավորված՝ սաղմնային վիճակում գտնվող կամ անչափահաս մարդուն, որը գրաբարում արտահայտվում է «տղայ» բառով. «Իսկ չէզոքն անհասարակն է՝ որպէս տղայն»[82]։ «Հասարակ» սեռ ասելով Վարդան Արևելցին ըմբռնել է այն բառանվանումները, որոնք միևնույն բառաձևով նշում են կենդանիների և՛ արական, և՛ իգական սեռերը հավասարապես. «Եւ հասարակականն է՝ որպէս ձին և շունն, զի անուամբ ասին ձի՝ թէպէտ որձն և թէպէտ մատակն։ Նոյնպէս և շունն հասարակական մի անուն է՝ որձն և էգն, և վասն այսորիկ ասի հասարակաբար»[83]։ Ինչ վերաբերում է «մակաւասար» սեռին, ապա դա այն բառանվանումն է, որով նշված կենդանու սեռը ճանաչել անհնարին է, այդ պատճառով էլ այդ սեռը գերադաս («մակաւասար») է դիտվում, քան «հաւասար» կամ «հասարակ» կոչված սեռը. «Իսկ մակաւասար է՝ որ ի վեր է քան զհաւասար, որպէս ծիծառն և ախիւն, զի ոչ ոք կարէ ճանաչել ի ծիծառն կամ ի յաքիսն, թէ ո՞ր է որձն և կամ ո՞ր է էգն»[84]։

Անվան քերականական հատկանիշներից «տեսակ»-ը ըմբռնվում է բառակազմության տեխնիկայի առումով, իսկ բառակազմության փոփոխությունները, ինչպես հայտնի է, պատճառ են դառնում տվյալ բառի խոսքի մասային անցումների, ուստի և օժտում տվյալ բառը համապատասխան քերականական հատկանիշներով։ «Տեսակ» քերականական տերմինի տակ միջնադարյան մեր քերական մեկնիչները, այդ թվում և Վարդան Արևելցին, հասկացել են՝ 1) արմատական բառերը և 2) ածանցավոր բառերը։ Արմատական բառը կոչել են «նախագաղափար», իսկ ածանցավորը՝ «ածանցական»։

Եթե «նախագաղափար» բառերի էությունը հասկանալի է և առանձին խմբավորումների դասդասման ենթակա չէ հայերենում բառակազմության տեսակետից, ապա «ածանցական» բառերի խմբավորումները, ըստ միջնադարի հայ քերականագիտության, պարփակվում են յոթ դասդասումներում։ Դրանցից կանգ կառնենք միայն «Հայրանունական» բառատեսակի վրա, որի կապակցությամբ ուշագրավ նոր միտք է հայտնում Վարդան Արևելցին։ «Հայրանունական» բնույթի ածանցավոր բառերը նրանք են, որոնք ցույց են տալիս ազգանուն։ Վարդան Արևելցին «հիմնավորում» է այս կարգի բառակազմությունները նրանով, որ ինչպես որդիները «բնությամբ» սերվում են իրենց

82 Սույն աշխատությունը, էջ 103։

83 Նույն տեղում։

84 Նույն տեղում։

հայրերից, այնպես էլ նույն աղերսակցությունը պետք է կրեն նրանք նաև ան-
վանապես, *որովհետև քաջերի որդիները նախամեծար կհամարեն կոչվել իրենց հայրերի անունով. մինչդեռ սովի սեփական («գլատկական») անունով հորջորջվելը Վարդան Արևելցին անպատվաբեր է համարում՝ «գռեհական», քանի որ նման անվանումները չեն աղերսվում «մեծարանքի» գաղափարով պայմանավորված սերնդահաջորդականության հետ. «Տեսանե՞ս զտեսակացն զյոլովութիւնն և զանունն,— գրում է նա.— զի հայրանունական ասի, վասն զի քաջացն որդեացն հարկաւ զհայրական և զնախնեացն զանունսն յառաջ բերեն, և ոչ՝ զյատկականն, զի գռեհական և չինական է և այլանձ. զի* որպէս բնութեամբ ճաղորդ են նախնեացն, նոյնպէս և անուամբ պարտ է լինել և ասիլ»[85]: *Ինչպես նկատելի է ընդգծված տողերից, քերականագիտական հարցերի լուծման ժամանակ կենսաբանական երևույթների ու օրինաչափությունների մեխանիկական տարածումը լեզվա-քերականագիտության բնագավառի վրա՝ չափազանց ակնբախ է։*

«Հայրանունական» խմբավորման մեջ չեն մտնում ճատուկ *անունները և ա՛յն ազգանունները, որոնք կազմվում են ոչ թե անմիջապես հոր, այլ պապի կամ «նախնեաց» անվան փոխառմամբ. այդ դեպքում նրանք կոչվում են «պիտակապէս», այսինքն՝ ոչ անմիջական (բառացի իմաստով՝ «անհարազատ»). «Պիտակապէս ասէ՝ որ ի նախնեացն անուանէ կոչեն, որպէս՝* Հեթում *արքայի որդին* Լեոն *կոչի ըստ նախնւոյն անուանն, և ո՛չ՝ ըստ հաւրն իւրոյ* Հեթում: *Եւ կամ որպէս* զՀամազասպեանն, *որ* Համազասպայ *որդւոյն* Համախեան *դնի, որ զառաջին վանդն, այսինքն՝* զՀամն *ի հաւրն ի յանուանէն առնու, և կամ որպէս Մանուիլեանցն* Մանան՝ *հայրն, և* -էլն՝ *որդին»*[86]։

Ի տարբերություն նախորդ քերական մեկնիչների, որոնք գտնում են, որ եթե Հոմերոսը կանանց ազգանունը չէր օժտում հայրանվամբ, պատճառն այն էր, որ իգական սեռի ներկայացուցիչները «նվաստ» և «անարժան»[87] *են դիտվել արական սեռի ներկայացուցիչների հարաբերությամբ, և արձանագրում միաժամանակ, որ միայն հետագա «համբակագույն քերդող»-ները*[88] *սկսել են կանանց ազգանուններին հատկացնել իրենց հայրանունները, մինչդեռ Վարդան Արևելցին հանդես է գալիս իբրև մարդկային երկու սեռերի* ճավասարության ջատագով: *Նա ընդգծում է այն կարևոր միտքը «նորահասակ իմաստունների» բերանով, որ իգական սեռի ներկայացուցիչները աշխարհիկ հոգսերում տղամարդկանց հետ «հաւասարորդ» են և «կարեկից», այդ իսկ պատճառով նրանք «պատուակից» են տղամարդկանց, ուրեմն և իրավունք ունեն «պճնելու» իրենց ազգանունները հայրանուններով. «Տեղեակ առնէ,—գրում է Վարդան Արևելցին,—թէ Հոմերոս հարցն անուամբն ոչ զարդարէր զէգ ազգն, վասն զի չառնէր արժանի, որ հարցն անուամբն անուանէր զդստերսն, այլ ի յետոյ նորահասակ իմաստունքն ասացին, թէ* որպէ՛ս ամենայնիւ ճաւասարորդ և կարեկից են ի պէտս աշխարհիս, նոյնպէս և այսու այլ պարտ է պատուակից լինել և ճարցն անուամբն պճնիլ»[89]:

Անվան երրորդ՝ թվական *հատկանիշը Վարդան Արևելցին, ավանդության*

---

[85] *Նույն աշխատությունը, էջ 104։*

[86] *Նույն տեղում, էջ 105։*

[87] *Տե՛ս Ն. Ադոնցի նշված աշխատ., Դավիթ քերական, էջ 105։*

[88] *Տե՛ս նույն տեղում, Անանուն մեկնիչ, էջ 140։*

[89] *Նույն աշխատությունը, էջ 106։*

կարգով, իր նախորդների հետևողությամբ նույնպես թվարկում է, իբրև ցուցադրական օրինակ, բացի եզակի և հոգնակի քերականական թվի կարգերից, նաև երկակի թվի կարգը. բայց մեկնելիս Վարդան Արևելցին մատնացույց է անում, որ երկակի թվի կարգը հատուկ է հունարենին և լատիներենին՝ ճիշտ այնպես, ինչպես նրանց հատուկ է քերականական սեռը. «Զի յորժամ ասես Պետրոս՝ վասն միոյ ասացեր. իսկ Պետրոսք՝ յաղագս բազմաց։ Իսկ Պետրուն զերկուորականն ցուցանէ, որպէս թէ առու և կամ այլ ինչ այսպիսի, վասն զի հելլենացիք, յոյնք և հռովմայեցիք յոյժ ընտրութիւն առնեն վասն միաւորին և երկուորականին»[90]:

Վարդան Արևելցուց առաջ միայն Ստեփանոս Սյունեցին այն կարևոր միտքն է հայտնում, որ հայերենին հատուկ են միայն եզակի և հոգնակի քերականական թվի կարգերը. «Իսկ ի հայումս զեզական և զբազումս միայն կարեն նշանակել անուանք, որպէս Պետրոս և Պետրոսք, մարդ և մարդիկ, աստուած և աստուածք, և ամենայն այսպիսիքս»[91],—գրում է Ստեփանոս Սյունեցին։ Իսկ Անանուն մեկնիչը «առավելություն» է համարում երկակի քերականական թվի առկայությունը հունարենում, և «շնորհ»՝ հույն բանաստեղծների. «Եւ պարտ է գիտել,— գրում է նա,—եթե երկուորականն ըստ լեզուոյ ոչ է, այլ հարստութեանն աթենացւոցն և նոցին քերթողաց»[92]: Մինչդեռ Վարդան Արևելցին, համերաշխվելով Ստեփանոս Սյունեցու տեսակետի հետ, միաժամանակ ուղղակիորեն հակադրվում է Անանուն մեկնիչի պնդմանը՝ արտահայտելով լեզվաբանական այն արժեքավոր դրույթը, ըստ որի լեզվի քերականական միջոցներով բեռնվածությունը ոչ թե նրա «հարստության» ցուցանիշն է, այլ՝ աղքատության, այն է՝ անզարգացածության։ Եվ ընդհակառակն՝ լեզվի զարգացածության և «արձակ» լինելու ցուցանիշը՝ նրա ձերբազատումն է քերականական միջոցների անհարկի ծանրաբեռնվածությունից։ Տեսական այս կարևոր ըմբռնումը չկա իր նախորդներից և ոչ մեկի մոտ։ Այս առթիվ Վարդան Արևելցին գրում է. «Իսկ մեր ազգս ոչ ունի այսպիսի քննութիւն (իմա՝ երկակի քերականական թիվ—Լ. Խ.)՝ վասն փարթամութեան և արձակ լեզուիս մերոյ»[93]:

Անվան չորրորդ հատկանիշը հոլովական քերականական կարգն է դիտվում, որն արտահայտվում է, ըստ քերական մեկնիչների, վեց հոլովներով. դրանք են՝ ուղղականը, սեռականը, տրականը, առաքականը, հայցականը և կոչականը (հին տերմինով՝ «հոչական»-ը)։

Վարդան Արևելցին նշված հոլովների իմաստային բովանդակությունը բացահայտելիս մեկնում է հետևյալ կերպ.

ա) Ուղղական հոլովը նա միանգամայն ճիշտ կերպով դիտում է անվան ուղիղ ձևը. «Ուղղական ասէ, զի անուամբ ուղղի ամենայն։ Եւ անու[ա]նականն պարզ է, որպէս որ ասես՝ Սմբատ, Գրիգոր...»[94]:

բ) Սեռական հոլովը, ըստ Վարդան Արևելցու պատկերացման, նշում է ընդհանուր առարկայական հասկացությունը, որից սերվում են բազմաթիվ մասնակիներ կամ առանձիններ։ Ըստ միջնադարյան փիլիսոփայական ընդհանրացման՝ ընդհանուրից սերում են մասնակիները կամ առանձինները, այդ

90 Սույն աշխատությունը, էջ 110։
91 Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 206։
92 Նույն տեղում, էջ 142։
93 Սույն աշխատությունը, էջ 110։
94 Նույն տեղում, էջ 111։

պատճառով էլ ընդհանուրը միաժամանակ դիտվում է իբրև «սեռական». «Իսկ սեռականն որպէս ընդհանուր՝ կենդանին»[95]: Բնականաբար՝ «սեռականի» նման բացատրությունը ոչ թե քերականագիտական տեսանկյունով է տրվում, այլ՝ փիլիսոփայական։ Վարդան Արևելցին սեռականի վերաբերյալ տալիս է մի այլ մեկնություն ևս, որը նույնպես շատ հեռու է սեռականի քերականագիտական ըմբռնումից. նա որտեղացի լինելը, ինչպես և տոհմային սերումը ցույց տվող բառերը համարում է սեռական. «Որպէս տարօնացի, սելկկացի և կամ կեսարացի և կամ որպէս ի հայրական սեռէ, որպէս՝ Պահլաւունի, Բագրատունի և կամ այլ այնպիսիք»[96]։ Նման մոտեցման ելակետը, ինչպես տեսնում ենք, ոչ թե քերականական է, այլ՝ բառագիտական, այն է՝ բառական այն իմաստը, որով ծագման և սերման հարաբերություն է արտահայտվում։

գ) Տրական հոլովը Վարդան Արևելցին բացատրում է «մեկին մի բան տրված լինելու» բառիմաստային նշանակությամբ. «Եւ տրականն՝ որպէս Աստուածատուր կամ Տիրատուր»[97]: Նա համեմատելով այս տերմինը հունարենում ունեցած իմաստի հետ, գտնում է, որ հունարենում այն նշանակել է «թղթական», իսկ հայերենում՝ «պատուիրական», այլ կերպ ասած՝ այդ ա՛յն դեպքն է, երբ հանձնակատար անձնավորությանը, իբրև նվիրակ, պաշտոնական գրությամբ լիազորություն է տրվում գնալու այսինչ գավառը կամ երկրամասը «Տրականն ըստ յունացն «թղթական» ասի, որպէս զերդ ասես «թղթաւոր» և կամ «թղթաբեր» եւ ըստ մեզ՝ տրականն «պատուիրական» ասի, իբր թէ տուեալ լինի ումեք իշխանութիւն և առաքեալ ի գաւառ և յաշխարհ հրամանաւ թագաւորի կամ հայրապետի, և ըստ այնմ իրացն և զանունն կոչեն՝ ասելով նուիրակ կամ պատուիրաւղ»[98]: Այստեղ նույնպես, ինչպես դիտելի է, տրականի մեկնությունը տրվում է ոչ թե նրա քերականագիտական իմաստի բացահայտմամբ, այլ միայն՝ նրա բառական իմաստի արտահայտած հարաբերության նշումով։

դ) «Առաքական» տերմինով հայ քերական մեկնիչները ըմբռնել են գործիական և բացառական հոլովները միաժամանակ. պատճառն այն է, որ լատիներենում ablativus հոլովով միաժամանակ արտահայտվում են և՛ բացառական, և՛ գործիական քերականական իմաստները։ Վարդան Արևելցին չի անդրադառնում «առաքական»-ի հոլովական նշանակություններին, այլ միայն տալիս է դրա բառական իմաստը. «Առաքականն՝ որպէս դեսպան կամ առաքեալ»[99],—գրում է նա։

ե) «Հայցականի» և՛ բառական, և՛ հոլովական իմաստներն է քննում Վարդան Արևելցին՝ համեմատության մեջ դնելով նրա հոլովական իմաստը հունարենի համապատասխան հոլովական իմաստի հետ։ 1) Բառական իմաստը. «Հայցականն՝ որպէս խնդիրք կամ յոյզք»[100]։ 2) Հոլովական իմաստը. Վարդան Արևելցին, Դավթի հետևողությամբ[101], հայցականի քերականական իմաստի դրսևորման իբրև էական պայման համարում է նրա ոչ թե ուղղակի խնդիր հանդիսանալու իրողությունը, այլ՝ խնդրվածի ձեռքբերումը կամ «նպա-

---

95 Սույն աշխատությունը, էջ 111։

96 Նույն տեղում։

97 Նույն տեղում։

98 Նույն տեղում, էջ 112։

99 Նույն տեղում, էջ 111։

100 Նույն տեղում։

101 Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 108։

տակայնությունը», և այդ պատճառով էլ վրիպում է. «Իսկ հայցականն, որ ասի խնդրական,— գրում է Վարդան Արևելցին,— որպէս՝ Աննա, որ զորդւոյն անունն Սամուէլ կոչեաց, որ թարգմանի «խնդիրք», զի հայցեաց յաստուծոյ և էառ։ Եւ որ ասէ ըստ հելլենացւոց լեզուին փաստական, որ է «պատճառական», իբր թէ կոչես զոք ի բարի կամ ի չար, զի բարին և չարն պատճառ է կոչեցելոյն, զի թէ ասես, թէ միայն՝ ե՛կ, այդ անփաստ է. և թէ ասես՝ ե՛կ ի չար և կամ ի բարի, ապա զփաստն ասացեր՝ յայտնելով զպատճառն, թէ յինչ կոչեցեր՝ ի յո՞րս, ի հո՞ւնձ և կամ թէ՝ ե՛կ ի պահ»[102]։ Ինչպես քաղվածքից հետևում է, Վարդան Արևելցին ճիշտ պատկերացում չի ունեցել այն մասին, որ հայցական հոլովով անունը հանդես է գալիս ներգործական սեռի բայերի հետ, այդ պատճառով էլ նրանք ուղիղ խնդիր են լինում՝ գործողությունը իրենց վրա կրող խնդիր. մինչդեռ Վարդան Արևելցու բերած լեզվական նմուշներում բայ-ստորոգյալը չեզոք սեռի է («եկ») և նրա ցույց տված գործողության նպատակայնության պարագաները նախդրավոր հայցականներ են, և ոչ թե՝ ուղիղ խնդիր հայցականներ։

գ) Վարդան Արևելցին, ընդհանուր հարցադրման առումով, ճիշտ է հասկանում «հոշական» (իմա՝ կոչական) «հոլովի» իմաստը. «Իսկ հոշականն՝ հիացական ասի և կամ կոչած իրք և եկած»[103]։ Բայց այս դրույթի հիմնավորումը տալիս, պարզվում է, որ Վարդան Արևելցին ոչ թե քերականագիտական տեսանկյունով է ըմբռնում այն, այլ՝ սոսկ բառական. «Հոշականն «կոչական» ասի. և զի՞ ասէ զհոշականն «առասական», որ է հասարակ անուն, որպէս յորժամ ասես՝ մարդ կոչեա առ իս և կամ կին, որ է հասարակ անուն, երբ չասես, թէ՝ կոչեա՛ զԼևոն կամ զՍարգիս, զՇուշան և կամ զԹամար...»[104]: Բացի այդ, նկատի չի առնված, որ հայերենում կոչականը հոլովական հարացույցի բաղկացուցիչ մաս չի կազմում՝ նախադասության անդամ չհանդիսանալու պատճառով։

Այս բոլորից հետևում է, որ Վարդան Արևելցին հոլովների տեսության հարցում ելնում է, հիմնականում, հոլովների ըմբռնման բառական իմաստներից։

Նշենք, սակայն, որ հոլովների տեսության նման մակարդակը, տվյալ ժամանակաշրջանի համար, շատ բնականոն է. այլ կերպ չէր էլ կարող լինել։ Բանն այնէ, որ հոլովների քերականագիտական ըմբռնումը վերացարկման ամենաբարձր աստիճաններից է, իսկ դրան հասնելը հնարավոր է գիտական մտածողության զարգացման պրոցեսում ոչ թե միանգամից, այլ միայն աստիճանաբար՝ պատմական օրինաչափ զարգացմամբ։

Անվան հինգերորդ հատկանիշը, ըստ միջնադարյան քերական մեկնիչների, այդ թվում և Վարդան Արևելցու, անվանը ստորադասվող «տեսակ» կոչվածի քերականագիտական ըմբռնումն է, որն ընդգրկման տարողությամբ զարմանալիորեն համապարփակ է, և իր բնույթով՝ չափազանց խայտաբղետ։ Դրանցից հատկապես կանգ կառնենք «առասական» և «իսկ» անվանատեսակների վրա, որոնց առնչությամբ հետաքրքիր և արժեքավոր հայացք է զարգացնում Վարդան Արևելցին։

«Առասական» քերականական տերմինի տակ ըմբռնվում է հասարակ ա-

---

102 Սույն աշխատությունը, էջ 112։

103 Նույն տեղում, էջ 111։

104 Նույն տեղում, էջ 112։

նունը՝ որպես առանձին բառախմբի «տեսակ». սա նույնպես անվանը՝ որպես առավել մեծ հասկացությանը, ստորադասվող և նրանում ընդգրկվող հասկացություն է, ուստի և հանդիսանում է նրա տարատեսակը, ընդսմին և ամենամեծ տարատեսակը: Այս առթիվ Վարդան Արևելցին քննում է անտիկ մտածողներից Պլատոնի և Արիստոտելի տեսական վեճը «իսկ»-ի (իմա՝ հատուկ անվան) և «առասական»-ի մասին, որն արծարծվել է ծագումնաբանորեն դրանցից մեկն ու մեկի առաջնայնության հարցը որոշելու կապակցությամբ: Պլատոնը ծագումնաբանորեն առաջնայինը համարում է «առասականը»՝ իբրև կռվան ընդունելով նրա «ընդհանուր» լինելը: Արիստոտելը, ընդհակառակն, ծագումնաբանորեն առաջնային է համարում «իսկը»՝ այն պատճառաբանությամբ, որ դա կոնկրետ է, շոշափելի և մատերիական, մինչդեռ «առասականը» աբստրահումով կատարված վերացրում է. և Վարդան Արևելցին անվերապահ պնդումով պաշտպանում է Արիստոտելի տեսակետն այս հարցում. «Սակս **իսկիդ** և **առասականիդ** վեճ եղև,— գրում է նա,— վասն զի Պղատոն **զառասականն** յառաջ ասաց, քան **զիսկն** ժամանակաւ՝ որպէս ընդհանուր և նախագաղափար: Եւ Արիստոտէլս **զիսկն** յառաջ ասաց՝ զՄարկոսն կամ զՍմբատն, զի զո՛ր տեսանես՝ ա՛յն է հաստատուն»[105]: Որքան էլ անհարիր է քրիստոնեական աշխարհայացքի հիմնարար դրույթներին, բայց և փաստ է, որ Վարդան Արևելցին, Դավթի հետևողությամբ[106], ստուգապես ճանաչելի և իմանալի է համարում ոչ թե անտեսանելին, միստիկը, այլ՝ տեսանելին ու շոշափելին. «Զքո մերձակայն՝ քան զանցած մարդկութիւնն, զլուեալն և զչտեսեալն. զի զարեգակնն չկարէ ոք ուրանալ զոր տեսանէ, բայց զչտեսած իրն բազումք ուրանան: Եւ **իսկն** է ստոյգն, յատուկն, մէկն, և **առասական** է ընդհանուրն, հասարակն և ազգն»[107]: Հարկ է նշել, որ տվյալ ժամանակշրջանի համար չափազանց ուշագրավ հայեցակետ է պաշտպանում Վարդան Արևելցին, երբ, առաջ անցնելով Դավթից՝ այս նույն միտքը ընդհանրացնող ձևակերպմամբ իբրև աքսիոմատիկ ճշմարտություն է ներկայացնում, որն, ըստ էության, մատերիալիստական ելակետային սկզբունք է՝ ի հակադրություն միստիկականի, որ և նույնն է՝ իդեալիստականի. «Զի **զո՛ր տեսանես՝ ա՛յն է հաստատուն**»[108],—հանդիսավորապես հայտարարում է նա: Բայց չէ՞ որ ենթադրյալ գերբնական էակը, որը քրիստոնեական աշխարհայացքի ելակետն ու վախճանակետն է՝ անտեսանելի է..., ուրեմն և կասկածելի է աստծո գոյությունն առհասարակ...: Նման հարցադրումը, անշուշտ, խփում է ակամայից և օբյեկտիվորեն քրիստոնեական աշխարհայացքի հիմքերի հիմքին: Ինչպես տեսնում ենք՝ արված է չափազանց համարձակ ու խիզախ մի պնդում, որից ինքնին բխող հետևությունները դժվար է նույնիսկ գերագնահատել:

ԲԱՅԻ խոսքի մասային ըմբռնումը մեկնաբանելիս, Վարդան Արևելցին, ինչպես և առհասարակ մեր բոլոր քերական մեկնիչները, անդրադառնում է նախ և առաջ նրա ձևաբանական առանձնահատկություններին՝ քերականական իմաստների որոշմամբ: Դրան նա ձեռնամուխ է լինում անվան քերականական կարգի հետ զուգահեռներ անցկացնելու միջոցով. ընդսմին՝ ենթատեքս-

105 Նույն աշխատությունը, էջ 114:

106 Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 108:

107 Նույն աշխատությունը, էջ 114:

108 Նույն տեղում:

տից լռելյայն բխում է Վարդան Արևելցու և միջնադարյան մեր բոլոր քերական մեկնիչների ելակետային այն գերիշխող հայեցակետը, որ, վերջին հաշվով, խոսքի մասերի մեջ առանցքային քերականական կարգերը երկուսն են՝ անունն ու բայը, որոնք իրենց շուրջն են ձգողաբար ընդգրկում խոսքի մյուս մասերը։ Հենց այդ պատճառով էլ միջնադարի քերական մեկնիչները համակողմանի և առանձնահատուկ քննության են առնում, մի կողմից անվան և բայի բառիմաստային ամենաընդհանուր ու բազմազան նշանակությունները, մյուս կողմից՝ խոսքի մասային քերականական հատկանիշները։

Եթե միջնադարի քերականական մեկնությունների շարադրանքում անվան քննությունը նախորդում է բայի վերլուծությանը, ապա նման մոտեցումն ունի իր սկզբունքային պատճառաբանությունը, որին և անդրադառնում է Վարդան Արևելցին։ Բանն այն է, որ անունը, իբրև երևույթներ կամ առարկաներ նշող բառ, փիլիսոփայական ըմբռնմամբ՝ «էություն» է համարվում, իսկ բայը, իբրև գործողություն նշող բառ՝ «հատկանիշ» (միջնադարի մեր դպրության տերմինով՝ «պատահումն»). և քանի որ ընդունված աներկբայելի ճշմարտություն է, որ «էությունը» միշտ առաջնային է, իսկ հատկանիշը՝ երկրորդային, հենց այս նկատառումով էլ, բնականաբար, քերականական մեկնություններում առաջին հերթին պետք է լուսաբանվեր «անունը» իր առանձնահատկություններով, հետո նոր՝ բայը. «Նախ՝ զանունն ասաց, և ապա՝ զբայն,—գրում է Վարդան Արևելցին,—զի անունն էութիւն է, իսկ բայ՝ պատահումն։ Եւ յառաջ է էութիւնն, քան զպատահումն»[109]։

Բայը միաժամանակ բառ է. նա նույնպես օժտված է նշանակողական գործառույթով (ֆունկցիայով)՝ առարկայի փոփոխվող հատկանիշներն է լեզվականորեն հաղորդում, դրա համար էլ «բայն «ասութիւն» ասի»[110]։

Բայի առավել նեղ ըմբռնումը հավաստում է ոչ միայն որպես փոփոխվող հատկանիշ, այլև իբրև առարկա ցույց տվող հիմնական ձևույթ։ Թրակացու այն ճիշտ դիտումը, որ բայը լինելով բառ (նշանակողական իր գործառույթի շնորհիվ), ընդհանրության մեջ է գտնվում իր այդ կողմով անվան հետ որպես բառ, բայց և լինելով «անհոլով»՝ տարբերվում է նրանից, Վարդան Արևելցին բայի հենց այս երկվությունը մեկնաբանել փորձելիս բռնազբոսիկ դատողություններ է անում, ուստի և վրիպում է. նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ զաւ–րու–թիւն բառաձևում –թիւն բառակազմական ածանցը անվանակերտ է, որովհետև այն միաժամանակ հոլովվածություն է հաղորդում բառին։ Բայց և նրան թվում է, թե այդ ածանցը զեղչելիս զաւրու հնչյունախումբը կլինի «բայ», քանի որ այդ ձևով «անհոլովելի» է դառնում այն. իսկ եթե անհոլովելի է, ապա, ըստ Թրակացու ասույթի, նաև բայ է։ Նույն տրամաբանական վերլուծությամբ՝ «Դաւ-իթ» բառաձևում «իթ»-ը դիտվում է որպես անվանակերտ ածանց, ուստի և ամբողջ բառը հոլովելի է համարվում, իսկ «դաւ»-ը՝ բայ, քանի որ անհոլովելի է...։ «Եւ զի՞ ասէ, թէ բայ է բառն։ Բառն յերկու և յերեք վանգից գոյանայ,— ասում է Վարդան Արևելցին,— զաւ–րու–թիւն բառ է, բայց ասէ, թէ անհոլով <է>, այսինքն՝ անտապալ, անշուրջ։ Զի զաւ–րու բայ է, և թէ զթիւնն դնես՝ հոլովի և բառ լինի։ Եւ դարձեալ անհոլով ասաց, զի զատուսցէ յանուանէն, վասն զի անունն հոլովական է՝ Դաւ–իթ անուն է. դաւն բայ է՝

109 Նույն աշխատությունը, էջ 123։

110 Նույն տեղում։

ընդունակ ամանակաց, դիմաց և թուոց»[111]*։ Նման վերլուծությունը, անշուշտ, բայի մեխանիկական ըմբռնման արդյունք է։*

Նշենք նաև, որ Վարդան Արևելցու մոտ կա ուշագրավ մի փաստ, որը կարևոր է հայերենի պատմական քերականագիտության համար, թեև իր մեկնաբանմամբ թերի է և սխալ։ Խոսքը վերաբերում է «գրենք» բայաձևին, որը, ինչպես հայտնի է, գրաբարի բայի խոնարհման համակարգին անհարազատ է, սակայն բնորոշ է միջին հայերենի և մանավանդ աշխարհաբարի համար. գրաբարի հարազատ բայաձևը գրեմք *է, որը նույնպես թեև բերում է Վարդան Արևելցին, սակայն հակադրում է այն* գրենք *բայաձևին՝ ցույց տալու համար, որ «գրեմք» բայաձևը սահմանականի ներկա ժամանակն է արտահայտում, իսկ «գրենք» բայաձևը՝ ապառնի. «Եւ թէ ասես, թէ* գրենք՝ *ժամանակ զապառնոյն ընդունեցաւ բանն,—ասում է Վարդան Արևելցին,— և դէմք՝ զքոյդ և զայլոց թուով բազումք, զի ասացեր* գրենք: *Եւ թէ* եմք *ասես՝* գրեմք, *զներկայն ժամանակ նշանակեցեր»*[112]*։ Տվյալ դեպքում կարևորն այն է, որ Վարդան Արևելցին հավաստում է «գրենք» բայաձևի կազմավորումը դեռևս XIII դարի կեսերից՝ ապառնիության գաղափարով, որը և բնորոշ է ժամանակակից հայերենի համար...*

Վարդան Արևելցին բայի թվական հատկանիշի մասին խոսելիս, իրեն նախորդած քերականների տեսակետում կարևոր ճշտում է մտցնում՝ ելնելով հայերենի լեզվական իրողություններից. նա առաջինն է, որ մերժում է հայերենում բայի «երկակի» թիվ ունենալու անճիշտ պնդումը՝ նման ենթադրությունը համարելով գիտունների կողմից կատարված «բռնադատություն». «Յայտնի է,— գրում է նա,— զի յոլով անգամ ասացած է, որ երկուորականն կարկատ է և բռնադատութիւն է յիմաստնոց, զի չկայ ըստ մերում լեզուիս»[113]:

Բայական կարգի վերաբերյալ մնացած բոլոր ըմբռնումներում Վարդան Արևելցին լիովին համերաշխվում է իր նախորդների դրույթների հետ։

ՀՈԴԻ ըմբռնումը չափազանց յուրովի հասկացություն է միջնադարի հայ քերական մեկնիչների մոտ. Վարդան Արևելցու պատկերացմամբ՝ «հոդերը» նույն դերն են կատարում լեզվում, ինչ մարդու օրգանիզմում «ջղերն» ու ոսկրահոդերը («կապք»), այն է՝ նրանք «կցում» և իրար են միացնում բառերն ու նախադասությունները. «Յաւդն «կցումն» և «միաւորութիւն» կոչի, որպէս ջիլ և կապք մարմնոյն, այսպէս և յաւդ՝ բանի»[114]: *Հոդերի քերականական ըմբռնման ոլորտում են ընդգրկվում, ըստ միջնադարի քերական մեկնիչների, խոսքի մասերի բավականին խայտաբղետ տեսակներ. միասնական սկզբունքի բացակայությամբ պայմանավորված նման ճապաղությունը, բնականաբար, իր հետ բերում է քերականական իմաստների բռնազբոսիկ միացություն։ Այսպես, «հոդ» են համարվում և՛ կոչական բառերը* (ո, ով), *և՛ հարաբերական բառը* (որ), *և՛ ցուցական դերանունները* (այս, այդ, այն), *և՛ դերբայները* (արարող, արարած): *Խոսքի մասերի այս խայտաբղետ տեսակների ընդգրկումը քերականական մեկ կարգի մեջ՝ միաժամանակ պետք է ենթադրեր դրանցից յուրաքանչյուրին բնորոշ քերականական իմաստների ընդգրկումը։ Այդպես էլ ընդունում են միջնադարի մեր մեկնիչները իրենց քերա-*

---

[111] *Նույն աշխատությունը, էջ 123։*
[112] *Նույն տեղում։*
[113] *Նույն տեղում, էջ 125։*
[114] *Նույն տեղում, էջ 132։*

3—737

կանական հայացքների սիստեմում. «Հոդին» բնորոշ քերականական իմաստներն են դիտվում՝ «սերքը», «թիվը» և «հոլովը»: Վարդան Արևելցին «Հոդի» վերաբերյալ որքան էլ տուրք է տալիս ավանդական ըմբռնումներին, այնուամենայնիվ, նրա առանձին դիտողությունները, իրենց զգաստ և դիպուկ նկատառումներով, կարևոր ճշգրտումներ են մտցնում քերականական այս կարգի հայերենում ունեցած դրսևորումների ու նրա առանձնահատկությունների հետազոտման ու որոշման մասնակի հարցերում:

Առաջին ուշագրավ դիտողությունն այն է, որ բուն առումով հոդ հանդիսացող մասնիկները բնորոշ են «առավել» հունարենին, որի գոյական անունների և ածականների համապատասխան հոլովումների հետ միաժամանակ համապատասխան հոլովով դրվում են հոդերը, ընդսմին՝ իրենց դիրքով նախադասվում են գոյական և ածական անուններին. «Բայց ասելն «հոլովական նախադասեալ»՝ ըստ յունին առաւել բանի, քան մեզ, զի հոլովեն արական բառովն նախադասելով՝ ո՛վ Գրիգորիոս, ո՛վ Գէորգիոս»[115]:

Հունարենի հոդերից, իբրև գոյական անուններին առաջադիր ուղղական ձևով, հիշատակվում է միայն արականը՝ ὠ. «Յունացն բացարձակ մէկ գիր՝ ὠ. որ զարականն նշանակեն»[116]: Բայց չէ՞ որ հունարենն ունի նաև իգական սեռի ուղղականի համար՝ ἡ, չեզոքի համար՝ τὸ հոդերը, նույնպես առաջադիր և հոլովվող: Թեև վերջիններիս մասին Վարդան Արևելցին ուղղակի չի ակնարկում, բայց հունարենի նշված առանձնահատկության կապակցությամբ հայտնում է այն ուշագրավ միտքը, որ հայերենում քերականական սեռի տարբերակմամբ գոյականի համար համապատասխան հոդի կիրառությունը բոլորովին էլ նշանակություն չունի. «Իսկ մեֆ չառնեմֆ փոյթ, և դիւրին է մեզ ասել՝ զնոյնն՝ ով Տրդատիոս, ով Սմբատ»[117]: Այս քաղվածքից հետևում է, որ Վարդան Արևելցին, այնուամենայնիվ, ըմբռնել է, որ հունարենը, համաձայն գոյական անունների սեռային հատկանշի (իմա՝ վերջավորություններից մակաբերվող քերականական սեռի), ունեցել է նաև իրարից տարբերակված սեռի հոդեր. բայց հայերենի համար, ինչպես նշում է ի հեճուկս Մագիստրոսի, նշանակություն չունի՝ ոս վերջավորությամբ է գոյական անունը (իբրև արականի ցուցիչ՝ Տրդատիոս), թե առանց վերջավորության (օր. Սմբատ), միևնույն «հոդն» (ով) է դրվում: Ի դեպ ասենք, որ ոս վերջավորությամբ բառերը հայերենի համար անհարազատ՝ արհեստական ձևեր են, և այստեղ Վարդան Արևելցու կողմից հորինված է Տրդատիոս ձևը՝ պարզապես հունարենի համաձայն տվյալ երևույթը բացատրելու նպատակով:

Իբրև իգական սեռ ցույց տվող առաջադիր հոդ հայերենի համար Մագիստրոսն[118] է արհեստականորեն ո մասնիկը ներկայացրել քերականական իր մեկնության մեջ, որի հետևողությամբ և կրկնում է Վարդան Արևելցին: Խճճումը առավել քան ակնհայտ է, երբ իբրև առաջադիր և

---

115 Սույն աշխատությունը, էջ 132:

116 Նույն տեղում: Իրականում, սակայն, ոչ թե օմեգան (ὠ) է հոդը արականի համար, այլ օմիգրոն (ὀ):

117 Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 246—247:

118 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 246: Նշենք, որ «ո» հոդի վերագրումը «իգական սեռի» հատուկ անուններին Վարդան Արևելցու հնարանքն է. մինչդեռ Մագիստրոսը՝ «ո» և «ով» հոդերը հավասարապես վերագրում է «արական սեռի» հատուկ անուններին, օրինակ՝ ո՛ Կոստանդիանոս, ո՛ Գրիգորիոս, ինչպես և ո՛վ Գրիգոր, ո՛վ Գէորգ (նույն տեղում, էջ 246):

իգականի համար «հատուկ» ո «ճողին» զուգադրվում է նաև «ոr» հարաբերականը «հոգի» իմաստով. և քանի որ նրա կազմության երկրորդ գիրը (–r) դիրքով ստորադասվում է «ո»-ին, այդ պատճառով այն կոչվում է, ի տարբերություն «նախադասական» ո-ին, «ստորադասական»։ Բայց տվյալ դեպքում անգիտացվում է, որ դրանք խոսքի մասային տարբեր պատկանելություն ունեն. «Երբ միաւոր է՝ ո նախադասական է, երբ ոr է՝ ստորադասական. զի ոr երկու գիր է, և մէկն ի ստորև է դասեալ. և իգական կարեմք ասել՝ ո՛ Մանի, ո՛ Նունի, զի ո ասելն փաղաքշական է. և մանկական է՝ տղայական»[119]։ Այս արհեստական ձևերն ու դրանցով կատարված փաստարկումները հայ քերական մեկնիչների կողմից պարզապես արդյունք են այն բանի, որ «մի կերպ» մեկնաբանեն Դիոնիսիոս Թրակացու համապատասխան ասույթները՝ երբեմն մոռանալով, որ Թրակացին իր քերականությունը կազմելիս՝ միայն ու միայն նկատի է ունեցել հունարենը, հետևաբար՝ այն, ինչ բնորոշ և առանձնահատուկ է հունարենին, կարող է այլ լեզվի համար բնորոշ չլինել՝ այդ կարգի քերականական առանձնահատկություն չունենալու պատճառով։ Բայց այնքանով, որքանով մեր քերական մեկնիչների համար գերագույն նախանձախնդրություն է եղել ամեն կերպ մեկնաբանել Թրակացուն և, ընդսմին, որքան սպառիչ մանրամասներով՝ այնքան հմուտ քերական է համարվել մեկնիչը, ապա այդ դեպքում միայն հասկանալի է դառնում նման արհեստական ձևեր հորինելու սևեռուն միտումը մեր քերական մեկնիչներից յուրաքանչյուրի մոտ[120]։ Բայց Վարդան Արևելցու կապակցությամբ կարևոր է նշել, որ նա ավանդական ըմբռնումներին տուրք տալով հանդերձ, միաժամանակ նման արհեստական ձևերի նկատմամբ իր որոշակի վերաբերմունքն է արտահայտել՝ ելնելով հայերենի լեզվական իրողություններից. իսկ նման մոտեցումը, անշուշտ, չափազանց շահեկան արդյունքներ է տալիս՝ հանգեցնելով քերականագիտական առավել ճշգրիտ ըմբռնումների, ուստի և՝ առաջ է մղում հայ քերականագիտական միտքը։ Մասնավորելով մեր խոսքը քննվող հարցի շուրջը, ասենք, որ Վարդան Արևելցին, նշելով հոդերի՝ բառավերջում հանդես գալու իրողությունը հայերենին առանձնահատուկ լինելը, կատարում է մի ընդհանրացում, որն իր խորքում, լեզվաբանական տեսության առումով, չափազանց հատկանշական է. հոդերի կիրառական սահմանափակումը միայն բառավերջում՝ Վարդան Արևելցին բացատրում է, որքան էլ զարմանալի թվա այսօր, հայերենի զարգացածության հանգամանքով. «... և այս յառատութենէ լեզուիս է, զի չկարաւտանամք բռնադատել ի նախադասականն և յառաջն դնել զյաւդն,

---

[119] Նույն աշխատությունը, էջ 132։

[120] Իրականությանը բոլորովին անհարիր պնդում է արվեստագիտության պրոֆեսոր Արշակ Ադամյանի կարծիքն այն մասին, որ Թրակացու աշխատության մեկնաբանումը, իբր, հայ քերականների խնդիրը չի եղել. նա այս առնչությամբ հանիրավի «քննադատելով» Ն. Ադոնցին, գրում է. «... վճռապես կարելի է պնդել, որ ինքնին հենց այս աշխատությունը (իմա՝ Թրակացու երկը—Լ. Խ.), դրա մեկնաբանման խնդիրը ոչ մի չափով չի զբաղեցրել հայ քերականներին...» (տե՛ս նրա «Эстетические воззрения средневековой Армении» աշխատությունը, Երևան, 1955, էջ 141—142. ընդգծումները մերն են—Լ. Խ.)։ Հարց է ծագում՝ ապա ի՞նչն են «մեկնաբանել» հայ քերականները։ Ըստ Ա. Ադամյանի՝ հայոց լեզուն...։ Սա առնվազն թյուրիմացություն է։ Իրականում՝ միջնադարի հայ քերականների երկերը բացառապես ուղղված են Թրակացու դրույթների ու ասույթների մեկնաբանմանը՝ քերականական իրակությունների ու լեզվանմուշների «հայացման» որոշակի ճիգերով, ինչպես և մանավանդ՝ բացատրությունների ու ընդհանրացումների մեջ տեսական մտքի ինքնուրույնության դրսևորումով։

այլ միշտ և յաճախ ի վճարն»[121]: Նա այս միտքը առավել հստակությամբ և ամբողջական շարադրում է հետևյալ կերպ. «Ասացաւ, թէ հայք չունին զնախադասականն յաճախ յաւդ՝ որպէս յոյնք և իմայելացիք. և չէ՛ պակասութիւն, զի որ չգիտէ ասել երկոտասան՝ ի՞նչ պակաս է ի յասելն տասներկու»[122]: Այս քաղվածքի ընդգծված տողերից ինքնըստինքյան բխում է ուշագրավ մի ընդհանրացում ևս. Վարդան Արևելցին տվյալ դեպքում օգտագործելով Մագիստրոսի առաջադրած լեզվանմուշը[123], յուրովի իր փաստարկմամբ պաշտպանում է լեզվի անընդհատ զարգացման տեսությունը, նրա անկասելի ընթացքը փոփոխություններով դեպի որակական նոր դրությունները՝ այն առողջ հայացքն ունենալով, որ մտածողության դրսևորման համար լեզվի ձևաբանական քարացած սիստեմ գոյություն չունի. այն հարափոփոխ է: Սա չափազանց կարևոր հարցադրում է, որը, պետք է ասել, միաժամանակ տեսական հիմնավորումն է արդեն իսկ ծնունդ առած աշխարհաբար միջին հայերենի[124]:

«Հոդի» տեսության առանձին հարցերում, սակայն, Վարդան Արևելցին կրկնում է իր նախորդների և՛ դրական նվաճումները, և՛ սխալը: Ընդունելով Դավթի ճիշտ դիտողությունն այն մասին, որ իսկական հոդերը հայերենում բառավերջին են կցվում[125], նա գրում է. «Զի մերս ի վախճանին գայ նշանաւոր յաւդ. իբր թէ՝ ձին և ձիդ և ձիս...»[126] Սա արդեն հոդի ճիշտ ըմբռնումն է, որը և ընդունվում է հետագայում որպես հոդի գիտական ճանաչում: Բայց Դավթին լրացնում է Վարդան Արևելցին մի կարևոր հարցադրմամբ. այդ այն է, որ ն հոդը մշտակայության («յարակայ») պայմանավորվածությամբ ընդհանրության իմաստ է արտահայտում. «... Եւ գիտեմք անդէն զնշանակեալն նուին կու յարակայանայ յաւդս»[127]: Սակայն Վարդան Արևելցին չի կարողանում հաղթահարել Մագիստրոսի շփոթ պատկերացումը բառավերջի ն հոդի փաստական կիրառության մասին. նա ևս բառածանցի բաղադրիչ ն հնչյունը, Մագիստրոսի հետևողությամբ[128], մի այլ դեպքում դիտում է որպես «հոլովական հոդ». «Այլ մեք զյաւդն առաւել յաւարտն ունիմք քան ի սկիզբն,— գրում է Վարդան Արևելցին,—որպէս՝ երկնային, երկրային, ծովային, ցամաքային,— այսպիսիքս հոլովական յաւդք են...»[129]:

ԴԵՐԱՆՈՒՆԸ միջնադարյան մեր քերական մեկնիչների կողմից ըմբռնվել է իբրև այն խոսքի մասը, որն իր բնույթով ոչ թե «ճշմարիտ» անուն է, այլ ինքն՝ տարբերակված որոշակի առարկա կամ վերացություն, հատկանիշ և

121 Սույն աշխատությունը, էջ 132:

122 Նույն տեղում, էջ 133:

123 Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 247—248:

124 Տե՛ս Ս. Ղազարյան, «Միջին հայերեն», գիրք Ա, Երևան, 1960, էջ 86: Բայց և անընդունելի ենք համարում պրոֆ. Ս. Ղազարյանի այն պնդումը, ըստ որի Վարդան Արևելցու «Մեկնութիւն քերականի» երկի լեզուն, իբր, միջին հայերենով գրված աշխարհաբար է՝ ելնելով սոսկ այն իրողությունից, որ նրանում առանձին դեպքերում արտացոլում են գտել «Կը» և «Ում» ձյուղերի լեզվական իրակությունները (տե՛ս նույն տեղում, էջ 122): Մինչդեռ իրականությունն այն է, որ այն լեզվամտածողությամբ ժողովրդական լինելով հանդերձ, գերազանցապես գրաբարյան է՝ լեզվական իրակությունների իր տեսակարար կշռով:

125 Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 115:

126 Սույն աշխատությունը, էջ 133:

127 Նույն տեղում, էջ 134:

128 Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 246:

129 Սույն աշխատությունը, էջ 132:

այլն ցույց տվող բառ, այլ դրանց փոխարինող խոսքի մաս՝ առանց տարբերակման, ուստի և հատկացվել է նրան «դերանուն» տերմինը. «զմէկն (իմա՝ դերանվան քերականական իմաստներից մեկը — Լ. Խ.) ասաց փոխանակ ճշմարիտ անուանն, այսինքն դերանուն»[130]։ Այս նույն միտքը Վարդան Արևելցին առավել որոշակիությամբ մեկնաբանում է հետևյալ բնորոշ համեմատությամբ. ճիշտ այնպես, ինչպես «մարդ» անունը վերագրվում է ամբողջ տեսակին՝ առանց տարբերակված որոշակիության, դերանունը ևս վերագրվում է ամեն ինչի՝ թե՛ եզակի, հոգնակի և թե՛ մոտավոր ու հեռավոր գոյացություններին ու երևույթներին. «Զոր աւրինակ, որ մարդ անունն ի վերայ բոլոր տեսակին ասուի, նոյնպէս և դերանունս ի վերայ ամենայնի երթայ՝ եզականաց և երկուրականաց և յոքնականաց, մաւտաւորաց և հեռաւորաց, զի երբեմն զհեռաւորն յիշեմք ասելով, թէ նա ասա էր, կարաւղ էր կատարել զայս իրքս, [բայց] չասաց, թէ ո՞վ»[131]։ Ինչպես տեսնում ենք, սա դերանվան միանգամայն ճիշտ ըմբռնում է՝ ընդգրկման իր համապարփակությամբ։ Բանն այն է, որ դերանունը ոչ թե անվանում է ընդհանրապես առարկա կամ հատկանիշ, այլ փոխարինում է որևէ խոսքի մաս, մինչև անգամ նախադասություն՝ առանց մասնավորման կամ տարբերակման։— Սա հենց դերանվան, որպես խոսքի մասի, էությունը բնորոշող ընդհանրացում է։

Այն հանգամանքը, որ դերանունը չի կարող իրենով տարբերակված որոշակի առարկա կամ հատկանիշ (ինչպես և առհասարակ որևէ խոսքի մաս) նշել, այլ ընդհանուր կերպով է նշում ամեն ինչ, այդ պատճառով էլ միջնադարի մեր քերական մեկնիչների կողմից միաժամանակ «թերանուն» տերմինն է հատկացվել այդ խոսքի մասին. «Եւ զդերանունն ասաց, զի չկարաց դերանունն զճշմարիտ անունն յայտնել, վասն որոյ թերանուն ասաց, այսինքն՝ թերի»[132]։ Վարդան Արևելցին այս նույն տեսակետը հիմնավորում է հետևյալ կերպ. դերանունը թեև ընդհանրություն ունի անվան հետ, բայց տարբերվում է նրանից մի էական կողմով. դերանունը իր նշածի բնույթը երբեք չի հաղորդում՝ ինչպես անունը, այդ պատճառով էլ «թերանուն» է կոչվում, այսինքն՝ թերի՝ անվան հարաբերությամբ. «լուկ ասաց, թէ նա, ու այն դերանուն է։ Եւ այս անուանն նմանութիւն է և յիրաւի ասի թերանուն, զի զգոյութիւն բնութեանն ոչ ցուցանէ ասելն թէ՝ նոցա, նոքա, նա, իւոյ, քոյոյ, նորայ»[133]։ Բայց որովհետև դերանունը օժտված է ամենածավալուն քերականական կարգը՝ «անունը» իր քերականական սեռի երեք տեսակներով փոխարինելու հատկանիշով (նկատի է առնվում համապատասխան լեզուները, որոնցում անունը միայն քերականական սեռերով է հանդես գալիս), այդ պատճառով էլ միջնադարի մեր քերական մեկնիչները բնութագրել են այն մի երրորդ տերմինով՝ իբրև «փոխանուն»։ «Եւ զփոխանունն ասաց, վասն զի ի վերայ հասարակին առեալ լինի արականին, իգականին և չէզոքին՝ փոխանակաւ ի դէպ տեղւոջ»[134]։

Դերանունի վերլուծության սկզբունքը միջնադարի հայ քերական մեկնիչների մոտ նույնն է, ինչ մյուս խոսքի մասերինը. նախ՝ փորձ է արվում դերանունների կազմությունները պարզելու՝ ըստ բառագիտության այն «մեթոդի», որ ընդհանուր կիրառություն է գտել քերականական բոլոր մեկնություններում.

---

130 Սույն աշխատությունը, էջ 134։

131 Նույն տեղում, էջ 136։

132 Նույն տեղում, էջ 134.

133 Նույն տեղում, էջ 136։

134 Նույն տեղում, էջ 134։

ա) «նախագաղափար» համարվում են տվյալ խոսքի մասի պարզ կազմությունները. այս դեպքում՝ «նախագաղափարն առաջին աւրինակն է, որ յառաջն ի մենէ սկսանինք՝ ես, դու, նա»[135]։ բ) «Ածանցացն» դիտվում են այս կամ այն խոսքի մասի բառածանցված կազմությունները. այս դեպքում՝ ստացական դերանունները մեխանիկորեն համարվում են բառածանցումներ, որոնք, սակայն, ժամանակակից ըմբռնմամբ՝ հեռավոր առնչություն անգամ չունեն, ստուգաբանորեն, բառածանցման հետ. դրանք պարզապես անձնական դերանվան սեռական հիմքով հոլովվող ստացական դերանուններ են. «Եւ ածանցացն՝ որ ի քէն ի քո ստացուածն անցանէ, և յիսնէ՝ յիմն, իմ բանն, քո բանն, իմ այգին կամ իմ ձին»[136]։

Վերոբերյալ դերանվան էությունը մեկնող տեսական ճիշտ հարցադրումների հետ միասին Վարդան Արևելցու մոտ կան նաև սահմանափակ աշխարհայացքի ընդհանուր ոգուց բխող քարացած նախապաշարումներ, որոնք, անտարակույս, խանգարում ու կաշկանդում են գիտական հստակատեսությանը՝ երևույթների էության մեջ թափանցելու և լեզվական իրակությունների հետախուզման անսայթաք հետևողականությամբ օրինաչափություններ բացահայտելու իմաստով։ Ըստ այսմ, դիցուք ներկա դեպքում, վկայակոչվում է նաև այն մարդկանց տեսակետը, որոնք պնդում են, թե դերանունները «մշտական» են, ուստի և՝ նախնական, քան հատուկ անուններով նշված անձնավորությունները, որոնց գոյատևումը ժամանակավոր է, անցողիկ. այստեղից էլ հետևցվում է, որ դերանունները «տիրական՝ ճշմարիտ» են՝ ըստ քրիստոնեական վարդապետության այն ընդհանուր դրույթի, թե իբր «ստոյգ» կամ «ճըշմարիտ» անունը ժամանակից, տարածությունից դուրս է և «անդէմ». իսկ իբրև այդպիսին ըմբռնվում է միայն գերբնականը՝ «աստվածը»։ Նման անհարիր պնդումը արվում է նախորդ լեզվաբանական-քերականագիտական միանգամայն ճիշտ դիտողություններին տրամագծորեն հակասելու գնով։ Ասենք, սակայն, տեսական այս հարցադրումը Վարդան Արևելցին վերցրել է Ստեփանոս Սյունեցուց[137]։ «Բայց և տիրանուն ասի դերանունս,— գրում է Վարդան Արևելցին,— այսինքն՝ ճշմարիտ անուն, զի ասեն՝ այս հին է և մըշտնջենաւոր՝ ես, դու, նա, նորա, նոցա, նոfա, քան զՄովսէս և զԱհարովն և զՊաւղոս և զՊետրոս կամ զՊղատոն և զՍոկրատ, զի սոքա յետոյ եղան և ոչ կան և մնան յաւիտեան. և ստոյգ անունն անժամանակ, անդէմ և անտեղի է, որպէս դերանունս ցուցանէ, զի միշտ էր և ոչ անկանի ի յանէութեան, զի ասելն՝ ես, դու, նա, նոfա, նոցա՝ գոյութիւնք են, և ո՛չ սոսկ անուն, որ այսաւր ասի և վաղիւ ոչ վախճանի, զի դրականք են, և ո՛չ՝ բնութեամբ»[138]։

Դերանուններն ըստ «տեսակների» բաժանելիս, մեկնողական քերականագիտությունը ելնում է այն բանից, որ դրանք լինում են կազմության առումով՝ ա) պարզ («նախագաղափար») և բ) «ածանցական»՝ իրոք երկընույթ ստացական («ստացականք երկդիմիք»)։ Պարզ դերանուններն են՝ ես, դու, նա: Ածանցական երկընույթ ստացականներն են՝ 1) սեռականով իբրև ուղղական կիրառվող ստացական դերանունները, ինչպես՝ «իմ ստացուածն», «իմ այգին»։ 2) Պատկանելություն ցույց տվող սեռականով դրված գոյականի կամ

135 Սույն աշխատությունը, էջ 135։

136 Նույն տեղում։

137 Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 215։

138 Սույն աշխատությունը, էջ 136։

փոխանում գոյականի հետ դրված ստացական դերանունները, ինչպես՝ «Իմ այգւոյն բերն, իմ ստացուածոցն անն»։

Թրակացու հայ թարգմանիչը հայերենի լեզվական իրողությունների հաջող նմուշներով հիմնավորել է հեղինակի դիտողությունն այն մասին, որ լեզվում (իհարկե՝ հունարենում) դերանունների մի մասը կարող են հանդես գալ իբրև հոդավորներ («բաղյաւդք»), մյուսները՝ առանց հոդերի («անբաղյաւդք»)։ Թրակացու հայ թարգմանիչը գրաբարի դերանուններից նկատի է ունեցել ստացականները, որոնք կարող են հանդես գալ և՛ հոդով, և՛ առանց հոդի, որով և «հայացվել» է Թրակացու այդ դրույթը։ Բայց Վարդան Արևելցին իր մեկնության մեջ դիոնիսիոսյան հարցադրումն ընկալում է որպես առհասարակ բառավերջում հոդերի կիրառության խնդիր և, համերաշխվելով Դավթի տեսակետի հետ[139], գտնում է, որ նշված իրողությունը դերանունների կապակցությամբ հիշատակելը պարզապես կրկնություն է, քանի որ նախապես իր տեղում՝ հոդին վերաբերող գլխում այդ հարցն արդեն արծարծվել է. «Ասեն, թէ սխալանք է այս արուեստաւորիս զայս աստ յիշելս, զի յիւրում տեղւոջն ասացեալ է վասն յաւդից, զի բաղյաւդ է՝ որ մի յաւդ ունի, որպէս Սմբատն, զի գիր մի յաւդեցաւ յանունն. իսկ անբաղյաւդ է՝ որ առանց յաւդի ասի՝ Սմբատ, և չունի յաւդ ի յաւարտն՝ որպէս յառաջն»[140]։ Սակայն պետք է արձանագրել, որ արված դիտողությունը, այնուամենայնիվ, չի արդարացվում. բանն այն է, որ դիոնիսիոսյան հարցադրման մեջ խոսքը վերաբերում է դերանունների կիրառական բնույթից բխող առանձնահատկությանը, հետևաբար և դերանունների ամբողջական նկարագրման առթիվ անհրաժեշտաբար անդրադառնալու կարիք էր զգացվել նաև դերանունների հոդ կրելու և չկրելու դեպքերին։

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ միջնադարի մեր մեկնիչների քերականական տեսության սիստեմում ըմբռնվել է բավականին ընդհանուր ձևով՝ որպես նախածանցներ (հիմնականում), վերջածանցներ և կապեր։ Նախադասությունները, չնայած դրանց բառակազմական և խոսքի մասային անհարիր զուգակցմամբ ընկալվելուն, միանգամայն ճիշտ կերպով դիտվում են որպես «սպասավոր» բառեր և բառակազմական միջոցներ, այլ կերպ ասած՝ նրանք անկախ գործածություն չունեն, ինչպես նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերը։ Եվ քանի որ «նախադրություն» ասելով առաջին հերթին հասկացել են իբրև «առաջը կամ սկզբում դրվող» բառ կամ բառակազմական ձևույթ, ուստի և հակասություն են տեսել, մի կողմից՝ այդ տերմինի արտահայտած բառական իմաստի, մյուս կողմից՝ քերականական մեկնությունների սիստեմում նրան հատկացված հետադաս տեղի միջև. «Նախադրութեանս անուն և տեղի հակառակ են միմեանց, զի թէ նախդիր է՝ նա յետոյ է՞ր է դրած. և եթէ յետոյ եդաւ՝ նախադրութիւն է՞ր կոչի. այլ թէ սխալանք էին՝ ո՛չ վարէին այսու մինչև ցայսաւր»[141]։

Գիտական այս հարցադրմանը, սակայն, տրվում է աշխարհայացքայինգաղափարախոսական մեկնաբանություն. ըստ այսմ՝ ծառան էլ կարող է թագավորի առջևից գնալ, բայց դա չի նշանակում, թե պատվի առումով ծառան բարձր է քան թագավորը։ Ըստ ավատական աշխարհայացքի՝ դա բացառված

[139] Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 117։

[140] Նույն աշխատությունը, էջ 138։

[141] Նույն տեղում, էջ 139։

է։ Այդպես և նախադրությունը մյուս խոսքի մասերի սկզբից դրվելով նախամեծար չի դառնում, այլ հանդես է գալիս իբրև «սպասարկու» բառ կամ բառակազմական ձևույթ. «Եւ հաւաստի՝ այսպէ՛ս. նախդիր ասի այնր աղագաւ, զի նախ եղեալ լինի և յառաջ քան զանուն և զբայ և յամենայն տեղիս՝ ո՛չ իբրև զպատուաւոր, այլ իբրև զսպասաւոր, զի վասն այսորիկ յետոյ եդաւ տեղեաւ, զի սպասաւոր է»[142]: Ընդսմին՝ «նախադրությունները» մեկնաբանվել են միջնադարի քերականների կողմից որպես բառին իմաստային նրբերանգներ և «գեղեցկություն» հաղորդող լեզվական իրողություններ, և Վարդան Արևելցին նման ըմբռնումը միանգամայն ճիշտ է համարում. «Եւ իբրև զկարապետ նախադասեալ լինի յամենայն մասունս բանի, որ չէ պատուական, քան զթագաւոր, և յաղագս զարդու և գեղեցկութեան իմացեալ եղև նախադրութիւնս, և բարւոք իմացեալ եղև»[143]: Այս բնութագրումը Վարդան Արևելցին սպառիչ է համարում նախադրությունների համար, քանի որ դրանցով արտահայտված բովանդակության և անվանումի միջև կատարյալ համապատասխանություն է առկա. «Եւ բարւոք իմացեալ եղև. զի իրք՝ որ սահմանաւ բաժանի, պարտ է, որ անուամբ զանազանի՝ որպէս նախդիրս, զի սահմանաւ և անուամբ կատարեցաւ յայլոցն»[144]։

Արձանագրենք, սակայն, որ Վարդան Արևելցին «նախադրության» վերաբերյալ տեսական ընդհանուր հարցադրումներում որոշակի ինքնուրույնություն հանդես չի բերում և լիովին օգտվում է ինչպես Դավթից[145], այնպես և Մովսես Քերթողից[146]։

ՄԱԿԲԱՅԸ միջնադարի քերականագիտական ըմբռնումների համակարգում իր ձևաբանական հիմնական առանձնահատկությամբ ճիշտ է որոշվել. այն դիտվել է որպես չթեքվող խոսքի մաս («անխաղաց»), որը դրվում է բայի վրա, այստեղից և՝ «մակբայ» տերմինի առաջացումը։ Բայց մակբայը միաժամանակ ընկալվել է տվյալ հասկացության ոլորտային այնպիսի համապարփակությամբ, որ դուռ է բացում նաև ճապաղության և անհարիրություններին։ Այդ իսկ պատճառով «մակբայի» տեսության մեկնաբանումը միջնադարի հայ քերականների կողմից խոցելի կողմեր շատ ունի։ Բայց այն, որ մակբայի դիոնիսիոսյան սաույթի մեկնաբանումն ու հիմնավորումը հայոց լեզվի իրողություններով ինքնին մտավոր վիթխարի աշխատանքի արդյունք է գիտական մտածողության զարգացման տվյալ ժամանակաշրջանում՝ կասկածից վեր է։ Պատմական մոտեցմամբ քննելով և գնահատելով ինչպես այս, այնպես և քերականական մյուս կարգերը, տեսնում ենք, որ, այնուամենայնիվ դրական շատ բան է արված քերականական մեկնություններում։ Հենց դիոնիսիոսյան այն ըմբռնումը, որ «մակբայ է մասն բանի անխաղաց», տվյալ քերականական կարգի ձևաբանական կողմի միանգամայն ճիշտ բնութագրում է ո՛չ միայն հունարենի, ա՛յլև հայերենի համար։ Բայց մակբայի գրաբարյան տեսակների տարորոշման ու դասդասման առթիվ բացահայտվում է հայ քերականական մեկնիչների դրական այն կարևոր աշխատանքը, որը որոնումների

---

142 Սույն աշխատությունը, էջ 139։

143 Նույն տեղում։

144 Նույն տեղում։

145 Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 117—118։

146 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 276։

և մտքի մեծ լրումի արդյունք է անշուշտ։ Մակբայի տեսակների վերաբերյալ արված բազմաթիվ հավաստի դիտարկումների կողքին, բնականաբար և անխուսափելիորեն, առկա են նաև սխալ հարցադրումներ ու մեկնաբանումներ։ Հենց այն հանգամանքը, որ միջնադարյան հայ քերականագիտությունը սևեռուն ուշադրություն է պահպանել քերականական այս կարգի առթիվ առաջադրված լեզվական ամենաբազմազան իրողությունների նկատմամբ՝ նույնպես գնահատելի է՝ հեռամետ արդյունքի արգասավորության առումով։ Վարդան Արևելցու սույն երկի «Մակբային» նվիրված գլխում հարցադրումների արծարծումը ընկալելի դարձնելու նպատակով հարկադրված ենք կանգ առնել դրանց գիտականորեն ինչպես ճիշտ, այնպես և ոչ-ճիշտ՝ խոցելի կողմերի վրա, պարզաբանելով միաժամանակ, թե ինչո՛ւ այդ այդպես է։

Դիցուք՝ այն հարցադրումը, որ մակբայը շարադասական իր կիրառմամբ կարող է դրվել ինչպես բայից առաջ, այնպես և բայից հետո՝ քերականագիտական ճիշտ դիտում է, բայց դրան տրված բացատրությունը լեզվական նմուշների առադրությամբ՝ միանգամայն խոցելի և անհավաստի է. «Մակբայն «կրկնաբայ» ասի կամ «վերնաբայ», որպէս թէ ասես՝ զայս շինեմ և կամ շինեմ զայս. «զայսն» բայ է, և «շինեմն»՝ մակբայ։ Թէ ի ստորև դնես զբայն կամ ի վերջէ՝ մակբայ կոչի և անսխալ զբանն յայտնէ»[147]։ Մակբայի նման մեկնաբանությունը անշուշտ շփոթության արդյունք պետք է համարել։ Ասել, թե «շինեմ» բայաձևը միջնադարի քերական մեկնիչները չեն ըմբռնել իբրև դիմավոր բայ, սահմանական եղանակի ներկա անկատարի եզակի 1-ին դեմք՝ ճիշտ չէր լինի, որովհետև բազմիցս նրանք անդրադարձել են դիմավոր բայաձևերին և համապատասխանաբար բնութագրել են դրանք։ Հետևաբար՝ «շինեմ» բայաձևը իբրև մակբայի նմուշ ներկայացնելը պարզապես անհաջող լեզվական իրողության ընտրության արդյունք է, ուստի և՝ վրիպում։ Այլուր, ինչպես կտեսնենք, նրանք մակբայի բնույթը ճիշտ հասկացած լինելով գրաբարյան նաև շատ հաջող նմուշներ են առաջադրել։ Ոչ էլ «այս» ցուցական դերանունը կարող է «բայ» լինել, ինչպես վերը բերված քաղվածքում ասվում է, ուստի և սա ևս վրիպում պետք է համարել։ Ի դեպ՝ Վարդան Արևելցին այս մեկնությունը բերելիս ակնհայտորեն օգտվել է ինչպես Դավթից[148], այնպես և Անանուն մեկնիչից[149]։

Վարդան Արևելցին, սակայն, համեմատաբար ինքնուրույն բացատրություն ունի «քերթության» մակբայների մասին. դրանք մակբայի այն տեսակն են, որոնք գործողության ձևն են ցույց տալիս, ուստի և դրանք ձևի մակբայներ են։ Բայց ինչո՞ւ «քերթութեան» մակբայներ են կոչվել դրանք և ի՞նչ աղերսակցություն ունեն չափածոյի («քերթութեան») հետ։ Այս հարցերին նախորդ քերական մեկնիչների համեմատությամբ միայն Վարդան Արևելցին է պատասխանում. «քերթողաբար» տերմինը հատկացվել է մակբայի տվյալ տեսակին այն պատճառով, որ դրանց կիրառությունը խոսքի մեջ «պաճուճազարդ» է, բանաստեղծական լեզվին յուրահատուկ՝ ի տարբերություն «գեղջկապէս» կիրառություն ունեցող մակբայների կամ բառի. «Յորժամ քերթողաբար խաւսիս՝ պաճուճազարդ, և ոչ՝ գեղջկապէս»,—ասում է Վարդան Արևելցին։ «Քերթողական» մակբայներ են համարվում՝ բռնցի, մուրցացի, ծղացի, ափացի, ողկուզաւրէն, տարմաբար և սրանց նման բառերը։ Ըստ միջնադար-

[147] Սույն աշխատությունը, էջ 140—141։

[148] Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 119։

[149] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 152։

յան մեր քերականների՝ նշված մակբայները իրենց բարեհնչունությամբ և վանկային հատումներով շատ տաղաչափական են։ Այս առթիվ Վարդան Արևելցին հետևյալ ուշագրավ մեկնությունն է տալիս. «… Ասեն, թէ քերթողէ աշակերտ ոք կատարեալ ուսեալ՝ գնաց ի դրախտն միրգ բերել իւր վարդապետին։ Եւ առեալ ծեծեցին զնա և արիւնաշաղախ թողին. և տեսեալ վարդապետին՝ հարցանէր զպատճառն։ Եւ նա քերթողաբէս քերածու բանիւ և չափածու վանգիւք պատմեաց զեղեալ գործն, թէ ի՛նչ ազգ ծեծեցին և ի՛նչ նիւթով։ Ասաց՝ բռնցի, մուրցացի—«մատանցն կոճերովն», ծղացի՝ «բազկացն ծղաւքն և արմնկամբքն», աքացի՝ «ոտաւքն», ողկուզաւրէն՝ «զերդ զխաղող կոխեցին». տարմաբար՝ «ի վերայ դիմեցին բազմութիւնքն առհասարակ»[150]։

Սակայն բնագրագիտության պահանջով պետք է ճշտում մտցնել «քերթութիւն» տերմինի կիրառման նկատմամբ։ Խրականում՝ դեռևս Թրակացու Քերականության թարգմանության ժամանակ թույլ է տրվել շփոթություն։ Այսպես, երրորդ մակբայատեսակը Թրակացին համարում է ποιότης կոչվող բառախումբը, որը հայ թարգմանիչը «քերդութիւն» տերմինով է ներկայացրել, որով և մթագնվել է Թրակացու հարցադրումը։ Հին հունարենում ποιότης բառը նշանակում է «որակային», «բնույթային», իսկ առավել մերձ ընկալմամբ՝ «ձևային»։ Հետևաբար՝ նշված մակբայատեսակը պետք է ըմբռնել և թարգմանել իբրև ձևի մակբայներ, և ոչ թե՝ «քերդութեան» մակբայներ, որն անիմաստ է տվյալ դեպքում։ Հայ թարգմանիչը, ըստ երևույթին, շփոթել է բնագրի ποιότης -ը հին հունարենի ποίησις բառի հետ, որն իր բառիմաստով համընկնում է հյ. «քերդութեան»-ը՝ «բանաստեղծությանը»։ Քննենք նաև բնագիրն ու թարգմանությունը ամբողջությամբ՝ ասվածի հավաստիության մեջ համոզվելու համար։ Այսպես, Թրակացին գրում է. „Τὰ δὲ ποιότητος, οἷον πύξ, λάξ, βοτρυδόν, ἀγεληδόν“. սրա հայերեն թարգմանությունը տրված է հետևյալ կերպ. «Եւ քերթութեանն, որպիսի մուրցացի, ծղացի, աքացի, ողկուզաւրէն, տարմաբար»[151]։ Համեմատությունից պարզվում է, որ լեզվանմուշները երկու ընթերցումներում էլ նույնական են. միայն հայերենը հավելադիր ունի «ծղացի» մակբայը, որը, հավանաբար, հետագա ընդօրինակումներում է ներմուծված։ Սակայն թվարկված լեզվանմուշները, ամբողջությամբ վերցրած, հաստատում են, որ Թրակացին այստեղ նկատի է ունեցել ձևի մակբայները։ Հետևաբար հայ թարգմանչի վրիպումը «քերդութեան» տերմինի կիրառմամբ՝ առավել քան ակնբախ է։ Մի անգամ մուտք գործելով այս տերմինը նշված ընթերցման հետ, այնուհետև հանդիպում է միջնադարի մեր բոլոր քերականական մեկնություններում անխտիր։

ՇԱՂԿԱՊԸ, իբրև խոսքի մաս, ճիշտ կերպով դիտվել է, Թրակացու հետևողությամբ, որպես նյութական իմաստից զուրկ բառ՝ նշանակությամբ և դերով որպես «զօդիչ», «կապ». ըստ որում շաղկապը որոշակի կարգավորությամբ կամ համաձայնությամբ տարբեր մտածությունները, որ արտահայտվում են առանձին բառերով ու նախադասություններով, իրար է միացնում կամ շարահարում. «Շաղկապ է, որ կապէ զտրամախոհութիւնն ըճով»[152]։ Վարդան Արևելցին, առավել հստակ ձևակերպելով Թրակացու այս նույն միտքը, տալիս է հետևյալ ճիշտ բնորոշումը շաղկապի շարահյուսական գործառույթի

[150] Նույն աշխատությունը, էջ 142։

[151] Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 31։

[152] Նույն աշխատությունը, էջ 149։

մասին. «Եւ «շաղկապ» ասի ի շաղղելոյ և միաւորելոյ և կապելոյ ի կարգի զբառն ընդ բառն և զմիտս ընդ միտս»[153]։ Կարևոր է նշել այս առթիվ, որ շաղկապի «կապական» դերը վերհանելիս, Վարդան Արևելցին ընդգծում է ոչ թե սոսկ նրա «կապական» գործառույթը միայն մտածության («տրամախոհութեան») հարաբերությամբ, այլ տրամաբանական համաձայնությամբ («կարգավորութեամբ») պայմանավորված նրա կապական գործառույթը բառերի և նախադասությունների միջև, այն է՝ խոսքի մեջ։ Իսկ նման բնութագրումը սկզբունքային նշանակություն ունի, որով շաղկապի շարահյուսական գործառույթը բացահայտվում է միանգամայն գիտական ճշգրտությամբ։

Միջնադարի քերականագիտական ըմբռնումների համաձայն, կարևոր է և այն հարցադրումը, թե տրամաբանական ինչպիսի՛ նկատառումից դրդված շաղկապի տեսությունը տրվում է խոսքի մասերի քննության վերջում։ Թվում է, թե նման հարցադրումը սխալատիկ է, բայց հենց որ խորամուխ ենք լինում միջնադարի մեր քերականների տված պատճառաբանությունների և հիմնավորումների մեջ, ապա տեսնում ենք, որ դրանք աղերսվում են լեզվի տեսության առանցքային դրույթների հետ. ըստ այսմ՝ քերական մեկնիչները ճիշտ կերպով դիտել են տալիս, որ եթե շաղկապի տեսությունը տրվում է խոսքի մասերի քննարկման վերջում, ապա պատճառն այն է, որ նա, զուրկ լինելով նյութական իմաստ արտահայտելուց, իր կապական դերով և իմաստով բնականաբար պետք է հաջորդի նյութական իմաստ արտահայտող բոլոր խոսքի մասերին. «Բարւոք դաս կալաւ շաղկապս ի յայսմ տեղւոջ, զի յառաջ՝ նիւթ, և ապա՝ կապ»,— գրում է Վարդան Արևելցին։ Նախ պետք է ընդհանուր պատկերացում տալ կապվող բառերի տեսակների (իմա՝ նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերի), ապա նոր կապող խոսքի (իմա՝ շաղկապի) վերաբերյալ, որպեսզի կապակցությունը լինի երկուստեք. «...Զի նախ այլևայլ իրք հաւաքել արժան է, և ապա՝ կապել։ Նախ՝ ամենայն մասունք բերականին, և ապա՝ շաղկապ, զի կապն միոյ իրի ոչ լինի և ոչ ասի»[154]: Նման ճիշտ հարցադրումից բխում է, որ միջնադարի մեր քերական մեկնիչները հստակ ըմբռնել են նյութական խոսքի մասերի և նյութական իմաստից զուրկ խոսքի մասերի հակադրությունը, որը, ինչպես հայտնի է, քերականագիտական առանցքային հարցադրումներից է։

Ըստ Վարդան Արևելցու մեկնության, «տրամախոհությունը» ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նախադասության բովանդակությունը. այլ կերպ ասած՝ հենց մտածությունն է, որի ընդարձակումը կամ ծավալումը հնարավոր է դառնում շաղկապի շնորհիվ: Այստեղից՝ հետևություն. շաղկապը, իր բնույթով, կարող է մտածությունը ծավալել կա՛մ սկզբից, կա՛մ վերջից. «Տրամախոհութիւնն իմաստքն և բանին միտքն է, զոր շաղկապն կա՛մ յառաջքն մեկնէ, կա՛մ ի վերջքն ոճով, իբր թէ ասես՝ «Գնամք ի Հռովմ ես և դու»,—և զմեկնութեանն փոխելումն յայտնէ, այսինքն՝ զբանն տարածանէ, որ մեկնութիւնն չթաքչի»[155]։

Բնութագրական է և այն, որ Վարդան Արևելցին, ի տարբերություն իր նախորդների, շաղկապը համարում է խոսքի կամ նախադասության «ոգին», որ «կենդանացնում» է խոսողությունը կամ գրավոր հաղորդումը՝ նրանց միավորների միջև տրամաբանական զոդում ստեղծելու իր գործառույթի շնորհիվ.

[153] Սույն աշխատությունը, էջ 150։

[154] Նույն տեղում, էջ 149։

[155] Նույն տեղում։

«Ասի շաղկապ և ոգի, զի զկապն դնելով կենդանացնէ զբանն...»,—եզրակացնում է նա։

Աշխարհի սկզբնավորումից իվեր տեղի ունեցած բոլոր եղելությունների ու երևույթները հնարավոր չէ միանգամից մտածողության մեջ ընկալել կամ հաղորդել ունկնդրին, ինչպես ճիշտ կերպով վկայում է Վարդան Արևելցին։ Բայց այդ հնարավորությունը իրականացվում է շնորհիվ շաղկապի զոդավոր դերի, *որով ոչ միայն աշխարհի սկզբնավորումից առ այսօր տեղի ունեցած դեպքերն ու իրադարձություններն են հաղորդելի դառնում, այլև մտածողության ամբողջ գործունեությունը՝ մինչև անգամ ամենախորին մտքերի շարահարումով։ Ահա թե ի՛նչ է նշանակում շաղկապը մտածողության և լեզվի համար՝ Վարդան Արևելցու ընդհանրացմամբ։ Նման բնութագրումը, անշուշտ, սպառիչ է և իր ընդհանրացման գիտականությունը պահպանում է նաև ժամանակակից քերականագիտության մեջ։ Ընդսմին մտքերի և նախադասությունների համախմբում կատարելը մտածողության մեջ հնարավոր է դառնում հենց շաղկապի համախմբող («չոկաման») հատկանիշի* բացառիկ *դերի շնորհիվ. ըստ որում շաղկապի՝ եղելություններն ու մտածությունները համախմբելու կարողությունը ճիշտ կերպով անսահմանափակ («անհուն») է դիտվում մեր հեղինակի կողմից. «Իսկ* չոկամանդ անճուն իմն է *ըստ երկուց աւրինակաց,—գրում է Վարդան Արևելցին,—*կա՛մ որ ի սկզբանէ աշխարհի լինեալ են իրf մինչև ցայժմ ի մէջ առնուցու՝ վերաբերելով և չոկչոկ ամանես ի լսաւղն. և կա՛մ՝ ի fէն ինչ մտածելով խորինս բաներս ամանես ի fեզ և ի պատեհ տեղաց յառաջ բերես»[156]: *Ընդգծված տողերի ենթատեքստից բխում է նաև առհասարակ լեզվի գործառույթի բնութագրման ճշգրտությունը. Վարդան Արևելցին, իբրև նախադրյալ, ելնում է այն պատկերացումից, որ լեզուն իր արտահայտչական կարողությամբ* ճամապարփակ *է. լեզուն այնքան հզոր է և ամենակարող, որ ի վիճակի է իմաստավորելու և հաղորդելու աշխարհի սկզբնավորումից տեղի ունեցած բոլոր դեպքերն ու եղելությունները և մտածողության համապարփակ ընդգրկումներն անգամ...։ Լեզվի էության նման ըմբռնումը միայն հիացք կարող է առթել ժամանակակից յուրաքանչյուր լեզվաբանին։*

Այնուհետև. շաղկապը բառերի և նախադասությունների միջև կիրառվելիս խոսողության կամ հաղորդման ընթացքը արագացնում է,—իրավացի հիմքով պնդում է Վարդան Արևելցին։ Շաղկապը, ասում է նա, իրենով հարակցված բառերի և նախադասությունների սերտաճմամբ «կլանում» է վերջիններիս միջև առկա անխուսափելի դադարները. «չունչ և ոգի կլանէ ինքն ի յասելն, որպէս՝ ես, դու՝ բաժանած բանf են. *իսկ* ես և դու՝ միաւորեաց և-*ն»*[157]: *Սա չափազանց նուրբ դիտում է, որ բխեցված է խոսողության տարբեր այլակների (վարիանտների) առանձնահատկությունների բացահայտումից, որի նշանակությունը ակնբախ է հեղինակի լեզվաբանական հետախուզումների բնույթն ըմբռնելու տեսակետից։*

Հարկ է նշել, որ Վարդան Արևելցին սկզբում շաղկապների տեսակներին անդրադառնում է ընդհանուր կարգով, որպես առհասարակ տեսական հարցադրման բաղկացուցիչ մասերի, այնուհետև՝ առանձին-առանձին, բայց

---

156 *Սույն աշխատությունը, էջ 150։*

157 *Նույն տեղում։*

չկրկնելով լիովին իր նախորդներին, իսկ շատ դեպքերում էլ՝ նոր և առավել հանգամանալից մեկնություններ տալով Թրակացու համապատասխան ասույթների վերաբերյալ։

Շաղկապի քննությամբ էլ ավարտվում է ձևաբանության տեսությունը Վարդան Արևելցու (և ոչ միայն Վարդան Արևելցու, այլև մեկնողական բոլոր մյուս երկերում) քերականական Մեկնությունը։

Ինչ վերաբերում է **Առոգանության** և **Տաղաչափության** ուսմունքներին, որոնք անբաժանելի մասն են կազմում յուրաքանչյուր քերականական մեկնության, ապա պետք է ասել հետևյալը.

ԱՌՈԳԱՆՈՒԹՅԱՆ տեսությունը Վարդան Արևելցին շարադրում է ըստ Ստեփանոս Սյունեցու, որի մտքերը ամփոփված են Մագիստրոսի Մեկնության մեջ[158]։ Նկատենք, որ Վարդան Արևելցին, հանդես չբերելով արդեն հայտնի դրույթներում որևէ նորույթ, բավարարվում է պարզապես առոգանության տեսության վերարծարծմամբ։

ՏԱՂԱՉԱՓՈՒԹՅԱՆ տեսությունը («Յաղագս ոտից») ներկայացնելիս, Վարդան Արևելցին օգտվել է, հիմնականում, Մովսես Քերթողից (իր նախորդներից մյուս մեկնիչները չունեն այս տեսությունը), բայց հարցադրումների ազատ վերաշարադրմամբ։

Չափածո խոսքի կառուցման տեսական հարցադրման առումով, սակայն, Վարդան Արևելցին ունի նաև ինքնուրույն մեկնաբանություն, որ նա շարադրել է իր Մեկնության այլ բաժնում։ Թրակացու՝ «Եւ զտաղն քաջոլորակի» ասույթը մեկնաբանելիս, Վարդան Արևելցին բնութագրում է «պատշաճագոյն» և «դիպաւոր» տաղերի առանձնահատկությունները. տաղի ներդաշնակ ելևէջների համար նախապայման է համարում տաղի եղանակային զուգորդությունների ներդաշնակությունը՝ ինչպես տեղի, այնպես և ճշտության առումներով, իսկ նման արդյունքի հասնելու համար անհրաժեշտ է տաղի բառերի վանկային քանակի համապատասխան չափի խստիվ պահպանումը՝ ըստ տաղաչափության կանոնների. «Տաղին եղանակն շարայարմար պիտի,—գրում է Վարդան Արևելցին,— որ քաղցր գայ և՛ ելն, և՛ էջն՝ ի տեղի և ուղղորդ, և զբառն՝ չափաւոր ըստ չորք արուեստին»[159]։ Իսկ չափածո խոսքի կատարելության կարելի է հասնել այն դեպքում, ասում է Վարդան Արևելցին, երբ բառի՝ նրա վանկային քանակությամբ, ձայնավորային բնույթով և վերջավորությամբ պայմանավորված հանգավորումը, ներդաշնակ եղանակավորումը, իմաստը և ոտների քանակը իրար համապատասխանեն («յոճի լինին»).— հենց սրանք էլ կազմում են «պատշաճագոյն և գլխաւոր» տաղերի ստեղծման նախադրյալները. «Եւ յորժամ բառն և եղանակն և միտքն և ոտանցն չափն ի յոճի լինին՝ նա ապա լինին տաղքն պատշաճագոյնք և դիպաւորք»[160]։

4. **Շարահյուսագիտական հայացքներ**:— Վարդան Արևելցին, ինչպես քերականական իր Մեկնության մեջ ձևաբանական հարցերի քննության ժամանակ, այնպես և «Վասն բանին մասանց» փոքրիկ երկում արծարծում է շարահյուսագիտական ուշագրավ մտքեր։

«Մեկնութիւն քերականի» աշխատության մեջ Վարդան Արևելցին նախա-

---

158 Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 3917, թթ. 121բ—124ա։

159 Նույն աշխատությունը, էջ 78։

160 Նույն տեղում։

դասությունը դիտում է իբրև «սեռ», այսինքն՝ ծավալուն ընդհանրություն, որն իր մեջ պարփակում է խոսքի նվազագույն միավորները՝ խոսքի մասեր հանդիսացող բառերը. նախադասության տեսական ձևակերպումը նա տալիս է այսպես. «Զի բանն որպէս սեռ է, որ կարէ բազում մասունս ծնանիլ ինքնանման...»[161]: Իր այս նույն միտքը Վարդան Արևելցին հիմնավորում է խոսքի միավորը (այսինքն նախադասությունը՝ «բան»-ը)՝ վերջինիս նվազագույն միավորի՝ բառի հետ համեմատելիս՝ ընդգծելու համար նրանց ծավալային հարաբերությունը խոսքում. «...յորժամ զբառն ընդ բանն կշռես,—գրում է նա,— նա փոքր է բառն քան զբանն»[162]:

Շարահյուսագիտական ուշադրավ հարցադրում է և այն, որ ընթերցելիս, խոսելիս կամ գրելիս անհրաժեշտ է նախադասության անդամների հարաբերությունը ճիշտ ըմբռնել և ըստ այնմ «բաժանել» դրանք՝ նման այն հմուտ մսագործին («արուեստաւոր խոհակերին»), որը խելամտորեն է բաժանում ոչխարի զանազան մասերը: Այս առթիվ Վարդան Արևելցին գրում է. «Ըստ արուեստաւոր խոհակերին, զի խոհակերն «մսագործ» ասի, որ իմաստութեամբ բաժանէ զոչխարին յաւդուածսն. և ամէն յաւդուած զիւր միսն ունենայ և չելնէ այնոր միսն ի յայն, կամ այնոր՝ ի յայն, և միւս անդամոյն՝ ի միւս այլ անդամն: Այս աւրինակաւս լինի ընթերցաւղն և խաւսեցաւղն, նաև գրագիրն ևս»[163]:

Վարդան Արևելցու շարահյուսագիտական ըմբռնումներն առավելապես դրսևորվում են շաղկապի ուսմունքը շարադրելիս: Եվ դա միանգամայն բնական է: Նա շատ ճիշտ պատկերացում ունի այն մասին, որ մտածությունները և նրանց լեզվական արտահայտությունը հանդիսացող նախադասությունները կառուցվում և փոխադարձաբար տրամաբանական համապատասխանությամբ շարակցվում են ըստ որոշակի կարգավորության: Նշանակում է՝ Վարդան Արևելցին ունեցել է լեզվի ներքին կառուցվածքի միավորների միջև համաձայնության առկայության ըմբռնում, որն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ շարահյուսագիտությունն իբրև գիտակարգ (դիսցիպլին): Նա գրում է. «Եւ «շաղկապ» ասի ի շաղղելոյ և միաւորելոյ և կապելոյ Ի ԿԱՐԳԻ զբառն ընդ բառն և զմիտս ընդ միտս»[164]: Ինչպես նկատելի է, Վարդան Արևելցին, շաղկապի «կապական» դերն ընդգծելիս, ոչ թե նրա սոսկ «կապական» գործառույթն է նշում մտածության («տրամախոհութեան») հարաբերությամբ, ինչպես Թրակացու մոտ է, այլ նրա տրամաբանական համաձայնությամբ («ի կարգի») պայմանավորված կապական գործառույթը մտածությունների և նախադասությունների միջև:

Ավելին. Վարդան Արևելցին գտնում է, որ մտածությունը, լինելով նախադասության իմաստային բովանդակությունը, ընդարձակվել կամ ծավալվել կարող է շարահյուսական ամենաէական միջոցի՝ շաղկապի շնորհիվ[165]:

Հատկապես շաղկապների տեսակները բնութագրելիս Վարդան Արևելցին համապատասխանաբար կազմում է բարդ նախադասությունների նմուշներ, որոնք վկայում են հեղինակի շարահյուսագիտական ըմբռնումների առավել լայն ընդգրկման մասին, քան իր նախորդները. նա առաջ է բերում՝

161 Նույն աշխատությունը, էջ 101:
162 Նույն տեղում:
163 Նույն տեղում, էջ 77:
164 Նույն տեղում, էջ 150:
165 Տե՛ս նույն տեղում:

ա) Իբրև միավորիչ («շղկաման») նախադասություններ՝ «Ես և դու երթանք առ թագաւորն», «Գնացի և եկի» *պարզ ընդարձակ և միավորյալ համադասական նախադասությունները, «Թէպէտ զաւրաւոր էր, յաղթեցաք սուլտանին», «Թէ երէկ չեկիր, գոնեայ այսաւր եկ» զիջական բնույթի ստորադասական նախադասությունները։*

բ) Իբրև տրոհական («անջատական») նախադասություններ՝ «Կամ դու, և կամ ես, և կամ թէ չէ դա [առնիցէ]» *նմուշները։*

գ) Իբրև պայմանի և զիջական բնույթի բարդ ստորադասական նախադասություններ («բաղմատ»)՝ «Թէ դու չգնաս, դա գնայ», «Թէպէտ որ խելաւք ես, այլ զքեզ չգիտես»:

դ) Իբրև պատճառի և հիմունքի («տարբաղմատ») բարդ ստորադասական նախադասություններ՝ «Քանզի դու բերեր ինձ ոսկի, տամ ես քեզ ակն պատուական»:

ե) Իբրև հարցական բնույթի պարզ նախադասություններ («փաստաբանականք» և «տարակուսականք»)՝ «Զի՞ եղև քեզ», «Ուպէ՞ս ուշացար», «Վասն որո՞յ յամեցեր», «Վասն զի՞ չվախեցեր», «Ըստ ո՞րքան ուժոյ չերկեար դու». «Արդէք ի՞նչ եղաւ, ապա ուրեմն ճիւանդացա՞ւ», «Իսկ ընդէ՞ր առաքեցի զնա», «Զմէ՞ անգիտացայ, որ ծոյլ և անարի էր»:

զ) Իբրև մակաբերական, ներհակական, ժամանակի, պատճառի և հիմունքի («բաղբանական») նախադասություններ (պարզ և բարդ ստորադասական բնույթի)։ «Արդէք *այդր աղագաւ յամեցեր,* ուրեմն *չէին իրաւ զրպարտաւղքն քո», «*Այսուհետև *հաւանեալ եմ քեզ», «*Վասն որոյ *այլ ոչ եղից ունկն քոյոց թշնամեացն, զի դու ճշմարիտ ես»։*

է) Իբրև զիջական բնույթի («ընդդիմակք») բարդ ստորադասական նախադասություններ՝ «Սակայն թէպէտ *որ կոուաւղ էր, յաղթեցի», «Համայն* թէև *արագ էր, յառաջեցի ես զնա»։*

ը) Իբրև պայմանի և համեմատության բնույթի («վարանականք») բարդ ստորադասական նախադասություններ՝ «Թէ մեկնիչ քաջ ոչ եղէ, [գէթ] ինձ բանիկ ուսանիմ», «Թէ կարդացաւղ չկարեմ լինել զովելի, գոնեայ յամաւթոյ զերծայց», «Թէ ի քաղաքն չճասի, փարթար փութալի է, զի ի գեաւղ ճասից ի յորս»:

Որպես եզրակացություն այս հատվածի, անհրաժեշտ ենք համարում նշել հետևյալը. չնայած նրան, որ Վարդան Արևելցու մի այլ՝ բանասիրությանը «Վասն բանին մասանց» վերնագրով[166] հայտնի փոքրածավալ երկը հայ քե-

---

[166] *Նույն վերտառությամբ, իբրև* առանձին աշխատություն *Վարդան Արևելցու, լույս տեսավ նշված բնագիրը ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրում» (1943, № 2, էջ 80—88) ակադ. Լ. Ս. Խաչիկյանի կողմից՝ 4 ձեռագրերի քննական համեմատությամբ և համապատասխան առաջաբանով։ Որպես այդպիսին ընդունվեց այն և լեզվաբանական քննության ենթարկվեց հայ քերականական մտքի պատմությամբ զբաղվողների կողմից (տե՛ս* Գ. Ջահուկյան, *նշված աշխատ., էջ 252—255,* Ս. Ղազարյան, *Միջին հայերեն, գիրք առաջին, 1960, էջ 122—124,* Լ. Խաչերյան, *Հայ շարահյուսագիտական մտքի վաղ շրջանի պատմությունից, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6, էջ 113—115)։ Վերջերս, սակայն, երկէջանոց այս բնագրի առնչության բնույթը մեկնաբանվեց այլ կերպ, որը, բնագրագիտական առումով, ճիշտ չէ։ Առաջ քաշվեց այն պնդումը, որ, իբր, խնդրո առարկա բնագիրը ոչ թե ամբողջական մի առանձին երկ է, այլ Վարդան Արևելցու՝ դարձյալ Հեթում Ա թագավորի պատվերով գրված «Ժղլանք»-ի մի հատվածն է միայն։ Այս առթիվ բանասիրական գիտությունների թեկնածու Փ. Անթաբյանը գրում է. «Վաղ շրջանի հայ քերականագիտության պատմության մեջ նշանակալից տեղ են բռնում Վարդան Արևելցու քե-*

բականագիտության մեջ գնահատվում է որպես հայոց լեզվի շարահյուսության սկզբունքների առաջին ինքնուրույն փորձը, իր շարահյուսական հարցադրումներով շատ ավելի աղքատիկ է, քան նույն հեղինակի «Մեկնութիւն քերականի» երկում արծարծված շարահյուսական ըմբռնումները, որ քննեցինք վերը։

II. ԲՆԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ «ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆԻ» ԵՐԿԻ

Այս գլխում երեք հիմնական հարցեր ենք քննում. ա) երկու խմբագրություններից՝ հեղինակայինի բացահայտումը, բ) հեղինակային երկում օգտագործված աղբյուրների վերհանումը, գ) բնագրական կառույցի ճշտումը։

Ա. Երկու խմբագրություններից՝ հեղինակայինի բացահայտումը։— Քննական համեմատության մեջ մեր դրած «Մեկնութիւն քերականի» երկի բնագրական ընդօրինակությունները, որոնք պարփակված են տարբեր գրչագրերում, իրենց ընդհանուր և էական առանձնահատկություններով ծածկում են իրար՝ ներկայացնելով իրենցից որպես տեքստային միևնույն խմբագրության առանձին արտագրումներ։ Այդ իսկ պատճառով Վարդան Արևելցու քերականական Մեկնության վերականգնողական աշխատանքներում և նրա գիտական բնագրի պատրաստման համար նրանք ունեցել են միմյանց լրացնող և բացահայտող նշանակություն՝ տարընթերցումներից ստուգագույնը պարզելու

բականական երկու աշխատությունները՝ «Մեկնութիւն քերականին» և «Վասն բանին մասանցը»։ Թեև երկուսն էլ գրվել են Հեթում Ա. թագավորի խնդրանքով, բայց մենք քննության կառնենք վերջինը, քանի որ այն... «Ժղլանքի» անմիջական մասն է կազմում» (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 8, 1967, էջ 172, նաև՝ 161 և 162 էջերը. ընդգծումները մերն են—Լ. Խ.)։ Նման պնդումը, սակայն, երկու կարգի առարկություն է վերցնում.

Առաջին՝ միայն «Մեկնութիւն քերականին» և «Ժղլանք» աշխատությունները ստեղծվել են Հեթում թագավորի պատվերով, որոնց մասին հավաստի վկայություններ կան ինչպես հեղինակի, այնպես և դրանք ընդօրինակող գրիչների կողմից, սակայն «Վասն բանին մասանց» փոքրիկ երկի պատվիրատուն, համաձայն ձեռագրական հավաստումների, ոչ թե Հեթում թագավորն է, այլ Կոստանդին կաթողիկոսի եղբորորդին՝ Թորոսը։ Այսպես, սույն բնագրի երկու ընդօրինակությունների վերնագրերում որոշակի հուշված է, թե նրա պատվիրատուն ո՛վ է. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2189 ձեռագրի թ. 292բ-ում կարդում ենք. «Վասն բանին մասանց ի խնդրոյ բարեզարդ քահանայի Թորոս անուն կոչեցելոյ եղբաւր որդւոյ Տեառն Կոստան[դ]եայ Հայոց կաթողիկոսի ի Վարդանայ Աղւանեցւոյ կարճառաւտ»։ Իսկ № 1784 ձեռագրում ամփոփված սույն բնագրի վերնագիրը նույնպես հավաստում է, որ այն գրված է «ի խնդրոյ բարեզարդ քահանայի Թորոս անուն կոչելոյ եղբօրորդւոյ տեառն Կոստանդեայ հայոց կաթողիկոսի ի Վարդանայ Աղվանեցոյ կարճառօտ» (թ. 206ա)։ Այստեղից ինքնըստինքյան բխում է, որ եթե տարբեր պատվիրատուներ են եղել «Ժղլանք»-ի և «Վասն բանին մասանց» երկերի ստեղծման համար, նշանակում է, որ նշված աշխատությունները ոչ թե միևնույն երկի բաղկացուցիչ մասերն են, այն էլ՝ «անմիջական», այլ՝ տարբեր երկասիրություններ են։ Դրա օգտին է խոսում և այն, որ «Վասն բանին մասանց»-ը արդեն իսկ բնութագրվում է իբրև «կարճառօտ» երկ, որով և արդարացվում է նաև նրա չափազանց փոքրածավալ լինելը։

Երկրորդ. «Վասն բանին մասանց» երկի «Ժղլանք»-ի անմիջապես շարունակությանը ընդօրինակվելը հատ ու կենտ գրչագրերում դեռևս բավարար հիմք չէ այն համարելու որպես միևնույն աշխատության «անմիջական մասեր»՝ այն դեպքում, երբ այդ երկը «Ժղլանք»-ի բազմաթիվ ընդօրինակություններում իբրև պատահականորեն հարակցված շարունակություն՝ բացակայում է։

Կարծում ենք, որ գիտական շրջանառության մեջ դնելով այս բնագիրը առանձնաբար՝ միանգամայն ճիշտ է վարվել պրոֆ. Լ. Ս. Խաչիկյանը՝ լեզվաբանների ուշադրությունը հրավիրելով Վարդան Արևելցու շարահյուսագիտական հայացքների վրա։

խմաստով։ Ուստի և դրանք պայմանականորեն համարում ենք առաջին խըմբագրության տարբերակներ։

Մեր հետախուզումների ընթացքում, սակայն, հանդիպեցինք նաև մի գըրչագրի, որի պարփակած համանուն տեքստը բնագրագիտական տեսակետից բոլորովին նոր խմբագրություն է ներկայացնում, որը և պայմանականորեն երկրորդ խմբագրություն *ենք համարում։ Այդ գրչագիրը պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ 2283 թվահամարի տակ, նոտրագիր, մոտավորապես XVIII դարի ընդօրինակություն՝ Հակոբակ գրչի կողմից։ Նրա հիմքային օրինակը եղել է XIII—XIV դարերի մի գրչագիր։ Այս նոր խմբագրության լեզուն, իր բնորոշ առանձնահատկություններով, գերազանցապես կիլիկյան հայերեն է, ի տարբերություն միջնադարի վարդապետարաններում Վարդան Արևելցու անունով առավել լայն ճանաչում գտած քերականական Մեկնության, որն իր լեզվական հատկանիշներով, ըստ էության, գրաբարյան է։*

Այս երկրորդ խմբագրության ստեղծման ժամանակի մասին տարակույսը, սակայն, փարատվում է. գրչագրի մանրախույզ ուսումնասիրումից պարզվում է, որ այդ խմբագրությունը կազմվել է 1335 թվականին։ Այսպես, գրչագրի 126ա էջում պահպանված հիշատակարանի ընթերցումը ակներև հստակություն է մտցնում ինչպես նախօրինակ գրչագրի առկայության փաստի, այնպես և այդ նախօրինակ գրչագրի թվագրման մասին։ Բացորոշ է դառնում, որ Հակոբակ գրիչը որպես հիմք-օրինակ է ունեցել մի գրչագիր, որը կրել է 1355 («ՊԴ») թվականը. «... ի թվ. ՊԴ (1355) գրեցաւ յունիս ամսոյ ԻԹ (29)-ին։ *Յակոբակս ողորմելի...»*[167]*։*

Բայց և այնպես հնարավոր է ենթադրել, որ № 2283 գրչագրի համար նախօրինակ հանդիսացած գրչագիրը, իր հերթին, ունեցած լինի նաև վաղագույն ժամանակաշրջանի մի գաղափարատիպ գրչագիր, որը հասած չլինի մեզ՝ անագորույն ժամանակների քմահաճույքի պատճառով, ուստի և մոտահայեցողաբար ընդունենք մի պահ, որ այն հեղինակված լինի ոչ թե ստուգապես 1355 թվականին, այլ՝ ավելի վաղ։

Արդ, հարց է ծագում. մեզ հասած այս երկու խմբագրություններից ո՞ր բնագիրն է իրոք Վարդան Արևելցու գրչին պատկանում։ Բնագրագիտական այս հարցադրման ճիշտ լուծումից է կախված այն, թե այս երկու խմբագրություններից ո՞րը իբրև հարազատ բնագիր պետք է ներկայացնել գիտական հասարակայնությանը՝ վերանայելով մի պահ դրանցից յուրաքանչյուրի ունեցած գրչագրական ընդօրինակությունների քանակային հարաբերությունից։

Բնականաբար՝ առաջին հայացքից պիտի թվա, թե Վարդան Արևելցու հեղինակածը հենց այն խմբագրությունն է, որը ներկայացված է № 2283 գրչագրով, քանի որ, ինչպես բնագրական արտագրումները իրենց վերնագրերում հավաստում են, Վարդան Արևելցին իր այս աշխատությունը հեղինակել է Կիլիկիայի Հեթում Ա. թագավորի պատվերով, ուստի և իր Կիլիկիայում գտնված ժամանակ, և, ինքնին հասկանալի է, քերականական այս Մեկնությունը իր արտագրումներով ավելի շատ կիրառություն պետք է գտած լիներ կիլիկյան վարդապետարաններում և, առաջին հերթին՝ արքայական վարդապետարանի ուսումնականների համար։ Այստեղից էլ հետևություն՝ Վարդան Արևելցին իր երկասիրությունը գրած պետք է լիներ կիլիկյան հայերենով, ուստի և առաջ-

---

[167] *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 2283, թ. 126ա։*

Նայինն ու Հարազատը պետք է լիներ ա՛յն բնագիրը, որը պայմանականորեն անվանում ենք «կիլիկյան խմբագրություն»։ Այս հավաստումը ճիշտ կլիներ, անշուշտ, միայն տրամաբանական հայեցողությամբ..., բայց ո՛չ բնագրագիտական տեսակետից՝ փաստերի ու բնագրական հանգամանքների խորաքնին ու մանրակրկիտ դիտարկումից բխեցված հետևություն որպես, այդ իսկ պատճառով նման հայեցակետի ճշտությունը երկբայելի է։

Իրականում՝ բանասիրական մեր հետախուզումները լիովին և անհերքելիորեն հանգեցնում են բոլորովին այլ հետևության. Վարդան Արևելցու հեղինակած բնագիրը, մեր խորին համոզմամբ, միայն ու միայն *«գրաբարյան լեզվով»*[168] *շարադրված խմբագրությունն է, որին հետևում են գրչագրական համարյա բոլոր ընդօրինակությունները։*

Իսկ ի՞նչ հիմքեր ունենք նման պնդման հավաստիությունը ապացուցելու և անտարակուսելի համարելու համար։

ա) Ամենից առաջ՝ լեզվական առանձնահատկությունների հաշվառումը մեկնակետային նշանակություն ունի երկու խմբագրություններից որևէ մեկի հեղինակային լինելը բացահայտելու և ճշտելու տեսակետից։ Բոլոր հիմքերն ունենք ասելու, որ հենց «գրաբարյան» խմբագրությունն է Վարդան Արևելցու հեղինակածը, քանի որ այն համերաշխվում է մեր դպրության մեջ առավել վաղ շրջանում գոյություն ունեցած քերականական մեկնությունների լեզվական ընդհանուր բնույթի՝ գրաբարյան *ավանդույթի հետ։ Ընդսմին նկատենք, որ ինչպես նախընթաց, այնպես և հետընթաց շրջանի քերականական մեկնությունները, ընդունված խիստ ավանդույթի համաձայն, հեղինակվել են միայն ու բացառապես գրաբար հայերենով՝ չնայած միմյանց նկատմամբ ունեցած տարբեր ժամանակաշրջանների լեզվամտածողությամբ պայմանավորված բառա-ոճական խայտաբղետություններին ու տարբերություններին։ Եվ դա հասկանալի է։ Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել. մեկնությունները տրվում են դասական հայերենի իրողությունների բացահայտման ու վերլուծման միտումով՝ տեսական դրույթների ու ընդհանրացումների համար մեկնակետ ունենալով փիլիսոփայության, տրամաբանության և արվեստների տեսության հիմնարար առանձին սույթներն ու վաղնջական ժամանակների ժողովրդական բանահյուսության, ինչպես նաև մատենագրության տեսության հարցադրումները։ Ըստ որում՝ քերականության ուսուցումը միջնադարում ոչ թե ինքնանպատակ հետաքրքրություն է եղել, այլ գրաբարի ուսուցման միջոցով դասական մատենագրության հմտացում արմատավորելը ուսումնականների մեջ։ Ի հավելումն այս փաստարկին նշենք նաև, որ գիտությունների գերակշիռ մասի լեզուն ընդհանրապես և առանձնապես միջնադարի մեր* դպրության մեջ *ընդունված էր միայն գրաբարը՝ ինչպես պատմական Հայաստանում, այնպես և Կիլիկիայի հայկական թագավորության սահմաններում, ուստի և այդ ավանդույթը խախտելու ոչ մի իրավական և բարոյական շարժառիթ չէր կարող ունենալ Վարդան Արևելցին, մանավա՛նդ, երբ նկատի ունենանք նաև վերջինիս մատենագրական վաստակի ծանրակշիռ մասը, որ նույնպես գրաբարյան հայերենով է։ Այստեղից ինքըստինքյան բխում է, որ գիտական քիչ թե շատ լուրջ*

---

[168] *Ի դեպ, չակերտների մեջ ենք դնում այս խմբագրության գրաբարյան լինելը այն նկատառումով, որ այս հեղինակային խմբագրության լեզուն նույնպես զուտ գրաբարյան չի հնչում. նրանում առանձին դեպքերում արտացոլված է հեղինակի «Կր» ճյուղի պատկանելությունը. բայց երկրորդ խմբագրության հարաբերությամբ, իր լեզվական իրողություններով, այն գերազանցապես գրաբարյան է։*

փաստարկում չի կարող ծառայել այն ենթադրությունը, թե քանի որ Կիլիկիայի Հեթում Ա արքայի և Զապել թագուհու համար է նախատեսված եղել Վարդան Արևելցու քերականական Մեկնությունը, հետևաբար այն պետք է գրված լիներ կիլիկյան հայերենով։

բ) Բացի դրանից, որ և ամենակարևորն է՝ ունենք նաև բնագրագիտական ապացույցներ ու փաստարկներ հօգուտ այն հավաստման, որ Վարդան Արևելցու հեղինակածը «գրաբարյան» խմբագրությունն է, իսկ կիլիկյան խմբագրությունը՝ հետագայի՝ այլ գրչի կողմից ձեռնարկված և «գրաբարյան» խմբագրության հիման վրա կատարված հախուռն և փութկոտ մոտեցման արգասիք է: Այսպես, «գրաբարյան» խմբագրության մեկնողական շարադրանքի ձևակերպումները անհամեմատ ավելի մշակված են, կուռ և լիարժեք, որով և գիտական խոսքի բնույթ են հաղորդում նրա բնագրին։ Մինչդեռ կիլիկյան խմբագրության շարադրանքի ձևակերպումները թույլ և տարտամ են ու շատ անգամ՝ կիսատ-պռատ, որով ակնբախորեն երևում է այդ երկուսի որակական տարբերությունը. ինչ խոսք, վերջինս մեծապես զիջում է առաջինին։ Ասվածի համոզչականության համար բերենք մի երկու փաստ.

«Գրաբարյան» խմբագրություն	Կիլիկյան խմբագրություն
1. «Եւ ահա աստ պարզէ զվերին յիշեալ ենթադատութիւնն, որ դատես և պարզես զբանն վասն ում որ լինի, և բաժանես ըստ մարդոյն ոճոյն՝ եթէ զոռոզ և եթէ ողոք»։ (Սույն աշխ., էջ 76)։	«Ահա ազա կու պարզէ զվերի յիշեալ ենթադատութիւնն, որ դատես ու պարզես զբանն վասն ում ոչ լինի՝ ըստ մարդոյն ոճոյն թէ զոռոզ թէ ողոք»։ (Ձեռ. № 2283, թ. 5ա)։
2. «Որ տաս այնմ, որում և կամիս՝ ըստ ոճոյն, որպէս և վերագոյն ասացաւ»։ (Սույն աշխ., էջ 100)։	«Որ տաս ումն այն որպէս այլ է վերագրած...»։ (Ձեռ. № 2283, թ. 5ա)։

Այս զուգադիր հատվածների թեկուզ և թռուցիկ համեմատությունից ցայտունորեն երևում է, որ ստուգագույն ընթերցումը մեկնողական խոսքի՝ ներկայացնում է «գրաբարյան» խմբագրությունը. ձևակերպումների գիտական հստակությամբ ու ճշգրտությամբ անտարակուսելիորեն նա գերազանցում է կիլիկյան խմբագրության ձևակերպումներին։

Ավելին. կիլիկյան խմբագրության «հեղինակի» անգրագիտությունը երբեմն այնքան ակնհայտ է, որ ապշեցուցիչ չափերի է հասնում։ Նա առանձին բառեր ու քերականական տերմիններ խիստ աղճատված է ներկայացրել, որով և բնագրի որակը զգալապես տուժել է։ Օրինակ՝ «Նուրբն բարակն է, նաւսրն, որ մերկ և ցոփայն (ˆ) հանէ...», փխ. «ցոփ ձայն հանէ» (թ. 10 բ). «Երկար փաղաւորութիւն (ˆ) հանէ...» փխ. «Երկար փաղառութիւն»... (թ. 13ա), «Թէպէտ յումէպէր» փխ. «թէպէտ յումպ էր» (թ. 16բ), «Եւ բան իմաստունք են ութ», փխ. «Եւ բանի մասունք են ութ» (թ. 17ա), «քերանուն» փխ. «դերանուն» (17ա), և այլն։ Ավելին. երբեմն և անհեթեթության հասնող անգրագետ ձևակերպումներ է հրամցնում նա. այսպես՝ «... և ինդ է ուրեք, որ դատաստան է քան զհիւանդ» (թ. 9բ) փխ. «... և ինդ է ուրեք, որ դասական է, քան զհիւնդ»...:

Բացառված չէ, անշուշտ, որ նման աղավաղումների ու թերըմբռնումների պատասխանատվությունը մասամբ ընկնի նաև 2283 թվահամար ձեռագրի գրչի վրա. սակայն հակված ենք մտածելու, որ դրանց գերակշիռ մասը անդրադարձված պետք է լինի գաղափարատիպ օրինակից։ Մանրակրկիտ համեմատությունը № 2283 գրչագրում ամփոփված ինչպես այս բնագրի, այնպես

և այլ նյութերի հետ գրչի հմտության աստիճանը «գրչության արվեստում» պարզելու նպատակով, ցույց է տալիս, որ ի տարբերություն Վարդան Արևելցու քերականական Մեկնության, Հակոբակ գրիչը ուղղագրական կանոնների հմտությամբ է գրչագրել մյուս նյութերը։ Իսկ այդ նշանակում է, որ կիլիկյան խմբագրության մեջ նկատված քերականական տերմինների ու բառերի աղճատումները ոչ թե № 2283 ձեռագրի գրչինն են, այլ այդ գրչագրի հենց գաղափարատիպ օրինակին, որը մեզ չի հասել։ Այստեղից կողմնակի մի հետևություն ևս. նման փաստերի առկայությունը կիլիկյան խմբագրության մեջ, անկասկած, արժեքազրկում է այդ բնագրի առաջնային և հեղինակային լինելու հավանականությունը։ Մինչդեռ գրաբարյան խմբագրությունը, իրականում, փայլում է տերմինների ու բառաձևերի ճշգրտությամբ և տեղին գործածությամբ, որով և նրա առաջնային ու հեղինակային լինելու հավաստիությունը առավել քան ընդգծվում է։

գ) Որքան էլ տարօրինակ թվա՝ այնուամենայնիվ կիլիկյան խմբագրության որակի օգտին չի խոսում նաև այն փաստը, որ վերջինս, առանձին դեպքերում, «գրաբարյան» խմբագրության համապատասխան հատվածների նկատմամբ, բնաբանների և մեկնությունների ետևառաջություն է հանդես բերում։ Թրակացու՝ իբրև բնաբան ծառայած այն քաղվածքները, որոնք «գրաբարյան» խմբագրությունում ճշտագույն հաջորդականությամբ են տեղադրված համապատասխան մեկնությունների միջև, երբեմն առանց պատճառաբանման՝ մեխանիկորեն ետ ու առաջ են բերվել կիլիկյան խմբագրությունում, որով և մեկի մեկնությունը վերաբերել է մի ուրիշի, որ երբեք չպետք է վերաբերեր՝ խախտելով մեկնվող և մեկնող տեքստերի համապատասխանությունը*, այդ պատճառով էլ ստեղծվել են անհեթեթ պայմանականություններ մեկնվող և մեկնող խոսքերի միջև։ Սա չափազանց ակնառու և ծանրակշիռ փաստ է մեր այն պնդման օգտին, որ բնագրագիտության տեսակետից առաջնայինն ու հեղինակայինը միայն ու միայն «գրաբարյան» խմբագրությունը պետք է լինի։ Ասվածի կոնկրետացման համար, համեմատության կարգով բերենք միայն մեկ օրինակ.*

«Գրաբարյան» խմբագրություն	Կիլիկյան խմբագրություն
ԲԱՆ	*ԲԱՆ*
«Երիր՝ լեզուաց և հնագէտ պատմութեանց առձեռն բացատրութիւն»։	*«Երիր՝ լեզուոց և հնագէտ պատմութեանց առձեռն բացատրութիւնն»։*
ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ	*ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ*
Որ զազգին հնացեալ Կորճեալքն և զծռութիւնն ի լեզուացն հանէ, զի ի հնոցն ի վեր հաստատած քերականութեամբ, որ է առձեռն բացատրութիւն ի յանուանցն ճշմարտութիւն, որպէս զբերանունն, զերդ զկայծառ և կամ զշաքր եռաց, որ են բերանունք*:	*Որ զազգին զհնացեալ կարճեալքն և զծռութիւնն ի լեզուացն հանէ, զի ի հնոցն ի վեր է հաստատած քերականութեամբ, որ է առձեռն բացատրութեան։*
ԲԱՆ	*ԲԱՆ*
«Ձորիր՝ ըստ ստուգաբանութեան գիտ»։	*«Ձորիր՝ ստուգաբանութեան գիտ»:*
ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ	*ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ*
Որ համեմատես զնոր կտակարանսն ընդ Հինն և կամ թէ ասես Դաւթի կամ Դաւթայ, և կամիս զազնիւն ասես։ Եւ որպէս դէմընդդիմելն է համեմատելն։	Անուանց ճշմարտութիւն զերդ բերանունն, որպէս զկայծառ կամ շաքր եռաց, որ ես բերանունն*:

ԲԱՆ

«Հինգերիր՝ համեմատութեան տեղեկութիւն»։

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Պատելն *«սահմանել» սաէ զասացուածսն, որ երբ գտնուս զումեք շարագրած, դատես՝ եթէ ուղղափառի՞ է, թէ՞ ոչ, կամ թէ բժշկակա՞ն է, թէ՞ աստեղաբաշխական։*

ԲԱՆ

«Վեցերիր՝ դատումն քերթածաց. նաև լաւագոյն է յամենեցուն, որք ըստ ներարհեստիս են»։

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Որպէս թէ այս բանս առաւել պիտանի է այս արուեստիս ճետևողացն և գիտողացն fան զամենայն»**

(Նույն աշխ., էջ 74—75)։

ԲԱՆ

«Հինգերիր՝ համեմատութիւն տեղեկութեան»

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Որ համեմատես զնոր կտակարանքն ընդ Հին, կամ զերդ ասես՝ Դաւթի կամ Դաւթայ, ու ընտրես ու զլամն ասես, զերդ դէմընդիմել է համեմատելն։

ԲԱՆ

«Վեցերիր՝ դատումն քերթածած նաև լաւագոյն յամենեցթուցն, որք ներարհեստիս են»։

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Դատելն սահմանելն սաէ զասածուածքն, որ երբ գտնուս ումէք շարագրած դատելո՝ եթէ ուղղափառի է թէ ոչ, բժշկական է թէ աստեղաբաշխական, թէ ապա այս բանս խիստ պիտանի այս արուեստիս ճետևողացն fան զամենայնն»**:

(Ձեռ. № 2283, թ. 4բ—5ա)։

Ի՞նչ է պարզվում այս երկու հատվածների զուգադրումից։

Նախ և առաջ՝ երկու էական տարբերություններ է տալիս կիլիկյան խմբագրությունը «գրաբարյանի» նկատմամբ (համեմատի՛ր մեկ ստորակետով և երկու ստորակետով ընդգծված տողերը)։ Այսպես, կիլիկյան խմբագրության երրորդ («երիր») բնաբանի մեկնությունը ոչ թե լիովին համընկնում է «գրաբարյանի» համապատասխան մեկնության ամբողջությանը, այլ նրա մի մասին (մինչև ստորակետը)։ Իսկ «գրաբարյանի» մեկ ստորակետով ընդգծված տողերը դարձել են ինքնուրույն մեկնություն կիլիկյան խմբագրության չորրորդ («Չորիր») բնաբանի մեկնության համար։ Մի անգամ խախտելով մեկնությունների համապատասխանությունը «գրաբարյանի» հարաբերությամբ՝ կիլիկյան խմբագրության մնացած նաև հինգերորդ և վեցերորդ բնաբանների մեկնությունները համընկնում են գրաբարյանի չորրորդ և հինգերորդ բնաբանների մեկնություններին, մինչդեռ բնաբանների փոխհաջորդականությունը մնացել է նույնը։ Իսկ ինչ վերաբերում է կիլիկյան խմբագրության վեցերորդ բնաբանի մեկնությանը, ապա տեքստային այդ հատվածում կատարվել է յուրովի համադրում (համեմատիր երկստորակետով ընդգծված տողերը) «գրաբարյանի» հինգերորդ և վեցերորդ բնաբանների մեկնություններից։

Սակայն ինչո՞վ են պատճառաբանվում և կամ հիմնավորվում մեկնությունների հաջորդականության նման անհամապատասխանությունները։ Արդյոք դա նշանակո՞ւմ է, որ առավելությունը կամ գերապատվությունը տեքստային առումով պատկանում է կիլիկյան խմբագրությանը։ Ո՛չ, ամենևին։ Ընդհակառակն, դա միաժամանակ ցույց է տալիս և մատնում նրա նվաստությունը «գրաբարյանի» համեմատությամբ։ Եվ ահա թե ինչո՛ւ։

Բնագրագիտական վերլուծությունը տվյալ հատվածների աներկբայորեն ապացուցում է «գրաբարյանի» ճշգրտությունը. նրա բնաբաններն ու մեկնությունները միանգամայն համապատասխանում են բացահայտվողի («բան») և բացահայտողի («մեկնութիւն») իմաստային ճշտագույն հարաբերության

իսկ առումով։ Մինչդեռ կիլիկյան խմբագրությունում բնաբանների և մեկնությունների մեխանիկական եռևառաջության պատճառով ստացվել են անհամբիր զուգորդություններ։ Դրանք են.

ա) Չորրորդ («Չորիր») բնաբանի մեկնությունը ակնհայտ շփոթության և կամայականության արդյունք է, քանի որ այն ներկայացված է որպես ինքնուրույն մեկնություն և տեղադրված իբրև «ստուգաբանութեան գիտ» բնաբանի մեկնություն։ Մինչդեռ մեկնության այդ հատվածը, ինչպես նկատելի է, արհեստականորեն անջատված է նախորդ՝ երրորդ մեկնությունից, որի տեքստային ընթերցումը առանց դրան ավարտուն չէ, ուստի և առկախ է մնում։ Այդ իսկ պատճառով «գրաբարյան» խմբագրության երրորդ բնաբանի մեկնության տեքստային ընթերցումը միանգամայն սպառիչ է, հետևաբար և՝ ամբողջական ու ճշգրիտ։

բ) Կիլիկյան խմբագրության չորրորդ բնաբանի («ստուգութեան գիտ») մեկնությունը անպայմանորեն և անտարակուսելիորեն պետք է լինի իբրև հինգերորդ բնաբանի մեկնություն ներկայացվածը՝ ամբողջությամբ վերցրած, ճիշտ այնպես, ինչպես «գրաբարյան» խմբագրությունում է։ Բանն այն է, որ «ստուգաբանությունը», միջնադարի քերականական տեսության համաձայն, անհնարին է բացահայտել առանց համեմատության մեթոդի. որպեսզի «ազնիվը»՝ ճշտագույնը գտնենք «Դավթի՞, թէ՞ Դաւթայ» բառաձևերից, պետք է իմանանք «ստուգաբանութիւն»,—ասում է Վարդան Արևելցին. իսկ դրան կարելի է հասնել միայն ու միայն այդ բառաձևերի զուգադրմամբ («դէմընդիմել»), այն է՝ համեմատության շնորհիվ։

գ) «Գրաբարյան» խմբագրությունում հինգերորդ բնաբանի բովանդակությունը տրամաբանորեն բխում է չորրորդից. այժմ պետք է մեկնել Թրակացու տեքստից՝ ի՞նչ բան է «համեմատութեան տեղեկութիւն» ընթերցումը, որը, ինչպես պարզվեց, «ստուգաբանութեան» էությունն է կազմում։ Վարդան Արևելցու միանգամայն ճիշտ պնդումով՝ «համեմատությունը» հնարավոր է կատարել միայն ու միայն դատողության շնորհիվ. *լոկ դատումներով կարելի է բացահայտել, թե այս կամ այն առույթը կամ բնագրական հատվածը ի՞նչ բնույթի է՝ բժշկությա՞ն է վերաբերում, թե՞ աստղաբաշխության, տվյալ բառաձևը ճի՞շտ է թե ոչ («ուղղափառ՞ է թէ ոչ») և այլն։ Մինչդեռ կիլիկյան խմբագրության հինգերորդ (նույնական) բնաբանին երբեք չի համապատասխանում մեկնող՝ բացահայտող տեքստը, ուստի և հարցադրումների տրամաբանական հարակցությունն ու հաջորդականությունը միանգամայն անհամոզիչ են։*

դ) Առավել անհեթեթ ընթերցում է կիլիկյան խմբագրության վեցերորդ մեկնությունը իր բնաբանի հարաբերությամբ, քանի որ նրանում պաշտնորհ կերպով համադրված են, «գրաբարյանի» հարաբերությամբ, հինգերորդ և վեցերորդ մեկնությունները։ Իբրև վեցերորդ բնաբան Թրակացուց առաջբերված այն ճիշտ պնդումը, որ չափածո ստեղծագործությունների («քերթածաց») դատումը լավագույն ձևով կարող են կատարել միայն նրանք, ովքեր քերականական արվեստին հմուտ են կամ հետևող («ներարհեստիս են»), բնականաբար դրա պատասխանը կամ մեկնությունը պետք է պարփակի բացառապես ա՛յն, ինչ դրա տակ պետք է հասկանալ, ինչպես որ միանգամայն ճիշտ ձևակերպմամբ գտնում ենք այն «գրաբարյան» խմբագրության մեկնությունում. «Որպէս թէ այս բանս առաւել պիտանի է այս արուեստիս հետևողացն և գի-

տողացն քան զամենայն»։ Մինչդեռ կիլիկյան խմբագրության մեկնությունը իր առաջին մասով բոլորովին անհարիր է և միայն վերջին մասով (երկատողանիշով ընդգծված տողերը) առնչվում է բնաբանի հարցադրմանը։

Բնագրական այս ծանրակշիռ ապացույցների քննությունը ոչ մի տարակույս չի թողնում մեր այն պնդման հավաստիության նկատմամբ, որ միայն «գրաբարյան» խմբագրությունն է Վարդան Արևելցու հեղինակային գրչի հարազատ արտադրանքը, իսկ կիլիկյան խմբագրությունը նրա հիմքի վրա առաջացած, հետևաբար և բնագրական իր առանձնահատկություններով դրան ակնհայտորեն զիջող՝ հետագայում ստեղծված մի խմբագրություն է։

Երկու խմբագրությունների մանրակրկիտ համեմատությունը ցույց է տալիս, որ կիլիկյան բնագիրը, ընդհանուր ծավալային առումով միայն հազվադեպ է շեղվում «գրաբարյան» բնագրից, իսկ իր գերակշիռ ծավալով համընթաց է նրան՝ դրսևորելով բնագրական բնույթի (մի կողմ թողնելով տվյալ պահին նրա որակ կազմող լեզվա-ոճական տարբերությունը) մասնակի տարբերություններ, որոնք երբեմն չեն պատճառաբանվում։ Այսպես.

1. Կիլիկյան խմբագրությունը Թրակացու աշխատության հայերեն թարգմանությունից մեջբերած և իբրև բնաբան ներկայացրած ասույթները, գրաբարյան խմբագրության հարաբերությամբ, առանձին դեպքում միացնում է իբրև մեկ բնաբան՝ մասնակի մեկնության համար, այլ կերպ ասած՝ երբ դրան վերագրած մեկնությունը բնաբան-ասույթի միայն մեկ մասին է վերաբերում, և ոչ՝ ամբողջին։ Ասվածի ճիշտ ընկալման համար զուգադրենք երկու խմբագրություններից էլ թեկուզ մեկ հատված.

«Գրաբարյան» խմբագրություն

ԲԱՆ

«Վերծանութիւն է մասն քերթածաց»:

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Վերծանութիւնն «գիտութիւն» ասի, իսկ քերականացն՝ մասնաւոր գիտութիւն, զի աստուծոյ գիտութիւնն միայն է ընդհանուր, իսկ մարդկային գիտելս ամենայն մասնաւոր է՝ շարագրածաց և ժամանա[կա]գրածաց։

ԲԱՆ

«Կամ շարագրածացն անվթար յառաջբերութիւն»:

(Սույն աշխ., էջ 75—76)։

Կիլիկյան խմբագրություն

ԲԱՆ

«է մասն քերթածաց և անվթար յառաջաբերութիւն»:

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Վերծանութիւնն գիտութիւն, և քերականաց մասնական գիտութիւն. զի աստուծոյ գիտութիւն միայն է ընդհանուր. և մարդկային գիտելս ամենայնն մասնաւոր շարագրածաց ժամանակագրաց»։

(Ձեռ. № 2283, թ. 5ա)։

Ինչպես այս հատվածի տեքստային առնչություններից ակներև բացորոշությամբ պարզվում է՝ կիլիկյան խմբագրությունը, «գրաբարյան» խմբագրության հարաբերությամբ, իբրև մեկնվող մեկ ասույթ է ներկայացրել առանձին մեկնաբանությունների կարոտ երկու ինքնակա հարցադրումները, իսկ իբրև «մեկնութիւն» ներկայացրած իր ընթերցումը, նույնական լինելով «գրաբարյանի» հետ, առնչվում է բերված ասույթի միայն առաջին մասի հարցադրմանը, մինչդեռ երկրորդ մասի հարցադրումը («անվթար յառաջբերութիւն») կարոտ է առանձին մեկնաբանության, որ և միանգամայն ճիշտ տալիս է միայն գրաբարյան խմբագրությունը։ Ի դեպ՝ անհրաժեշտ է նշել, որ հենց այս կարգի շեղումներն ու «նորամուծումները» մեզ համար հիմք և նախադրյալ

են ծառայում այս երկու խմբագրություններից մեկնումեկի առաջնայնությունը և հարազատությունը բնագրագիտական ճշտությամբ լուծելու տեսակետից, որովհետև հենց դրանք էլ մատնում են աղերսների բնույթն ու դրդապատճառները։

Քննական մեր այս համեմատությունից հետևում է, որ գրաբարյան խմբագրությունը իր մեկնվող («բան») և մեկնող («մեկնութիւն») ընթերցումների հարաբերությամբ միանգամայն օրինաչափ է՝ կանոնավոր, դրանց հաջորդականության կուռ տրամաբանությամբ հիմնավորված, իսկ կիլիկյան խմբագրությունը ակնբախ է իր անհարիր ընթերցումներով։

2. Բայց և հակառակ երևույթն ենք տեսնում կիլիկյան խմբագրության ընթերցումներում, երբ իբրև բնաբան ծառայող Թրակացու ասույթները, «գրաբարյան» խմբագրության հարաբերությամբ, ոչ թե միացվում են, այլ մասնատվում և տեղաբաշխվում են դրանց վերաբերող մեկնության տարբեր մասերում՝ կազմելով առանձին բնաբաններ այդ մասնատված մեկնության յուրաքանչյուր հատվածի համար։ Բավարարվենք միայն մեկ փաստի ցուցադրումով։

«Գրաբարյան» խմբագրություն

ԲԱՆ

«Կէտ է տրամախոհութեան յանգեցելոյ նշան. և միջակ՝ յոգի սակս ընդունելոյ»:

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Տրամախոհութիւն բաժանումն իմաստից է, և աւարտեալ կէտն վճար և հանգիստ է բանին։ Եւ յորժամ զայս երեք կէտս դնես՝ նա՛ կատարեցաւ իմաստական բանն, որպէս և է՛, և սահմանեցաւ հանգիստն,* որ և առնու հոգի, այսինքն՝ շունչ ըստ աւրինի ճանապարհորդաց, որ նստին և հանգիստ առնուն. նոյնպէս և դու ի բանն յոր և լինես՝ ի կատարմանն հանգի՛ր և նստո՛ զկնտկտոց լեզուիդ՝ շունչ առնելով և հոգի: Եւ բանն վճարի ութ մասամբքն սահմանեալ կիսաշնչաւքն»**:

(Նույն աշխ., էջ 81)։

Կիլիկյան խմբագրություն

ԲԱՆ

Կէտ է տրամախոհութեան յանգեցելոյ նշան»։

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Տրամախոհութիւն բաժանումն իմաստից է, ու աւարտեալ կէտն վճարուն կէտն է, ու երբ զայս երեք կէտս դնես, դու զիմաստական բանն յոր և լինիս վճարես և այնես տուն։*

ԲԱՆ

«Եւ միջակ նշան յոգի սակս ընդունելոյ»:

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Որ հոգի առնու, այսինքն՝ շունչ ըստ աւրինակի ճանապարհորդի, որ նստի և հանգիստ առնու, նոյնպէս և դու ի բանն, որ լինիս, շունչ ու հոգի առնուս, ու բանն անկտուր մը[ն]ա կիսաշնչիւն»**: *(Ձեռ. № 2283, թ. 7բ)։*

3. Կիլիկյան խմբագրությունը դրսևորում է մի այլ շեղում ևս՝ «գրաբարյան» խմբագրության նկատմամբ, որը պակաս ուշագրավ չէ նրա առանձնահատկությունների ուրվագծումը ամբողջացնելու տեսակետից։ Այդ խմբագրության հեղինակը երբեմն գայթակղություն է հանդես բերում նաև այլ կարգի փոփոխություններ մտցնելու առումով՝ իրեն հիմք ծառայած բնագրի նկատմամբ։ Այսպես, հաջորդ բնաբան-ասույթը տեղաշարժելով բերում է առաջ և միացնում նախընթաց մեկնությանը՝ խախտելով մեկնվողի և մեկնողի տեքստային հերթագայությունը։ Այս փաստը արդեն կամայականության բացահայտ դրսևորում է, որը մեծապես արժեքազրկում է կիլիկյան խմբագրության հավաստիությունը։

«Գրաբարյան» խմբագրություն

ԲԱՆ

«Ըստ առոգանութեանցն, ըստ տասանց արուեստիցն»:

Կիլիկյան խմբագրություն

ԲԱՆ

«Ըստ առոգանութեանցն»։

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ	ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ
Եւ ահա աստ պարզէ զվերին յիշեալ ենթադատութիւնն, որ դատես և պարզես զբանն ո՛ւմ որ լինի, և բաժանես ըստ մարդոյն ոճոյն՝ եթէ զոռոզ և եթէ ողոք։	Ըստ տասանց արուեստիւն:
ԲԱՆ	ԲԱՆ
«Ըստ տրոհութեան»։	*«Ըստ տրոհութեան»։*
ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ	ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ
Որ տաս այնմ, որում և կամիս՝ ըստ ոճոյն, որպէս և վերագոյն ասացաւ։	*Ըստ բաժանման։*
ԲԱՆ	ԲԱՆ
«Քանզի յենթադատութենէն՝ զզաւրութիւնն, իսկ յառոգանութենէն՝ զարուեստն»:	«Քանզի յենթադատութենէն զզաւրութիւն»*:
ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ	*Մեկնութիւն*
Ըստ արուեստաւոր խոհակերին, զի խոհակերն *«մսագործ» ասի, որ իմաստութեամբ բաժանէ զոչխարին յաւդուածսն. և ամէն յաւդուած զիւր միսն ունենայ և չելնէ այնոր միսն ի յայն, կամ այնոր՝ ի յայն, և միւս անդամոյն՝ ի միւս այլ անդամն։ Այս աւրինակաւ լինի ընթերցաւղն և խաւսեցաւղն, նաև գրագիրն եւս»։*	*Ահա ազա կու պարզէ զվերի յիշեալ ենթադատութիւնն, որ դատես ու պարզես զբանն վասն ում ու լինի՝ ըստ մարդոյն ոճոյն թէ զոռոզ թէ ողոք։*
(Նույն աշխ., էջ 76—77)։	ԲԱՆ
	«Իսկ յառոգանութենէն զարուեստն»**:
	ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ
	Որ տաս ումն այն որպէս այլ է վերագրած։
	ԲԱՆ
	«Իսկ ի տրոհութենէն զպարունակ միտսն տեսանեմք»։
	ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ
	Ըստ խելաւք խոհակերին. խոհակերն մսագործ ասէ, որ իմաստութեամբ զոչխարին զաւդուածքն, որ ամէն զօդուած զիւր միսն ունենայ, չելնէ այնոր միսն ի յայն ու այնորիգ յայնպէս բաժանես ու զրոյցն, որ չխառնես ու աւիրես զզրոյցն»։
	(Ձեռ. № 2283, թ. 5ա—բ)։

Զուգադիր հատվածների ուշադիր համեմատությունը ակներև է դարձնում առնվազն երկու կարգի խմբագրական-բնագրային փոփոխություններ. կիլիկյան խմբագրությունը, «գրաբարյանի» հարաբերությամբ, ա) Թրակացու բնաբան-ասույթը յուրաքանչյուր դեպքում մասնատել է երկուսի և բ) մասնատված հարցադրումները (մեկնվող ընթերցումները) տեղաբաշխել է և հատկացրել դրանք հետընթաց մեկնություններին՝ խախտելով մեկնվող և մեկնող ընթերցումների իմաստային և տրամաբանական հաջորդականությունը, որով և ստացվել են մի շարք անհարիր զուգորդումներ։

Նախ՝ կիլիկյան խմբագրության հեղինակը կատարյալ անգիտություն է ցուցաբերել հենց Թրակացու ասույթների ըմբռնման մեջ, մինչդեռ «գրաբարյան» խմբագրության հեղինակը գիտակ անձնավորություն է ինչպես Թրակացու աշխատությանը՝ ամբողջությամբ վերցրած, այնպես և քերականության տեսությանը՝ իբրև ուսմունքի, այդ պատճառով էլ խորագույն հմտություն է դրսևորում և՛ մեջբերումներում, և՛ մեկնություններում, որոնց համապատասխանությունը տարակույսի նշույլ անգամ չի թողնում։ Այսպես, կիլիկյան խմբագրության հեղինակը, անգիտանալով, որ «ըստ առոգանութեանցն, ըստ տա-

սանցն արուեստից» ասույթը **բացառապես** Թրակացու աշխատությունից քաղված ամբողջական մեջբերում է[169], բռնադատաբար երկատում է այն՝ դրա առաջին մասը («ըստ առոգանութեանցն») ներկայացնելով իբրև Թրակացու մեկնվող ասույթ («բան»), իսկ երկրորդ մասը («ըստ տասանց արուեստին»)՝ որպես իր սեփական մեկնություն...: Սա արդեն անթույլատրելի մեղանչում է՝ բնագրագիտական տեսակետից, որպիսին Վարդան Արևելցու նման բազմահմուտ գիտնականին վերագրելը անհեթեթություն կլիներ, մանավանդ որ «գրաբարյան» խմբագրությունում ունենք դրանց ճիշտ ընթերցումը:

Երկրորդ անհարիր կապակցությունը, որ կազմել է կիլիկյան խմբագրության հեղինակը Թրակացու ասույթի և այն բացատրող «մեկնութեան» միջև՝ հետևյալն է. «Ըստ առոգանութեանցն, ըստ տասանց արուեստից» ասույթի վարդանյան մեկնությունը («Եւ ահա ասէ պարզէ...») հատկացրել է հետընթաց ասույթի առաջին մասին («Քանզի յնթադատութենէն՝ զզաւրութիւնն...»), իսկ նույն ասույթի երկրորդ մասի համար իբրև մեկնություն («Որ տաս ումն այն որպէս այլ է վերագրած...») առաջադրել է այն ընթերցումը, որը պատշաճում է և իրոք վերաբերում է բոլորովին մի այլ ասույթի («Ըստ տրոհութեան»...):

Երրորդ շփոթ ընթերցումը ակնբախ է դառնում վերջին բան-ասույթի և նրա մեկնության բռնազբոսիկ հարաբերակցությունը քննության առնելիս: Իրականում՝ «Իսկ ի տրոհութենէն զպարունակ միտսն տեսանեմք» բան-ասույթը, բնագրագիտական ճշգրտագույն ընթերցման համաձայն, պետք է տեղադրված լիներ ոչ թե վերջին «Մեկնությունից» առաջ, այլ նրանից հետո՝ որպես հաջորդ մեկնության համար բան-ասույթ. ընդսմին ճիշտ այնպէս՝ ինչպես «գրաբարյան» խմբագրության ընթերցումն է թելադրում: Այդ իսկ պատճառով մեկնվող ասույթի և մեկնող ընթերցման ստույգ հարաբերակցությունը կարելի է վերականգնել՝ միայն ուղեցույց ընդունելով «գրաբարյան» ընթերցումը: Իսկ դա, իր հերթին, նշանակում է, որ Վարդան Արևելցու գրչին հարազատ բնագիրը միայն ու միայն «գրաբարյան» խմբագրությունն է, մինչդեռ կիլիկյան խմբագրության բնագիրը վերաձևված է «գրաբարյանի» հիման վրա, ընդսմին երբեմն առաջադրելով նաև անհարիր ընթերցումներ, որոնք, բնականաբար, միայն արժեքազրկում են բնագրական այդ տարբերակը:

4. Քննական համեմատությունը ցույց է տալիս, որ կիլիկյան խմբագրությունը՝ «գրաբարյանի» հարաբերությամբ, բնագրական այնպիսի ընթերցում ունի, որը, տվյալ դեպքում, հույժ կարևոր նշանակություն է ստանում՝ բնագրագիտական վերլուծության ընթացքում մեր եզրահանգումների ստուգությունը հաստատելու իմաստով: Այսպես, կիլիկյան խմբագրությունում, «գրաբարյանի» համեմատությամբ, հետընթաց բան-ասույթը տեղաշարժմամբ բերված է առաջ՝ ներկայացնելով այն նախորդ մեկնության միայն **վերջին երեք տողերի համար** որպես մեկնվող ասույթ: Սակայն նման զուգորդումը «մեկնության» հետ՝ իմաստային ու տրամաբանական առումներով միանգամայն անհեթեթ է: Համեմատի՛ր.

«Գրաբարյան» խմբագրություն	Կիլիկյան խմբագրություն
ԲԱՆ	ԲԱՆ
«Կէտ է տրամախոհութեան յանգեցելոյ նշան. և միջակ՝ յոգի սակս ընդունելոյ»:	«Եւ ստորակէտ է տրամախոհին չև ևս յանգեցելոյ, այլ ևս կարաւտացելոյ նշանի»:

169 Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշված աշխատ., էջ 38:

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Տրամախոհութիւն բաժանումն իմաստից է... Իսկ ստորակէտ է, որ բանն, վասն որոյ է՝ չյայտնի, որպէս որ ասես ընդ մարդ, թէ՝ գնա՛, և չասես, թէ՝ ուր, և կամ ասես, թէ՝ առ, և չյայտնես, թէ՝ զի՛նչ առնու:

Բ Ա Ն

«Եւ ստորակէտ է տրամախոհին չև ևս յանգեցելոյ, այլ ա՛յլ ևս կարաւտացելոյ նշանի»:

(Նույն աշխ., էջ 81—82)։

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ստորագէտ է՝ որ բանին վասն յումն չյայտնի, զերդ երբ ասես թէ ու չասես, թէ ուր, կամ ասես թէ առ ու չասես, թէ ի՞նչ առնու:

(Ձեռ. № 2283, թ. 7ա։

5. Առանձին դեպքերում կիլիկյան խմբագրությունը իր հիմքի նկատմամբ, սկզբում բաց թողնելով առանձին տողեր, համընթաց գնում է «գրաբարյան» խմբագրության հետ, իսկ այնուհետև հետընթաց բան-ասույթը առաջ բերելով վերաձևում է իբրև նոր բան-ասույթ այն տողերի համար, որ սկզբում բաց էր թողել. ընդամին այդ բան-ասույթը, որ գրաբարյանի հարաբերությամբ հետընթաց ընթերցում է հանդիսանում, ոչ թե լրիվ է բերվել, այլ մասամբ՝ տեղաբաշխելով նրա մյուս հատվածները գրաբարյանի նկատմամբ տարբեր հարաբերականությամբ։

«Գրաբարյան» խմբագրություն

Բ Ա Ն

«Ոլորակ է բացագանչութիւն պատկանաւոր ձայնի»։

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ոլորակ այս երեք առոգանութիւնքս են՝ շեշտն, բութն, պարոյկն: Զի թէ ուժով վերացուցանել կամիս զձայնն՝ նա զշեշտն ի դէպ է դնել. և թէ ճարթ՝ նա զբութն. և թէ ոլորակես զձայնն՝ նա զպարոյկն: *Իսկ բացականչութիւնն հեռաձայնութիւն ասի, որպէս որ ասես, թէ «Արի»՝ գանչ կամ կանչ է, զի ա՛յլ ուղղորդ է* կանչելն, *քան* զգանչելն: *Եւ պատկանաւոր ասելն «պատեհաւոր» ասի. և պատկանաւոր ձայնն մարդոյն միայն է, որ բանական արուեստի ուղղէ զձայնն։*

Բ Ա Ն

«Թէ ըստ վերսաստութեան՝ շեշտին և թէ ըստ հարթութեան՝ բթին, և թէ ըստ պարբեկութեան՝ պարուկան»։

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Հաւասարն է՝ *որ ոչ երկար լինի և ոչ սուղ. բայց ի հաւասարին զբութն այլ պիտի դնել:* Այլ պարբեկելն *«շրջադարձել» ասէ, զի յորժամ զձայնն ի վեր տանիս և կորես ...*

(Նույն աշխ., էջ 79—80)։

Կիլիկյան խմբագրություն

Բ Ա Ն

«Ոլորակ է բացականչութիւն պատկա[նա]ւոր ձայնի»։

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Բացագանչութիւնն հեռաձայնութիւն ասի զեդ երբ ասէ, թէ արի՝ գանչ է, գանչէն է ըղորդ, չէ կանչէն. պատկանաւոր ասել՝ պատեհաւոր ասի և պատեհաւոր ձայնն մարդոյն միայն է, որ բնաւորութեամբ արուեստաւորի ուղղէ զձայնն։

Բ Ա Ն

«Թէ ըստ վերսաստութեան շեշտին»։

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

«Ոլորակք այս երեք առոքանութիւնքս են. շեշտն, բութ, պարոյկն, ամ թե ուժով ի վեր կամիս տանիլ զձայնն, նա ըզշեշտն պիտին դնել և թէ ճարթ, որ է հաւասարն, նա զբութն, և թէ ոլորակես զձայնն նա զպարոյկն:

Բ Ա Ն

«Ըստ հարթութեան բթին»։

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Հաւասարն է, որ ոչ երկար լինի և ոչ սուղ. Նա հաւասար է, ու ի հաւասարն զբութն պիտին դնել։

Բ Ա Ն

«Թէ ըստ պարբեկութեան ձայնի պարուկան»։

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Պարբեկելն շրջադարձեալ ասէ, զի երբ զձայնն ի վեր տանիս...։

(Ձեռ. № 2283, թ. 6ա—բ)։

6. Իբրև հավելվածեպ ընթերցումներ կիլիկյան խմբագրությունը տալիս է նաև այնպիսիք, որոնք «գրաբարյան» խմբագրության նկատմամբ տարբեր ընթերցումների պատրանք են ստեղծում, բայց և ըստ էության ոչ մի նոր բան չեն ավելացնում «գրաբարյանի» ստույգ ընթերցումներին, այլ պարզապես աղավաղում են վարդանյան մեկնության բնագիրը։ Ասվածի ստուգության համար բերենք միայն մի օրինակ.

«Գրաբարյան» խմբագրություն

ԲԱՆ

«Տառ է անմարմին՝ որպէս զհոգի, և գիր է՝ որպէս զմարմին»։

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Իսկ բազմութիւն հայկական գրոյս երկու պատճառս ունի. առաջինն՝ զազգացն զԿորճայսն <է>, այսինքն՝ զբազմութիւն հայոց լեզուիս զծռութիւնն և զթոթովախաւսութիւն գնչատացն, երկրորդ պատճառն՝ լեզուիս հարստութիւն։

ԲԱՆ

«Գիր է երեսուն և վեց՝ յայբէ մինչև քէ. և գիր ասի, վասն զի ճեռելով իմն զաղափարի»։

(Նույն աշխ., էջ 84)։

Կիլիկյան խմբագրություն

ԲԱՆ

«Գիր է երեսուն և վեց յայբէ մինչև քէ»։

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Տառ է անմարմին բանի պէս, որպէս զհոգի, և գիր մարմնոյ պէս, *և բազմութիւն հայկական գրիս և երկու պատճառ ունի. առաջին ազգացն Կարճեայսն, այսինքն՝ զբազմութիւն հայ լեզուացն՝ զծռութիւնն, երկրորդ զլեզուիս հարըստութիւնն։*

ԲԱՆ

«Եւ գիր ասի, վասն զի ճեռելով իմն զաղափարի»։

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

Գրելն քերել ասի, այսինքն՝ որ ծայրն գըրչին քերէ զգրելին և ապա նկարէ»։

(Ձեռ. № 2283, թ. 8ա—բ)։

Կիլիկյան խմբագրության հեղինակը, ինչպես տեսնում ենք, անգիտանալով, որ «Տառ է անմարմին՝ որպէս զհոգին, և գիր է՝ որպէս զմարմին» ասույթը Թրակացու հայերեն թարգմանությունից քաղված խոսք է, ներկայացրել է իբրև մեկնություն..., այդ պատճառով էլ լեզվա-ոճական փոփոխության է ենթարկել ու ձուլել հենց այն մեկնության հետ, որին իբրև բան-ասույթ Վարդան Արևելցին առաջադրել է սույն քաղվածքը...։ Իսկ գրաբարյան խմբագրության հարաբերությամբ տարընթերցում ներկայացնող այս մեկնության համար կիլիկյան խմբագրությունը իբրև բան-ասույթ առաջադրել է հետընթաց բանասույթի առաջին մասը, իսկ երկրորդ մասը վերապահել է հաջորդ մեկնությանը...

Քանի որ բնագրագիտական վերլուծությունը մեզ բերեց այն հիմնավոր և աներկբայելի հետևության, որ քննության առնված այս երկու խմբագրություններից ստուգագույնը, հետևաբար և հեղինակայինը վարդանյան մեկնության հանդիսանում է «գրաբարյան» խմբագրությունը, ապա բնագրի վերականգնողական աշխատանքները տարանք հենց այդ խմբագրության ձեռագրական տարբերակների քննական համեմատության ընդգրկմամբ, և դրանց տարընթերցումների լեզվա-քերականական համադրումով պատրաստեցինք Վարդան Արևելցու «Մեկնութիւն քերականի» երկի քննական բնագիրը։

Ինչ վերաբերում է կիլիկյան խմբագրությանը, ապա վերջինիս ընդգրկումը քննական հրատարակության համար մեր պատրաստած բնագրի վերականգնողական աշխատանքներում անհնարին եղավ՝ մյուս ձեռագրական տարբերակների համեմատությամբ նրա մի շարք առանձնահատկությունների ան-

հարիրության պատճառով։ Իսկ հավելվածի ձևով դրա հրատարակումը աննպատակահարմար գտանք, քանի որ այն առանձին արժեք չի ներկայացնում։

Բ. «Մեկնութիւն քերականի» երկում օգտագործված աղբյուրները։— Հայ քերականագիտական մտքի պատմության համար կարևոր նշանակություն ունի այն հարցի լուսաբանումն ու գիտական որոշումը, թե Վարդան Արևելցու սույն երկը, իր բնույթով ու կառուցվածքային առանձնահատկություններով, ի՞նչ տեղ է գրավում իր նախընթաց մեկնողական երկերի նկատմամբ իբրև դասագիրք և քերականական աշխատություն առհասարակ։

Նման հարցադրմանը պատասխանելու համար, բնականաբար, անհրաժեշտ է քննական համեմատության մեթոդով զուգահեռներ անցկացնել ինչպես նախընթաց քերականական մեկնությունների, այնպես և Վարդան Արևելցու սույն աշխատության միջև։

Նշենք սակայն, որ Վարդան Արևելցու քերականական այս երկի աղբյուրների բացահայտման ուղղությամբ մեր մատենագրության մեջ առհասարակ և քերականագիտական հետազոտություններում՝ մասնավորապես, առ այսօր քննություն չի կատարվել։ Մինչդեռ աղբյուրագիտական հետախուզումը սույն Մեկնության (ինչպես և ամե՛ն մի բնագրի) առանձնահատուկ նշանակություն ունի՝ նրա բնագիրը հրատարակության հանձնելիս։

Նախընթաց քերականական մեկնություններից մեզ են հասել, իբրև առանձին ամբողջական բնագրական միավորներ, միայն երկու աշխատություն՝ ինչպես V—VI դարերի խոշոր գիտնական՝ փիլիսոփա և քերական Դավթի, այնպես և XI դարի հասարակական կարկառուն դեմք հանդիսացած և հելլենիստական կուլտուրայի ականավոր ներկայացուցիչ ճանաչված Մագիստրոսի քերականական մեկնությունները։ Ընդմին եթե առաջինի աշխատությունը սոսկ իր՝ հեղինակի սեփական գրչին պատկանած երկասիրություն է, ապա երկրորդի մեկնությունը՝ նախընթաց շրջանի բոլոր քերական մեկնիչների աշխատությունների համադրումն է բանաքաղային սկզբունքով՝ մասամբ նաև սեփական հայացքների ու հարցադրումների ընդելուզմամբ։ Հետևաբար՝ նրանում այս կամ այն չափով ներկայացված են, բացի Դավթի աշխատությունից, նաև Անանունի, Մովսես Քերդողի, Ստեփանոս Սյունեցու քերականական մեկնությունները։ Դավթի և Մագիստրոսի աշխատությունների հետ մեր կատարած մանրակրկիտ ու քննախույզ համեմատությամբ պարզեցինք Վարդան Արևելցու «Մեկնութիւն քերականի» բնագրի հետևյալ ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները.

ա) Ինչպես Վարդան Արևելցու, այնպես և Դավթի ու Մագիստրոսի քերականական աշխատությունները, իրենց մեկնողական խոսքով, հավասարապես ուղղված են մեր թվականությունից առաջ II դարում ապրած հույն նշանավոր քերական Դիոնիսիոս Թրակացու աշխատության հայերեն թարգմանության մեջ արծարծված դրույթների լուսաբանմանը՝ դասական հայերենի իրողությունների քննությամբ։

բ) Նշված երեք աշխատություններն էլ, իրենց նպատակադրումով, ոչ թե սոսկ հայեցողական քննությամբ շարադրված գիտական հետազոտություններ են՝ դրանց հեղինակների ակադեմիական հետաքրքրություններին հագուրդ տվող, այլ՝ ուսուցողական ձեռնարկ-դասագրքեր են՝ իրենց ժամանակի գիտական պահանջներին համապատասխան։

գ) Իբրև առավել անմիջական ընդհանրություն՝ Վարդան Արևելցին իր քերականական Մեկնության մեջ զգալի չափով օգտվել է Մագիստրոսի աշխատությունից՝ նրանում պարփակված Դավթի, Անանունի, Մովսեսի, Ստ. Սյունեցու քերականական այս կամ այն առանձին դրույթների վերարծարծմամբ ու խորացմամբ։

Հարկ է նշել, որ հարաբերականորեն առավել լայն չափով Վարդան Արևելցին օգտվել է Դավթի դրույթներից՝ հատկապես քերականական ուսմունքի տարբեր կարգերի տեսությանը վերաբերող հարցերում։ Ընդսմին՝ մեր քննությամբ պարզված ընդհանրությունների և աղերսների հանրագումարային հաշվեկշիռը ակնբախորեն ցույց է տալիս, որ Վարդան Արևելցին քերականական իր մեկնությունը շարադրելիս Դավթից օգտվել է ոչ թե անմիջականորեն, այլ Մագիստրոսի աշխատության միջնորդությամբ։ Ասվածի հավաստիության համար հաճախադեպ փաստերից բերենք թեկուզ և մեկ ապացույց. բոլոր ա՛յն դեպքերում, երբ Վարդան Արևելցին օգտվում է Դավթի քերականական դրույթներից այս կամ այն քերականական կարգը մեկնելիս, Դավթի ասույթների շարադրանքի ընթացքին լիովին և հավատարմորեն չի հետևում, այլ ներառնում է նաև այն դրույթներն ու հարցադրումները, որ արտահայտել են իրենց աշխատություններում տարբեր մեկնիչներ քերականական տվյալ կարգի վերաբերյալ, ըստ որում, հաճախ նաև հասկացությունների ու ըմբռնումների ճիշտ այն ծավալային ոլորտով, ինչպիսին գտնում ենք Մագիստրոսի աշխատության մեջ: *Դիցուք՝ համեմատենք հետևյալ հատվածները.*

Վարդան Արևելցի

«Առոգանութիւնն՝ առովասութիւն *ասի և դարձեալ կոչի «արուեստ» և «զարդ» բանի, զի որպէս ամենայն որ ի ներքոյ երկնից բովանդակի ի տասն ստորոգութիւնս, նոյնպէս և տասն են, որով բաժանին և գեղեցկանան ամենայն բանիւ բովանդակեալ իմաստք։ Իսկ ասելն, թէ առոգանութիւնք են տասն՝ զքանիս սորա յայտնեաց հանդերձ անուամբք. իսկ զզաւրութիւնս սորա ես բացայայտեցից։*

Արդ, ասի շեշտ՝ սուր, բութ՝ ծանր, կամ խոնարհ կամ մանր, պարոյկ՝ շուրջառ, երկարն՝ երկայն, սուղ՝ կարճ կամ սոսկ, թաւ՝ խոշոր կամ թանձր, սոսկ՝ ողորկ կամ լեշկ, ապաթարց՝ առանց ենթամնայ, ներքսագրական, ստորատ, ներքևահատ։

Եւ զի՞ ասաց առոգանութիւնք սեռականք են երեք, զոր պարտ էր չորս ասել. զի յառաջիկայս բաժանի ոլորակն ի շեշտ և ի բութ և ի պարոյկ, ամանակն՝ յերկար և ի սուղ, հագագն՝ ի թաւ և ի սոսկ. կիրքն՝ յենթամնայ և յապաթարց և ի ստորատ:

Բայց ենթամնայդ *և* ստորատդ *հակառակ են միմեանց, զի ենթամնայդ խառնիչ է բանի, իբր թէ՝ Գամաղիէլ* աւրէնսուսոյց. *իսկ ստորատդ ի բաժանել զսոյն, թէ* աւրէնս,ուսոյց:

Իսկ ապաթարցդ *եղեալ ի տեղի նշան՝ վասն ունելոյ զձայնաւորն առ ի պարզ ասելոյ զբանն, որպէս անունդ յայտնէ՝ հանել այբի և դնել զդա ի վերայ տեղւոյն՝ ասասցես ապադարձ։*

Մագիստրոս

Առոգանութիւնդ առասանութիւն ասի. և սեռական վասն այնորիկ ասին երեքդ, զոր պարտ է ասել չորս, զի յառաջիկայս բաժանի ոլորակն ի շեշտ և ի բութ, և ի պարոյկ: Ամանակն յերկար և ի սուղ. հագագն՝ ի թաւ և ի սոսկ. կիրդ՝ յենթամնայ և յապաթարց և ի ստորատ: *Եւ ենթամնայտ ի ստորատդ՝ հակառակ են միմեանց։ Ենթամնայդ ի խառնել զբանդ, իբր թէ աւրէնսուսոյց. իսկ ստորատդ ի բաժանել զնոյն. իսկ ապաթարցդ եղեալ՝ լինի ի նշան վասն ունելոյ զձայնաւորն առ ի պարզ աւելոյ զբանն, առակ իմն հանեալ այբի և դնելոյ զդայ ի վերայ տեղոյն ասասցես ապաթարց։*

Իսկ ասելն եթէ առոգանութիւնք են տասն, զքանիաւնութիւն սորա յայտնեաց հանդերձ անուամբք։ Իսկ զզաւրութիւն սորա ես բացայայտեցից։ Ասի շեշտ, սուր, բութ, ծանր, պարոյկ, շուրջառ, երկար, երկայն, սուղ, կարճ, թաւ, խոշոր, սոսկ, ողորկ կամ լեշկ, ապաթարց՝ առանց, ենթամնայ՝ ներքսագրական, ստորատ՝ ներքևահատ։ Իսկ ասելն թէ առոգանութիւնք են սեռականք երեք, այսինքն առովասութիւնք ազգականք. և առովասացութիւնք վասն այնորիկ ասէ, սակս այս և անդր դառնալոյ բանին և զբազումս ամփոփելոյ։ Իսկ ազգական վասն այնորիկ ասէ, զի ազգ ի բազումս հատանի՝ յեղբայր, ի քոյր և ի քեռի կամ որք մի անգամ ասին յարենէ քումմէ, այնպէս և սոքա. և բաժանին յերիս տեսակս այս–

Եւ ասելն՝ թէ առոգանութիւնք են սեռականք երեք, այսինքն՝ առովասութիւնք ազգականք. առովասութիւնք վասն այնորիկ ասի՝ սակս այսր և անդր դառնալոյ բանին և զբազումս ամփոփելոյ։ Իսկ ազգական *վասն այնորիկ ասի, զի ազգ ի բազումս հատանի՝ ի հայր և ի մայր, յեղբայր և ի քոյր և կամ որք մի անգամ ասին յարենէ քումմէ, այնպէս և սոքա։*

(Սույն աշխ., էջ 156—157)։

պէս՝ ոլորակ անունն բաժանի ի չեշտ և ի բութ և ի պարոյկ...»։

Մագիստրոս, Ձեռ. № 3917, թթ. 121բ—122բ։

Ընդգծված տողերը պատկանում են Դավթի աշխատության տողերին, իսկ մնացածը՝ Սյունեցու աշխատությանը։ Կարո՞ղ ենք ենթադրել, որ Վարդան Արևելցին իր Մեկնությունը գրելիս ուղղակիորեն օգտվել է և՛ Դավթի, և՛ Սյունեցու աշխատություններից։ Ո՛չ. դա բացառված է, քանի որ Վարդան Արևելցին նշված երկու հեղինակներից էլ շրջասույթային ձևով վերաշարադրում է նույն մտքերը՝ ընդգրկման այն նույն պայմանականությամբ, որ գտնում ենք Մագիստրոսի աշխատությունում։ Անշուշտ, մտքերի վերադասավորումը, որ նկատելի է Վարդան Արևելցու Մեկնության հատվածում՝ Մագիստրոսինի հարաբերությամբ, ինքնին չի նսեմացնում կամ թուլացնում արված պնդումի հավաստիությունը, քանի որ, ինչպես այս ժամանակաշրջանի երկերի բնագրագիտական վերլուծությունից հայտնի է, միջնադարի մեր մատենագրության մեջ ընդունված գործառություն (պրակտիկա) է եղել բնագրական հետևյալ սկզբունքը. աղբյուրներից քաղված առանձին հատվածներ վերաշարադրելիս դրանք ներկայացվում են ոչ թե նախադասությունների ու պարբերույթների բացարձակ հարազատությամբ՝ դրանց միևնույն հաջորդականությամբ (այսինքն՝ ճիշտ այնպես, ինչպես ընդունված է ժամանակակից գիտական գրականության մեջ), այլ՝ ըստ օգտվող հեղինակի սեփական հայեցողության՝ իր ուրույն մոտեցման ու տրամաբանական վերլուծության հենքի։ Ի դեպ՝ պարագան նույնն է նաև այն դեպքերում, երբ Վարդան Արևելցին օգտվում է Անանունից, Մովսեսից, Ստեփանոս Սյունեցուց և ուրիշներից։ Իսկ այս նշանակում է, որ Վարդան Արևելցին իր Մեկնության աղբյուրների համար շրջանառության մեջ է դրել ոչ թե համապատասխան հեղինակների աշխատություններն ուղղակիորեն, այլ ձեռքի տակ է ունեցել քերականական այդ երկերն իր մեջ պարփակող Մագիստրոսի աշխատությունը, որից և օգտվել է նա։

դ) Վարդան Արևելցին մասնակի դեպքերում օգտվել է նաև Համամ Արևելցուց, ընդմին առավելապես ակնարկային ձևով։ Ինչպես քննական բանասիրությունը պարզել է, Մագիստրոսը իր ձեռքի տակ չի ունեցել Համամ Արևելցու աշխատությունը[170]*, այլ միայն հետագայում՝ Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզը) իր աշխատության մեջ ներձուլված ձևով մեկնել է այն, որը և հնարավորություն է ընձեռել բազմավաստակ հայագետ Ն. Ադոնցին առանձնացնելու և իբրև Համամ Արևելցու աշխատություն ներկայացնելու իր մեծարժեք երկասիրության մեջ*[171]*։ Սակայն մեր քննությունից աներկբայորեն պարզվում*

---

[170] *Տե՛ս* Ն. Ադոնց, *նշված աշխատ., Ներածություն, էջ CXVI—CXVII։*

[171] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ CXVI—CXVII և Բնագիրը՝ էջ 253—285։*

Հովհաննես Երզնկացի Պլուզը օգտագործած այս աղբյուրի մասին իր Քերականական երկասիրության առաջաբանում գրում է. «Գտայ և յանապատն Դերջնայ զՀամամայ Արևելցին վարդապետի մեկնութիւնն...» (Ձեռ. № 2296, թթ. 39բ—33ա),

է, որ Վարդան Արևելցին, դեռևս Հովհաննես Երզնկացուց առաջ, իր ձեռքի տակ է ունեցել Համամ Արևելցու քերականական մեկնությունը և օգտվել է նրանից։ Մեր այս պնդման ապացուցման համար զուգադրենք հետևյալ երկու առնչակցությունները.

Վարդան Արևելցի	Համամ Արևելցի
1. *«Յորժամ քերթողաբար խաւսիս՝* պանու-ճազարդ, *և ոչ՝ գեղջկապէս, որպէս աւրինակն զոր եդ առաջի...»։* (*Սույն աշխ., էջ 142*)։	*«Եւ քերդութեան, որպէս* վայելուչ յեղանակաւ *զայս բերեալսն ցուցանէ պարզ յարացուցիւք...»։* (Ն. Ադոնց, *էջ 271*)։
2. *«... Զի զգէմքն չյայտնէ ընդունելութիւնն և ոչ զխոնարհմունսն, ապա այլքն հասարակ է։ Ընդունելութիւն է՝* շինեալ, արարեալ, բերեալ...»: (*Սույն աշխ., էջ 131*)։	*«Այսպէս, ընդունելութիւն ոչ զդէմս և ոչ զթուութիւն իւիք նշանակէ, որպէս յորժամ ասես՝* շինեալ, տարեալ, բերեալ, գրեալ, *ոչ յայտնէ զդէմս, յորմէ արդեաւք իցէ շինեալ, բերեալ կամ տարեալ»։* (Ն. Ադոնց, *էջ 265*)։

Բնագրական ընդհանրությունը, որ ակնբախ է բերված նմուշներում, տարակույս չի թողնում հաստատապես պնդելու, որ Վարդան Արևելցին իր Մեկնությունը գրելիս ձեռքի տակ իբրև սկզբնաղբյուր ունեցել է նաև Համամ Արևելցու քերականական երկը, որից և, ըստ անհրաժեշտության, օգտվել է, ընդ-ամին այս դեպքում ոչ թե Մագիստրոսի աշխատության միջնորդությամբ, այլ անմիջականորեն *Համամ Արևելցու երկից։*

Այսպես, ուրեմն, վերը նշված առնչակցություններով էլ սպառվում են, մի կողմից՝ Վարդան Արևելցու քերականական մեկնության, մյուս կողմից՝ Մագիստրոսի և Համամ Արևելցու քերականական աշխատություններում առկա հիմնական ընդհանրությունները։

Սակայն Վարդան Արևելցու քերականական երկի համակողմանի բնութագրման համար առավել կարևոր է այն առանձնահատկությունների բացահայտումը, որոնցով նա հակադրվում է ինչպես Դավթի և Համամ Արևելցու, այնպես և Մագիստրոսի քերականական մեկնություններին։

ա) Ամենաբնութագրականն այն է, որ Վարդան Արևելցին, քերականական հայացքների իր շարադրանքում, լեզվա-ոճական արտահայտչականությամբ տրամագծորեն տարբերվում է և՛ Դավթից, Անանունից, Մովսեսից, Ստ. Սյունեցուց, և՛ Մագիստրոսից ու Համամ Արևելցուց։ Վերջիններիս լեզուն եթե գերազանցապես հունաբան հայերենով և խրթին գրաբարով շեշտվածություն ունի, ապա Վարդան Արևելցու քերականական մեկնության լեզուն՝ վերին աստիճանի պարզեցված գրաբարի հստակություն և մատչելիություն, որը պայմանավորված է, անտարակույս, հեղինակի մտածողության առարկայականությամբ։ Այլ կերպ ասած՝ եթե Մագիստրոսը իր բանաքաղած աշխատություններից առաջադրած մեջբերումները պարզապես համադրում է հարազատությամբ՝ առանց ամենադույզն վերափոխումների, ապա Վարդան Արևելցին իր օգտագործած աղբյուրներից միայն ընդհանուր միտքն ու դրույթները վերցնելով, բայց միաժամանակ այդ դրույթների առավել մեծ խորացումով և ընդլայնումով, լեզվա-ոճական ազատ վերաշարադրումով է ներկայացնում դրանք։ Ամենայն հավանականությամբ՝ ժամանակի գիտական մտածողությունը զարգանում էր հենց այս եղանակով ու ճանապարհով. այն է՝ եղածի կամ ստեղծվածի ընդհանուր համակարգում՝ մեկնաբանման առավել ընդլայնմամբ ու

խորացմամբ, մինչև անգամ իմաստային երանգների ամբողջականացմամբ էր ընթանում միջնադարի գիտական մտածողությունը։

բ) Եթե Վարդան Արևելցին լայն աղերսներ ունի իր աղբյուրների հետ, բայց և պետք է ասել, որ նա դրանցից տարբերվում է մի կարևոր առանձնահատկությամբ, որը նրա քերականական մեկնությանը նոր արժեք է վերապահում. քերականական այս կամ այն դրույթի մեկնաբանման առթիվ Վարդան Արևելցին միաժամանակ, իբրև լեզվա-քերականական իրողությունների քննություն և ցուցադրում, ներկայացնում է կյանքից վերցրած համեմատաբար առատ նմուշներ[172], որով և քերականական նյութի մատուցումը և յուրացումը, անտարակույս, հեշտացվում են։ Իսկ այդ իր հերթին նշանակում է, որ Վարդան Արևելցու մեկնությունը, իբրև քերականական դասագիրք, մանկավարժական մեթոդիկայի առումով, նույնպես զգալի նվաճում է հանդիսանում իր նախորդների հարաբերությամբ։

գ) Բնութագրական է, որ երբ Վարդան Արևելցուն չեն բավարարում քերականական նույն հարցերի շուրջը իրենից առաջ հանդես եկած այս կամ այն մեկնիչի բացատրությունները, նա նոր մեկնաբանություն է առաջադրում։ Ինքնուրույնության՝ իր օգտագործած աղբյուրին ստրկամտորեն չհետևելու ցուցանիշ է և այն իրողությունը, երբ Վարդան Արևելցին մի դրույթ հիմնավորելիս կամ հաստատելիս օգտվում է իր աղբյուրից, նույն ձևով չի փաստարկում, ինչպես իր օգտագործած աղբյուրի հեղինակը։

դ) Ոչ միայն առանձին հարցերի վերաբերյալ քերականական նոր մեկնաբանումներ է տալիս Վարդան Արևելցին, այլև ամբողջական շարադրանք է հեղինակում քերականական այս կամ այն կարգի բնութագրման համար՝ տալով միաժամանակ քերականական այդ կարգի դրսևորման բոլոր տեսակներն ու հարացույցները։ Այդպիսիք են, օրինակ՝ «Յաղագս մակբայի», «Յաղագս ոտից» գլուխները (տե՛ս սույն աշխատությունը, էջ 140—149 և 160—163) և այլն։ Բացի նշվածից, եթե նախորդ մեկնիչները այս կամ այն չափով անդրադարձել են միջնադարի քերականագիտության ըմբռնմամբ հասկացված քերականական կարգերի մասին, ապա դրանցից և ոչ մեկը բայի խոնարհման աղյուսակի մեկնությունը չի ներկայացրել. մինչդեռ Վարդան Արևելցին իր աշխատությունը ավարտում է հենց այդ բաժնով, որը վերնագրել է՝ «Խոնարհմունք բայի» ձևակերպումով։ Ինչպես այս, այնպես և բազմաթիվ հարցադրումների արծարծումը Վարդան Արևելցու կողմից, անտարակույս, բարձրացնում են նրա մեկնության գիտական և պատմական արժեքը։

ե) Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզ) ժամանակին ճիշտ է նկատել՝ նշելով, որ Մագիստրոսի աշխատության մեջ «բազումք ի մասանց բանին ոչ ունէին զմեկնութիւն»[173]։ Վարդան Արևելցու քերականական սույն երկը այս կողմով ևս լրացնում է իր նախորդի՝ Մագիստրոսի աշխատության այդ թերությունը. Թրակացու հայերեն թարգմանության բազմաթիվ քերականական դրույթներ, որ Մագիստրոսի աշխատության մեջ մեկնաբանություն չեն գտել, Վարդան Արևելցին, թեև համառոտակի, բայց և այնպես մեկնում է՝ լրացնելով այդ բացերը։ Այս իմաստով էլ Վարդան Արևելցու քննարկվող երկը, ի տարբերություն նախորդ քերական մեկնիչների աշխատությունների, առավել լիակատար բնույթ ունի։

---

[172] *Այս փաստը նկատել է նաև պրոֆ. Գ. Ջահուկյանը, տե՛ս նրա նշված աշխատ., էջ 246։*

[173] *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր, № 2296, թ. 32բ։*

5—737

գ) Եթե Մագիստրոսը, ըստ իր օգտագործած աղբյուրների, իր բնագրի կառուցման սիստեմում Թրակացու ասույթները ոչ թե մեջբերումների ձևով իբրև «բան» առանձին-առանձին է ներկայացնում, այլ ձուլում է դրանք մեկնողական խոսքի մեջ՝ այս կամ այն դրույթի հիմնական գաղափարն արտահայտող բառ-տերմինի ընկալմամբ իր շարադրանքում, ինչպես և «արուեստուրն ասէ» կամ պարզապէս «ասէ» բառի կամ բառակապակցության հարադրումով, ապա Վարդան Արևելցին Թրակացու աշխատության հայերեն թարգմանության յուրաքանչյուր պարբերույթ, նախադասություն կամ բառակապակցություն նախապես իբրև մեջբերում չակերտների մեջ վերցրած առաջադրում է «բան»-ի հանգամանքով, ապա համապատասխանաբար մեկնում դրանք՝ զանց չառնելով Թրակացուց և ոչ մեկ ասույթ։ Հենց դա է երաշխիքը այն բանի, որ Վարդան Արևելցու քերականական աշխատությունը ամբողջական մեկնություն է Թրակացու երկի, թեև համառոտ բնույթի։ Այդ նրան հաջողվել է այն պատճառով, որ բնագրական խստագույն հետևողականությամբ՝ ասույթ առ ասույթ, նախադասություն առ նախադասություն, բառակապակցություն առ բառակապակցություն մեկնել է Թրակացուն մինչև վերջ։ Անշուշտ, պետք է կարծել, որ բնագրային կառուցվածքի նման սկզբունքը նորամուծություն չէ մեր մատենագրության մեջ. այն շատ ավելի վաղ՝ դեռևս V—VI դարերի իմաստասիրական և աստվածաբանական երկերում լայնորեն կիրառվել է, բայց քերականական մեկնողական գրականության մեջ առաջինը Վարդան Արևելցին է բնագրական կառուցվածքային նման սկզբունքի արմատավորողը։ Այս իմաստով էլ անհարիր պնդում չպետք է թվա մեր այն հավաստումը, որ արել ենք Եսայի Նչեցու քերականական մեկնության բնագրական կառուցվածքի առթիվ. վերջինս կարող էր, անկախ Վարդան Արևելցուց, կիրառել բնագրական նույն սկզբունքը, քանի որ, ինչպես ասվեց, դա մեր մատենագրության մեջ հնագույն սկզբունք է եղել. այս այսպես է և այն պատճառով, որ Եսայի Նչեցին իր օգտագործած աղբյուրներում երբեք չի առնչվել Վարդան Արևելցու աշխատության հետ[174]։

Բնագրական հենց այս սկզբունքի կիրառման շնորհիվ հնարավոր է լինում այս կամ այն երկի մեկնությունը ներկայացնել համակողմանիորեն և սպառիչ, առանց ոստումներով բացթողումների. մի հանգամանք, որ բնորոշ է Մագիստրոսի և նրա ընդգրկած քերականական մեկնիչների երկերի համար։ Ի դեպ՝ ոստումներով բացթողումները անխուսափելի են բոլոր այն մեկնողական երկերում, որոնք մեկնվողի և մեկնողի հստակ տարբերակմամբ ու հակադրությամբ՝ ասույթի և մեկնության բևեռմամբ չեն ծավալվում։

Վարդան Արևելցու քերականական Մեկնության մեջ կիրառություն գտած բնագրական հիշյալ սկզբունքը անհրաժեշտաբար առաջացել է ոչ միայն տըվյալ հեղինակի երկը համակողմանիորեն և սպառիչ մանրամասներով մեկնաբանելու պահանջից, այլև, որ կարևորն է՝ իբրև դասագիրք նախատեսված ձեռնարկների համար՝ մանկավարժական-ուսուցողական մեթոդիկայի թելադրանքից։ Հենց տվյալ գիտական ուսմունքն ամփոփող աշխատությունից մաս առ մաս մեջբերված ասույթները առանձնացած ներկայացնելիս, երբ առադրվում են դրանց նաև մեկնությունները համապատասխանաբար, ապա ամե-

---

174 Տե՛ս մեր հրատարակած «Եսայի Նչեցի, Վերլուծութիւն քերականութեան» աշխատությունը, Երևան, 1966, էջ 34։

նայն հստակությամբ ու խորությամբ, մանրամասներով ընկալելի և հեշտամարս են դառնում ինչպես մեկնվող, այնպես և մեկնող աշխատությունները. իսկ նման մեթոդիկայի արգասավորությունը, անտարակույս, բեղմնառատ է ուսումնա-մանկավարժական առումով։ Բնականաբար՝ մեր մատենագրության մեջ նման բնագրական սկզբունքի լայն կիրառությունը խոսում է նաև մեր դպրության դարավոր փորձի խելամիտ ընդհանրացման մասին։ Չմոռանանք նշելու նաև, որ այս բնագրական սկզբունքի կիրառումը առանձնապես հրատապ անհրաժեշտություն է ներկայացրել, մեր կարծիքով, առաջին հերթին այն բարդ ու խրթին առարկաների կամ գիտությունների ուսուցման համար, որպիսիք են, օրինակ՝ քերականությունը, փիլիսոփայությունը, ճարտասանությունը, աստվածաբանությունը և այլն։

Այսպիսով, նշված առանձնահատկությունները, միասին վերցրած, իրավունք են տալիս մեզ բնութագրելու Վարդան Արևելցու քերականական սույն մեկնությունը որպես արժեքավոր հուշարձան միջնադարի մեր դպրության, որը, դառնալով մեզ հասած գրչագրական բազմաթիվ ընդօրինակություններից՝ համեմատաբար լայն ընդունելություն է գտել միջնադարի ուսումնական կենտրոններում, և որով քերականական հմտություն են ձեռք բերել ուսումնականների շատ սերունդներ։

Գ. Բնագրական կառույցի ճշտում։— Վարդան Արևելցու հեղինակային այս Մեկնությունը, սակայն, բնագրական առումով, ունի նաև անհարթություն, որը, մեր խորին համոզմամբ, հետագա գրիչների կամ վերանորոգողների անփութության արդյունք է։ Բնագրի վերականգնողական աշխատանքի պահանջով, նրա գիտա-քննական այս հրատարակության մեջ վերացնում ենք այդ անհարթությունը։ Ինչո՞ւմն է բանը։

Վարդան Արևելցու քերականական մեկնությունն ամփոփող գրչագրերի տեքստային համադրումը մի կողմից, մյուս կողմից՝ հենց բնագրի բոլոր հատվածների ու առնչությունների քննությունը աներկբայելի են դարձնում բնագրական մի հատվածի տեղաշարժման անհրաժեշտությունն ու անխուսափելիությունը։ Համեմատական քննության համար շրջանառության մեջ դրած մեր 17 գրչագրերից 16-ը միահամուռ կերպով ունեն մի ամբողջ հատվածի ընթերցում, որն աղաղակող հակասություն է ստեղծում տվյալ բաժնի կոնտեքստի նկատմամբ՝ ամբողջությամբ վերցրած։ Խոսքը վերաբերում է Մակբայի բաժնում շաղկապին առնչվող հատվածի առկայությանը, որը, անտարակույս, նույն բնագրի տարբեր հատվածի տեղաշարժով պայմանավորված ներմուծում է հետագա գրիչների կամ, առավել հավանականությամբ՝ վերանորոգողի կողմից։

Նախ ասենք, որ Վարդան Արևելցու նման հեղինակությունը, որն իր ժամանակի ամենահմուտ քերականագետն էր հենց իր Մեկնության իսկ վկայությամբ, չէր կարող թույլ տալ այդ կարգի բնագրական աղճատում և խառնաշփոթություն, մանավա՛նդ որ շաղկապին վերաբերող այդ հատվածը ոչ թե մուրացածո կամ հետասմուտ ներդրում է, այլ իր իսկ գրչին է պատկանում։ Մեր այս համոզումը ամրապնդվում է նաև նրանով, որ իրար հետ համեմատության մեջ դրված գրչագրերը շաղկապի գլխում՝ նրա էջերից մեկի տողատակում միասնաբար տալիս են հետևյալ ծանոթագրությունը. «Քիչ մի ի մեկնութենէ շաղկապիս գրեցաւ ի մակբայն, զայն անդ ընկալ» (ձեռագրեր՝

№ 2371, թ. 59ա, № 2526, թ. 52բ, № 2331, թ. 68ա, № 2381, թ. 15բ և ուրիշներ)։ Նման ծանոթագրությունը ինքնին չափազանց նշանակալի է. նախ՝ եթե ինքը Վարդան Արևելցին կատարած լիներ շաղկապին վերաբերող հատվածի տեղաշարժը, ապա ծանոթագրություն տալու անհրաժեշտություն չէր ունենա։ Երկրորդ՝ ծանոթագրության մեջ ասվում է «գրեցաւ»— անց. կատարյալի 3-րդ դեմքով, և ոչ թե՝ «գրեցի»—անց. կատարյալի առաջին դեմքով, հետևաբար հենց լեզվական կարևորագույն այս փաստով էլ ակնարկվում է, որ այդ փոփոխությունը կամ տեղաշարժը հեղինակային չէ։ Երրորդ՝ պատահական չէ, որ այս ծանոթագրությունը տրված է ոչ թե շաղկապի բաժնի որևէ էջի տողատակում, այլ հենց այն էջի տողատակում, որտեղից տեղաշարժված և առաջ է տարված խնդրո առարկա հատվածը՝ հանիրավի զետեղված լինելով մակբայի բաժնում։ Իսկ դա նշանակում է, որ գրիչները իրենց ժամանակին նկատել են այդ անհարիրությունը։ Այս բոլորից հնարավոր է ենթադրել, որ սկզբում մի գրիչ անիմացաբար կատարել է այդ տեղաշարժը, իսկ հետագա գրիչները, որ արտագրել են այս գաղափարատիպ օրինակից, բնագրի շարունակությունը իսկ և իսկ իր տեղում ընթերցողին հուշելու մտահոգությամբ տվել են այդ ծանոթագրությունը։ Բայց մենք հակված ենք ավելի մտածելու, որ նախապես ճիշտ ընդօրինակված լինի. գրչագրի վերանորոգման ժամանակ շաղկապին վերաբերող բաժնից մի թերթ պատահաբար կամ անփութության պատճառով առաջ ընկած և տեղադրված լինի հենց մակբայի բաժնում, որով և ստացվել է հեղինակային բնագրի աղճատում կամ խառնաշփոթություն։ Համենայն դեպս՝ ինչպես էլ մտածելու լինենք՝ փաստը մնում է փաստ, որ դա հետագայի խաթարում է և ոչ թե հեղինակային ընթերցում։ Մեր այս ենթադրության օգտին է խոսում ծանրակշիռ մի փաստ ևս, որն իսպառ փարատում է ամեն տեսակի տարակուսանքներ. համեմատական քննության համար շրջանառության մեջ մեր դրած գրչագրերից ունենք միայն մեկը, որը շաղկապի այդ հատվածը ոչ թե մակբայի բաժնում է պահպանել, այլ՝ շաղկապի բաժնում՝ իսկ և իսկ ա՛յն տեղում, ուր պետք է լիներ այդ ընթերցումը. ընդ-սմին ուշագրավն այն է, որ այդ արվել է ոչ թե բնականոն կերպով՝ ըստ գաղափարատիպ օրինակի արտագրման, այլ բնագրագետ գրչի խելամիտ միջամտությամբ: Ինչպես մակբայի, այնպես և շաղկապի համապատասխան ընթերցումների և՛ թուղթը, և՛ գրության չափսերը իրենց տողային բացատով (ինտերվալով) նույնական չեն քերականական սույն երկի թղթի և տողային հարաբերությունների հետ. ավելին, խնդրո առարկա տեղերում թղթերի ուշադիր զննումը լույսի տակ ակնհայտ կերպով մատնում է հետագա միջամտություն՝ մանավա՛նդ, որ տողերի արանքում երևում են նաև նախկին՝ սկզբնական գրությունների հետքերը, որոնք իրենց ընթերցմամբ հար և նման են մեր օգտագործած մյուս գրչագրերին։ Նշանակում է՝ սկզբում բնագրի կառուցվածքը լրիվին համապատասխանելիս է եղել մեր օգտագործած մյուս գրչագրերի բնագրական կառույցին, սակայն հետագայում բնագրագետ գրիչը գլխի ընկնելով, որ խնդրո առարկա հատվածները բնագրական խառնաշփոթություն ու աղաղակող հակասություն են ներկայացնում, միանգամայն ճիշտ կերպով ուղղել է դրանք՝ նոր թերթիկների վրա կրկին անգամ գրելով տեղաշարժման կարոտ հատվածների համապատասխան ընթերցումները (համեմատի՛ր B ձեռագրի 157բ—158բ և 161բ—162բ երեսները և գրությունները)։

Մենք էլ, ելնելով վերը նշված բոլոր նկատառումներից, շաղկապին վերա-

քերող միճելի Հատվածի ընթերցումը տալիս ենք իր բուն տեղում, այսինքն՝ ճիշտ այն տեղում, ուր պետք է լիներ դա Վարդան Արևելցու իսկ Հայեցողությամբ ու Հեղինակմամբ։

«Մեկնութիւն քերականի» քննական բնագրում տարընթերցումները ցույց տվող պայմանական լատինական տառերը համապատասխանում են մեր օգտագործած հետևյալ գրչագրերին.

ա) Մաշտոցի անվան Մատենադարան.

A=№ 2371, թթ. 7ա—71ա։ Բառարանագրական երկերի և քերականական մեկնությունների ժողովածու։ Գրիչ՝ Ստեփանոս։ Ժամանակ՝ 1357 թ., թերթ՝ 292։ Բոլորգիր։

B=№ 1115, թթ. 124ա—171ա։ Քերականական և այլ նյութերի ժողովածու։ Գրիչ՝ Գրիգոր Տաթևացի։ Ժամանակ՝ 1408—1409 թթ.։ Թերթ՝ 225։ Բոլորգիր։

C=№ 2526, թթ. 16ա—62ա։ Քերականական և փիլիսոփայական երկերի ժողովածու։ Ժամանակ՝ ԺԵ դ.։ Թերթ՝ 117։ Բոլորգիր։

D=№ 267, թթ. 247ա—311բ։ Բառարանագրական երկերի, քերականական մեկնությունների և իմաստասիրական երկերի ժողովածու։ Գրիչ՝ Ղուկաս Արղնեցի։ Ժամանակ՝ 1609—1613։ Թերթ՝ 485։ Բոլորգիր։

E=№ 2372, թթ. 7ա—78բ։ Բառարանագրական երկերի և քերականական մեկնությունների ժողովածու։ Գրիչ՝ Տեր Անդրիաս։ Ժամանակ՝ ԺԲ դ.։ Թերթ՝ 355։ Բոլորգիր։

F=№ 2369, թթ. 10ա—171բ։ Բառարանագրական երկերի և քերականական մեկնությունների ժողովածու։ Գրիչ՝ Թորոս։ Ժամանակ՝ 1614։ Վայր՝ Կ. Պոլիս։ Թերթ՝ 275։ Բոլորգիր։

G=№ 2331, թթ. 33ա—76ա։ Բառարանագրական երկերի, քերականական և իմաստասիրական մեկնությունների ժողովածու։ Ժամանակ՝ ԺԷ դ.։ Թերթ՝ 308։ Նոտրգիր։

H=№ 2379, թթ. 8ա—60ա։ Բառարանագրական երկերի, քերականական, իմաստասիրական մեկնությունների և այլ նյութերի ժողովածու։ Գրիչ՝ Պողոս Տիւրիկցի։ Ժամանակ՝ 1621—1624։ Վայր՝ Կ. Պոլիս, Սպահան։ Թերթ՝ 310։ Նոտրգիր։

I=№ 2381, թթ. 5ա—63ա։ Բառարանագրական երկերի և քերականական մեկնությունների ժողովածու։ Գրիչ՝ Ստեփանոս քհնյ., Մարտիրոս չաՀրնկալ։ Ժամանակ՝ 1631։ Վայր՝ ՅովՀաննավանք։ Թերթ՝ 325։ Բոլորգիր։

J=№ 2330, թթ. 8ա—34ա։ Տոմարագիտական, բառարանագրական և քերականական ու փիլիսոփայական երկերի ժողովածու։ Գրիչներ՝ Ստեփանոս Մշկոցի և Վրդանես դպիր։ Ժամանակ՝ 1633, 1641—1643։ Վայր՝ Կաֆա։ Թերթ՝ 231։ Նոտրգիր։

K=№ 1461, թթ. 82ա—189բ։ Բառարանագրական երկերի, քերականական մեկնությունների և այլ նյութերի ժողովածու։ Ժամանակ՝ ԺԸ դ.։ Թերթ՝ 201։ Նոտրգիր։

L=№ 2462, թթ. 8ա—20ա (վերջից պակասավոր)։ Բառարանագրական, քերականական և այլ նյութերի ժողովածու։ Ժամանակ՝ ԺԷ դ.։ Թերթ՝ 102։ Նոտրգիր։

M=№ 8537, թթ. 3ա—60ա։ Քերականական երկերի ժողովածու։ Գրիչ՝ Յակոբ դպիր։ Ժամանակ՝ 1620։ Թերթ՝ 138։ Բոլորգիր։

բ) Բրիտանական թանգարանի հայկական ձեռագրերի հավաքածու.

N=№ 5273, թթ. 7—100։ (Մանրամասնավեն № 425)։ Քերականական, բառարանագրական և այլ նյութերի ժողովածու։ Ժամանակ՝ անհայտ։ Նոտրգիր։ Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս F. C. Conybeare, A Catalogue of the British Museum, London, 1913, p. 308.

գ) Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան.

O=№ 337, թթ. 5ա—63բ։ (Մանրամասնավեն՝ № 424)։ Մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Յ. Տաշեան, «Ցուցակ ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», 1895, Վիեննա, էջ 782—783։

P=№ 1130, թթ. 69բ—109բ։ (Մանրամասնավեն՝ № 424)։ Մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Հ. Ոսկեան, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա», հ. Բ, 1963, Վիեննա, էջ 791—792։

Լ. Գ. ԽԱՉԵՐՅԱՆ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆԻ

(ԲՆԱԳԻՐ)

ՅԱՂԱԳՍ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԻՆ[1], ԶՈՐ ԱՐԱՐԵԱԼ Է ՄԵԾ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՅ Ի ԽՆԴՐՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ՀԱՅՈՑ ՀԵԹՄՈՅ

[ԲԱՆ]

«Քերականութիւն է հմտութիւն, որք ի քերթողացն և ի շարագրացն իբրու բազում անգամ ասացելոց: Եւ մասունք են նորա վեց»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ոմանք ներհակք ասացին, եթէ փոխանակ փարթամ երևեցուցանելոյ զքերականութիւնն, նա ի յանբանութիւն և ի վատթարութիւն ածիք, զի ոչ ասացիք գիտութիւն, այլ հմտութիւն, այսինքն՝ ծանաւթութիւն կամ տեղեկութիւն. զի տեղեկութիւն չէ բոլորովին գիտութիւն։ Առ որ ասեմք, եթէ գիտութեամբ ասաց զարուեստն. զի թէ հարցանեն ընդ քեզ անուն կամ բայ, որ է բանի մասն, նա հմտութեամբն, որ է հնմտութիւն, որ մտես ի յարուեստն զերդ ի գետի հուն, որ լինի հնմտութիւն։ Նա հնմտութեամբն զքերթողացն և զշարագրացն տաս զպատասխանին զերդ զգիտուն, ապա թէ ոչ՝ դու ի նախնեացն անգիտացն անկար ի յոճ և ի սովորութիւն ըստ անասնոցն երթալոյ ի սովորական տեղիս։ Եւ վասն այնոր ասի հմտութիւն, *զի կատարեալ գիտութիւնն աստուծոյ միայն է. իսկ*

---

1 J *քերականութեան մեկնիչ* փխ *Մեկնութեան քերականին*
1 B *մեկնեալ* փխ *արարեալ*
1—3 FK չիք՝ *լրիվ տողերը։*
1—2 E *Մեկնութիւն քերականին ի Վարդան վարդապետէ արարեալ* փխ *Յաղագս Մեկնութեան քերականին, զոր արարեալ է մեծ վարդապետին Վարդանայ*
1 M չիք՝ *մինչև 74-րդ էջի 7-րդ տողի «ասէ» բառը ներառյալ։*
2 B *վարդապետն* (M) *Վարդան*
2 J *աւրինեալ է (ի խնդրոյ)*
5 G *երականութիւն* փխ *Քերականութիւն*
5 C *քերթողաց*
5 J *շարագրաց*
6 F *մասուք*
6 EFO *սորա* փխ *նորա*, JK *նորայ*
8 B *մանք* փխ *Ոմանք*
8 P *ներհակ*
8 K *փոխանակ փոխանակ* (կրկն.)
9 ELNP *զքերականութիւն*
9 J *նայ*
10 J *ասացի*
10 K *և մտութիւն* փխ *հմտութիւն*
10 E *ծանաթութիւն*
11 K չիք՝ *զի տեղեկութիւն*
11 K *գիտութեամբ*
13 AB *մասն (բանի)*
13 FK *բանին*
13 J *նայ*
13 K *հմտութիւն*
14 E *զերթ*
14 K *հմտութիւն* փխ *հնմտութիւն*
14 J *նայ*
14—15 K *հմտութեամբ*
15 J *զշարագրողացն*, P *զշարագրաց*
15 E *զերթ*, J *զէրտ*
15—16 C *զգիտուն*
16 P *ապայ*
16 C չիք՝ *անգիտացն*
16 CH *արկար* փխ *անկար*
17 K *վասն այնիր*
18 ACDEFGHIJKNOP *գիտութիւն*
18 J *ի (միայն)*

մարդկանս մասնաւոր միայն է գիտութիւն՝ կամ բանիւ կամ կոկ, զոր պարտ է կրթիլ ուսումնասիրացն ի բանս։

[ԲԱՆ]

«Նախ՝ վերծանութիւն ներկուռ ըստ առոգանութեանցն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Գիտութիւն կամ բանիւ պիտի ուսումնասիրացն կրթիլ ի բանս. և զոր ինչ ասէ կամ գրէ՝ նա տասն առոգանութեամբքն լինին՝ շեշտիւն կամ բթիւն և կամ այլովքն ի տասանցն՝ առ որ պիտանանայ ի բանն։

[ԲԱՆ]

«Երկիր՝ զրուցատրութիւն ըստ ներգոյս քերթողական յեղանակս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որ արուեստաւս զարուեստիս զբառսն տանիս, այսինքն՝ քերթողական եղանակաւս։

[ԲԱՆ]

«Երիր՝ լեզուաց և ճնազէտ պատմութեանց առձեռն բացատրութիւն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որ զազգին հնացեալ Կորճայքն[2] և զծռութիւնն ի լեզուացն հանէ, զի ի հնոցն ի վեր է հաստատած քերականութեամբ, որ է առձեռն բացատրութիւն ի յանուանցն ճշմարտութիւն, որպէս զբերանունն, զերդ զկայծառ և կամ զշաքր եռաց, որ են բերանունք։

1 K *մարդկան սա* փխ *մարդկան*
1 K *մասնաւորի*
1 P *բանի*
6 P *ուսումնասիրաց*
7 J *նայ*
7 JP *առոգանութիւնք*
8 D *բըթիւն*
8 CDKY *պիտանայ*
10 D *զրուցատըրութիւն*, K *զրոյցատրութիւն*, P *զըրուցատրութիւն*
10 B *ըստ ներոյս*
10 AFKNO *քերդողական*
10 J *եղանակս*
12 CDJ *զբառն*
12—13 AEFGHKNO *քերդողական*
13 ACDEFHIKNOP *յեղանակաւս*, G *եղանակօս*
15 IN *հնազէտ*
17 CDGINP *զհնացեալ*, K *զհնացեա*
17 AINOP *կորճեաք*, C *կորճեացք*, M *կորճեացն*, FK *կորճեացքն*, I *կորճեան*, BEGH *կորճեաքն*
17 JP *զծռութիւն*
19 F չիք՝ *ի*
19 P *անուն* փխ *զբերանունն*
19 N *ի յանուանց*
20 CD *զշաքար եռաց*, K *զշաքրկառ*
19 FO *Ձեռագրերը «բացատրութիւն» բառից հետո ունեն հետևյալ խառնակ ընթերցումը մինչև էջ 75-ի 18-րդ տողը ներառյալ.*

(Բան)

«Չորիր՝ըստ ստուգաբանութեան գիւտ»։

(Մեկնութիւն)

Անուանցն ճշմարտութիւն, որպէս զբերանունն զերդ զկայծառ կամ զշաքր եռաց, որ են բերանունն։

(Բան)

«Հինգերիր՝ համեմատութեան տեղեկութեան»։

(Մեկնութիւն)

Որ համեմատես զնոր կտակարանսն ընդ հինն և կամ թէ ասեն Դաւթի կամ Դաւթայ, կամիս զազնիւն ասես. և որ պէս դէմընդիմելն համեմատելն։

(Բան)

«Վեցերիր՝ դատումն քերթածաց»։

[ԲԱՆ]

«Չորիր՝ ըստ ստուգաբանութեան գիտ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որ համեմատես զնոր կտակարանսն ընդ Հինն և կամ թէ ասես Դաւթի կամ Դաւթայ, և կամիս զազնիւն ասես։ Եւ որպէս դէմընդդիմելն է համեմատելն։

[ԲԱՆ]

«Հինգերիր՝ համեմատութեան տեղեկութիւն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Դատելն *«սահմանել» ասէ զասացուածսն, որ երբ գտնուս զումեք շարագրած, դատես՝ եթէ ուղղափառի՞ է, թէ՞ ոչ, կամ թէ բժշկական է, թէ՞ աստեղաբաշխական։*

[ԲԱՆ]

«Վեցերիր՝ դատումն քերթածաց. նա և լաւագոյն է յամենեցուն, որք ըստ ներարհեստիս են»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որպէս թէ այս բանս առաւել պիտանի է այս արուեստիս հետևողացն և գիտողացն քան զամենայն։

ՅԱՂԱԳՍ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԵԱՆ

[ԲԱՆ]

«Վերծանութիւն է մասն քերթածաց»:

(Մեկնութիւն)

Նաև լաւագոյն է ամենեցուն, որք ըստ ներարհեստիս են։

Դատելն սահմանել ասէ զասացուածսն, որ երբ գտնուս զումեք շարագրած՝ դատես՝ եթէ ուղղափառի՞ է, թէ ոչ, կամ թէ բժշկակա՞ն է, թէ աստեղաբաշխական, որպէս թէ այս արուեստիս հետևողացն քան զամենայն։

2 P *ըստուգաբանութեան*
5 K *և կամ ազ* փխ *և կամիս*
5 P *դէմընդ ելնէ* փխ *դէմընդդիմելն է*
8 ABCDEFGHILMNOP *տեղեկութեան*, *հմմտ.* Ն. Ադոնց, *էջ 1*, K չիք՝ *տեղեկութիւն*
10 N *յերբ*
10 I *զումէք*, N *զումեզ*
11 K *ուղափառի*
11 P *եթէ* փխ *է, թէ՞*
11 J *եթէ* փխ *թէ՞*
11 E *բժըշկական*, K *բժշկան*
12 J *աստղաբաշխական*
14 K *վեցիր*
14 EK *քերդածաց*
14 ABCDEFGHIJKLMNOP *ամենեցուն*, *հմմտ.* Ն. Ադոնց, *էջ 2*։
15 HK *ըստ ներարհեստին*
15 HK չիք՝ *են*
17 K *արհեստիս*
18 K չիք՝ *և գիտողացն*
18 P չիք՝ *քան*
19 K չիք՝ *լրիվ տողը*։
19 L *ազագս*
19 L *երծանութեան*
21 L *երծանութիւն*
21 P *մասն մասն* (կրկն.)
21 G *քերթածացն*, K *քերծայ*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Վերծանութիւնն *«գիտութիւն» ասի, իսկ քերականացն՝ մասնաւոր գիտութիւն, զի աստուծոյ գիտութիւնն միայն է ընդհանուր, իսկ մարդկային գիտելս ամենայն մասնաւոր է՝ շարագրածաց և ժամանա[կա]գրածաց։*

[ԲԱՆ]

«Կամ շարագրածացն անվթար յառաջբերութիւն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Կրկին գիտութիւն է՝ անսխալ տարբերութիւնն յասելն և ի լսելն։

[ԲԱՆ]

«Եւ վերծանելի է ըստ ենթադատութեան»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ենթադատելն *«ենթակայ դատել» ասի, և* դատելն՝ *քննել զենթակայէ իմն է։ Քննէ և զկերպէն տայ զպատասխանին և զխաւսսն ի գովեստ կամ ի պարսաւ։*

[ԲԱՆ]

«Ըստ առոգանութեանցն, ըստ տասանց արուեստիցն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եւ ահա աստ պարզէ զվերին յիշեալ ենթադատութիւնն, որ դատես և պարզես զբանն վասն ո՛ւմ որ լինի, և բաժանես ըստ մարդոյն ոճոյն՝ եթէ գոռոզ և եթէ ողոք։

[ԲԱՆ]

«Ըստ տրոհութեան»:

---

2 NP *Վերծանութիւն*
2 P *գիտութիւնն (ասի)*
2 G *քերթականացն*
3 P չիք՝ *աստուծոյ*
3 P *գիտութիւն (միայն)*
3 J *ընթանուր*
4 K *շարագրածա*, N *շարագրածացն*
7 K *շարագրածաց*
9 GHKP *անսղալ*
9 NP *տարբերութիւն*
11 CD *ենթակայութեան*, J *ենթայ-դատութեան*
13 J *ենթայդատելն*, P *ենթադատել*
13 CE *ենթակա (դատել)*
13 B *աս է*
13—14 J *զենթակայ (իմն է)*, P *զի ենթակայ* փխ *զենթակայէ*
14 J *զկէրպէն*
14 EOP *տա*
14 CK *զխօսն*, DLP *զխաւսն*
14 P *և* փխ *ի*
17 K *արուեստիս*
19 NP *ենթադատութիւն*
20 M *պարզէս*
20 H չիք՝ *որ (լինի)*
21 H *և (եթէ գոռոզ)*
21 B *թէ (գոռոզ) և թէ (ողոք)*
21 E *ողոզ*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որ տաս այնմ, որում և կամիս՝ ըստ ոճոյն, որպէս և վերագոյն ասացաւ։

[ԲԱՆ]

«Քանզի յենթաղատութենէն՝ զզաւրութիւնն, իսկ յառոգանութենէն՝ զարուեստն»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ըստ արուեստաւոր խոհակերին, զի խոհակերն *«մսագործ» ասի, որ իմաստութեամբ բաժանէ զոչխարին յաւդուածսն. և ամէն յաւդուած զիւր միսն ունենայ և չելնէ այնոր միսն ի յայն, կամ այնոր՝ ի յայն, և միւս անդամոյն՝ ի միւս այլ անդամն։ Այս աւրինակաւս լինի ընթերցաւղն և խաւսեցաւղն, նաև գրագիրն ևս։*

[ԲԱՆ]

«Իսկ ի տրոհութենէն զպարունակ միտսն տեսանեմք»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այսպէս բաժանես զգրոյցսն, որ չխառնես և աւերես զբանն։

[ԲԱՆ]

«Զի զողբերգութիւնն դիւցազնաբար վերծանեսցուք»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Դին *«աստուած» ասի, և* դիւցազնաբարն՝ *«աստուածաբար», որպէս և գրեալ էր, յորժամ որ սպանին տիտանեանքն զԴիոնեսիոս*[3] *աստուածազգին և անդամ-անդամ կոտորեցին և յաւշեցին, նա տանէին զոչխարսն*

---

2 L *և յայնմ*
2 J *և որպէս* (չիքուն)
2 M *վէրագոյն*
3 K *ասացաք*
5 N *յենթադատութեանն*, P *յէնթադատութենէն*
5 N *զաւրութիւն*, O *զզաւուութիւնն*, P *զզաւրութիւն*
5 E *առոգանութենէն*
6 CD *զարուեստ*, P *զարուեստսն*
9 G *յադուածսն*, B *զադուածսն*
9 G *(ամէն) յադուած*
10 P *ունենա*
10 I *չէլնէ*
10 D *միսըն (ի յայն)*
10 J *(միսն) այն* փխ *ի յայն*
10 C չիք՝ *կամ այնոր՝ ի յայն*
10 E *այնորն (ի յայն)*
11 J *անգամոյն*
11 P *(այլ) անգամ*
11 K *ընթերցողն*, M *ընգեցաւղն*
12 JL *նայև*
14 L *տրոհութեննեն*
16 O *բաժանեն*, L *բաժանէ*
16 P *զրոյցսն*
16 C *չի խառնես*
16 P *աւիրես*
18 N *զողբերգութիւնս*
18 E *դիցազնաբար*
20 B *աստուածս (ասի)*
20 ABDEFGHIJKLMNOP *դիցազնաբարն*
21 CD *տիտանեաքն*, P *տիտիեանք*
21 EFJKLNOP *զԴիոնէսիոս*, D *Դիոնէսիոս*
22 CD *անդամանդ* փխ *անդամ-անդա*
22 J *նայ*
22 K *ել ոչխարսն* փխ *զոչխարսն*, L *զոչխարին*

ի զո՛ն և յաւշէին անդամ-անդամ, և գոռոզաձայն լային աստուածաբար և ասէին, թէ՝ «Ձերդ զfեզ ո՞վ լինի», *և կամ՝* «Ո՞վ լնու զfn տեղն»:— *Եւ ա՛յդ է դիւցազնաբարն՝ թէ իմանաս։*

[ԲԱՆ]

«Իսկ զկատակերգութիւնն՝ աշխարհաւրէն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Կատակն *բերանում է.* «*կատակել*» *ասէ, և* կատակելն *աշխարհաւ-րէն ասել պարտ է։ Եւ կարէ առանց քերականութեան ասիլ, և չէ՛ սնիկ առոգանութեանցն։*

[ԲԱՆ]

«Եւ զդամբանականն՝ ուժգնակի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զի զբաւթաձայնն կանչելով ասեն և անհեթեթ ձայնս արձակեն՝ վա-յիւ և կոռոչելով։

[ԲԱՆ]

«Եւ տաղն fաջոլորակի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Տաղին եղանակն շարայարմար պիտի, որ քաղցր գայ և՛ ելն, և՛ էջն՝ ի տեղի և ուղղորդ, և զբառն՝ չափաւոր ըստ չորք արուեստին։ Եւ յորժամ բառն և եղանակն և միտքն և տանցն չափն ի յոճի լինին՝ նա ապա լինին տաղքն պատշաճագոյնք և դիպաւորք։

[ԲԱՆ]

«Եւ զfնարական fերթուիւնն ներդաշնակապէս»:

---

1 JL *ի զոհսն*
1 N *ադամ-անդամ*
1 K *զոռաձայն*
2 AO *ասեին,* L չիք՝ *և ասէին*
2 DJ *Ձերթ*
2 K *լինիւ* փխ *լնու*
2 J *զքոյ*
3 P *այտ*
3 J *իմանայ,* K *իմանա*
5 N *զկատակերգութիւնս*
5 I *աշխարհաւրէն*
7 ABEFGHIKLMNO *կատակել (ասէ*
7 N *կատակելնս (աշխարհաւրէն)*
8 E *սընիկ*
9 E *առոգանութեանց*

11 K *զդամբանակն*
13 K *զբաւթայայնն*
16 DEGHKLM *զտաղն*
18 ABCDEFGHIJKLMNOP *յեղանակն*
18 F *շարաարմար,* K *շարմ այսինքն որ*
19 ACDEFGHIJKLMNOP *ըղորդ*
19 N *յարուեստին*
20 P *եղանական*
20 B *չափքն,* K *չափըն*
20 J *նայ*
21 JP *ապայ*
21 K *քաղք* փխ *տաղքն*
23 ACDFGHKMOP *քերդութիւնն,*
N *քերդութիւն*
23 F *ներդաշնապէս*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Քնարն գործիքն է՝ զի՛նչ որ լինին՝ թէ՛ երկուաղեան է և թէ՛ չորսաղեանն և կամ տասնաղեանն, որպէս Դաւթայն, և կամ զի՛նչ և է հնար արուեստական հնչողաց ծնծղայից և այլոց։ Իսկ ներդաշնելն [այն] է, որ դաշնես և ըղորդես զձայնդ և զերգն և զտաղն, որ խառնին յիրեար և որպէս զմի ելանեն և չելնեն խառն և անյարմար։

[ԲԱՆ]

«Եւ զխանդաղատականն թուլակի և աշխարապէս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Խանդաղատելն *«ողոքել» ասէ, որ* ողոքականս *ձայն է՝ որպէս մայրն ընդ որդին, թէ՝* «Մի՛, իմ հաւատ», *և կամ թէ՝* «Ար[ի՛], Ե՛կ իմ հոգի» *և այլ այսպիսիք։ Եւ* աշխարելն՝ *«ողորմել», որպէս թէ՝* «ողորմեաց ինձ վասն աստուծոյ» *և որ սոցին նման են։*

[ԲԱՆ]

«Զի որք ոչ ըստ սոցայցն լինին խտրութեան և զքերթողացն արութիւնսն տապալեն, և զոյնս վերծանողացն ծիծաղելիս յարկացուցանեն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եւ որ այսպէս չլինի՝ նա զքերթութեան արուեստն ո՛չ պահէ և ո՛չ գիտէ զընտրութիւնն, այլ տապալէ և աւերէ զքերթածացն զգիտսն և զքաջութիւն գիտնականացն ծիծաղելիս առնէ։

[ԲԱՆ]

«Ոլորակ է բացագանչութիւն պատկանաւոր ձայնի»:

---

2 P չիք՝ *և (թէ)*
4 J *և (ծնծղայից)*
4 K *ծընծղայից*
4 C *ներդաշնելին*
5 CD *դորդես*
5 I չիք՝ *«և զերգն» բառակապակցութիւնից մինչև 81-րդ էջի 1-ին տողի միջակ» բառը ներառյալ։ Ըստ երևույթին՝ մի թերթ է ընկել ձեռագրի հենց այդ տեղից։*
5 GHK *յիրար*
5 N չիք՝ *որպէս*
6 L *յանարմար*
8 L *ւ* փխ *Եւ*
8 E *զխանտազատականն*, P *զխանդաղականն*
8 P *թուղակի*
10 E *խանտազատելն*, L *անդաղատելն*
10 KI *որ*, L *զեդ* փխ *որպէս*
10 K *ողոքեղկանս* փխ *ողոքականս ձայն*
10 FK *մայր*
11 K *եմ* փխ *իմ*
11 N *յար* փխ *Արի*
15 L *ի* փխ *Զի*
15 BP *ըստ սոցայն*, D *սոցայցըն*
15 B *խտրութեանց*
15 L *տխրութեան* փխ *խտրութեան*
15 L չիք՝ *և*
15 AFKMNO *զքերդողացն*
15—16 K *արու* փխ *արութիւնսն*
16 N *ծիծաղելին*
16 K *յարկացուցանել*
8 L *ւ* փխ *Եւ*
18 K *նայ*
18 ACDFGHNO *զքերդութեան*, KM *զքերդողութեան*
18—19 L չիք՝ *և ոչ գիտէ*
19 L *և (զընտրութիւնն)*
19 KN *զընտրութիւն*
19 ACDFGHIKNO *զքերդածացն*, P *զքերթածաց*
19 N *զգիւտն*
22 L *լորակ* փխ *Ոլորակ*
22 JKP *բացականչութիւն*

[Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն]

Ոլորակ այս երեք առոգանութիւնքս են՝ շեշտն, բութն, պարոյկն: Զի թէ ուժով վերացուցանել կամիս զձայնն՝ նա զշեշտն ի դէպ է դնել. և թէ հարթ՝ նա զբութն. և թէ ոլորակես զձայնն՝ նա պարոյկն։ Իսկ բացագանչութիւնն հեռաձայնութիւն ասի, որպէս որ ասես, թէ «Արի՛»՝ գանչ կամ կանչ է, զի ա՛յլ ուղղորդ է կանչելն, քան զգանչելն: Եւ պատկանաւոր ասելն «պատեհաւոր» ասի. և պատկանաւոր ձայնն մարդոյն միայն է, որ բանական արուեստիւ ուղղէ զձայնն։

[Բ Ա Ն]

«Թէ ըստ վերսաստութեան՝ շեշտիւն, և թէ ըստ հարթութեան՝ բթիւն, և թէ ըստ պարբեկութեան՝ պարուկաւն»:

[Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն]

Հաւասարն է՝ որ ոչ երկար լինի և ոչ սուղ. բայց ի հաւասարին զբութն այլ պիտի դնել։ Այլ պարբեկելն «շրջագարձել» ասէ, զի յորժամ զձայնն ի վեր տանիս և կորես, նա շեշտին պիտոյանայ դնել, որ է ոյժ։ Եւ երբ հաւասար՝ նա բթին պիտոյ է դնել, վասն զի և հաւասար տանելն ոյժ է, ապա ի շեշտէն և ի բթէն պարոյկն գոյանայ, զի ի վեր տանելով զձայնն և ի վայր բերելով լինի, որպէս ի սեաւ բրդէ և ի սպիտակէ՝ գոշն։

---

2 L լորակ փխ Ոլորակ
2 M շեշտ
2 K բնութեամբն փխ բութն
3 K յուժով
3 K նայ
3 N շէշտն
4 K հարդ
4 ADMN զբուզն, EFO զբութ, K զբաւթ
4 K ոլորակէս, P որակես
4—5 K բացականչութիւնն, P բացագանչութիւն
5 K հեռաձայնութիւնն
5 JK կանչ փխ գանչ
6 K չիք՝ կամ
6 N չիք՝ կամ կանչ է
6 P ուղորդ
6 B կանչէն փխ կանչելն
8 B բնաւորական, C բանաւոր
8 K արուեստին
8 C ուղղկէ
10 L Է փխ Թէ
10 K ըստ հարութեան
11 K արուկաւն փխ պարուկաւն
13 L աւասարն փխ Հաւասարն
13 J չիք՝ որ (ոչ)
13 K լին
13 K բացի փխ բայց ի
14 JNP զըբութն
14 ACDGHLMNP շրջագտրձեալ, EFKO շըրջագասեալ
15 K ի վերնատունիս փխ ի վեր տանիս
15 CDJP կարես փխ կորես
15 L նայ
15 N շէշտին
15 K պիտոյիցնայ
15 D զընել, JP դնել (որ)
15 CDJK յոյժ
16 K յերբ
16 J նայ
15—16 P չիք՝ որ է ոյժ։ Եւ երբ հաւասար՝ նա բթին պիտոյ է դնել։
16 E հաւասսար, D հաւասարն, F հօսսար, K հասարն
16 N տանէլն
17 NP յոյժ
17 JL ապայ
17 K ի շեշտէ
17 K ապա ի շեշտէ պարոյկն և ի բթէն, գոյանայ (շրջուն)
17 L չիք՝ տանելով
18 BL բերելովն
18 CL ի պսակէ փխ ի սպիտակէ
18 KN գոյանայ (գոշն)

[ԲԱՆ]

«Կէտք են երեք. կէտ աւարտեալ, միջակ, ստորակէտ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Կէտն ու ոյժն անմասն իրք են, որպէս անհատն, զի թէ հատանեմ՝ ելնէ ի կերպէն։ Զի եղ զկատարման զկէտն յառաջ քան զսկզբանն սակս տարակուսելոյ զաշակերտսն, որ աշխատին։ Զի զկատարման կէտն եդ որպէս զթագաւոր, և զայլսն՝ որպէս զարքայից ծառայս կ սպասաւորս, զի կատարման կէտ է։

ՅԱՂԱԳՍ ԿԻՏԻՑ

[ԲԱՆ]

«Կէտ է տրամախոհութեան յանգեցելոյ նշան. և միջակ՝ յոգի սակս ընդունելոյ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Տրամախոհութիւն բաժանումն իմաստից է, և աւարտեալ կէտն վճար և հանգիստ է բանին։ Եւ յորժամ զայս երեք կէտս դնես՝ նա՛ կատարեցաւ իմաստական բանն, որպէս և է՛, և սահմանեցաւ հանգիստն, որ առնուս հոգի, այսինքն՝ շունչ—ըստ աւրինի ճանապարհորդաց, որ նստին և հանգիստ առնուն. նոյնպէս և դու ի բանն յոր և լինիս՝ ի կատարմանն հանգի՛ր և նստո՛ զկնտկտոց լեզուիդ՝ շունչ առնելով և հոգի։ Եւ բանն վճարի ութ մասամբքն՝ սահմանեալ կիսաշնչաւքն։ Իսկ ստորակէտ է, որ բանն, վասն որոյ է՝ չյայտնի, որպէս որ ասես ընդ մարդ, թէ՝ գնա՛, *և չասես, թէ՝ ո՛ւր, և կամ ասես, թէ՝* ա՛ռ, *և չյայտնես, թէ՝ զի՛նչ առնու։*

2 EGHP *կետք (են),* L *էտք*
2 M *էն*
2 EGH *կետ (աւարտեալ)*
4 E *կետն*
4 AEFGHLMNOP *Կէտն զիծն ոյժն,* CDJ *Կէտն զիծն ու ոյժն,* I *Կէտն ու զիծն, ոյժն*
4 B *նիշն* փխ *ոյժն*
4 L *էտն* փխ *Կէտն,*
5 EFJM *կետն,* L *կէտն*
5 AEFGHILMNOP *զսկզմանն,* B *զսկմբանն,* K *զսկիզմանն*
6 K *տարակուսելելոյ*
6 N *զաշակերսն*
7 EFI *կետն*
7 F *զթագօրն,* N *զթագաւոր աւոր*
7 O *արքայից*
8 ABCDEFGHIJKLMNO *վասն զի* փխ *զի*
8 B *զկատարման*
9 J *(Յաղագս) կիտից ով վարպետ,* P, *կետից* HK *կէտից*
11 FHIP *կետ,* L *էտ* փխ *կէտ*
11 E չիք՝ *է*
11 E *յանգիցելոյ,* P *յանգեցո*
11 K *տրամախոհութիւն*
14 L *րամախոհութիւն,* L *Ամախոհութիւն* փխ *Տրամախոհութիւն*
14 F *օարտեալ*
14 EF *կետն*
14—15 J չիք՝ *և աւարտեալ կէտն վճար և հանգիստ է բանին։*
15 G *Եւ և (յորժամ)* (կրկն.)։
15 EFN *կետս*
15 J *նայ*
15—16 F *կատարեցօ*
16 E *իմասական*
16 F *սահմանեցօ*
16 N *հանգիստ*
17 E *նստի*
18 P *առնուն հանգիստ* (շրջուն)
18 P *որ* փխ *յոր*
18 FJ *ի կատարման*
19 CDEFJKOP *նստոյ*
20 GK *կիսաշունչքն,* L *կիսայշնչաւքն*
20 EFKO *ստորակետ*
21 J *գընայ,* L *գնայ*
22 B *չայտնես*

[ԲԱՆ]

«Եւ ստորակէտ է տրամախոհին չև ևս յանգեցելոյ, այլ ա՛յլ ևս կարաւտացելոյ նշանի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ահա ի վերջին կէտն եկ և կու հարցանէ, թէ զի՞նչ իրաւք բաժանի կէտն ի ստորակիտէն. և առնէ ինքն զպատասխանին բարառնաբար՝ եթէ ամանակաւն, որ է մասն ի ժամանակէն, որպէս զբանն, զոր առնես. նա ի յընդհանուր ժամանակէն իւր մասն առնու՝ մինչ ուր կատարի։

[ԲԱՆ]

«Ի՞ւ առանձնանայ կէտն ի ստորակիտէն,— ամանակաւն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Տեսանե՞ս, զի վասն տարակուսութեան աշակերտացն ի յետին և ի մեծ բացատն գնաց, զի յետին բացատն ամենևին մեծ է, և առաջինն՝ ամենևին փոքր. իսկ զմիջինն չասաց՝ վասն աշխատութեան ուսումնասիրացն։ Եւ եթող զմիջինն քան զկատարմանն՝ սուղ, և քան զսկզբանն՝ երկար, որ լինի միջին։

[ԲԱՆ]

«Զի ի կիտէն կարի յոյժ մեծ է բացատն, իսկ ի ստորակիտէն՝ ամենևին նուազ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ո՞ր է առաջին կէտն.—ստորակէտն, որպէս որ ասես զայս աւրինակ, եթէ՝ «Ինձ պիտոյ է ի ֆէն մկրտիլ, և դու առ ի՞ս գաս»: *Եւ չէ՛ պարտ ասել հեճկիւ կամ քամահանաւք «զառ իս գալն», այլ՝ խղճիւ, զի հեճ-*

2 EKO *ստորակետ*
2 J չիք՝ *է*
2 K *յագեցելոյ*
2—3 C *կարօտեցելոյ*, P *կարաւտեցելոյ*, J *կարաւտելոյ*
5 J *Ահայ*
5 EN *կետն*
5 ABCDEFGHIJKLMNO *երեկ*, P *երէկ* փխ *եկ*
6 N *կետն*
6 JP *ի ստորակէտէն*
7 N *ի ժամանակեն*
7 D *ըզբանն*
8 GH *ի յընթհանուր*, JP *ի յընթանուր*
8 N *ժամանակեն*
8 N *մինչ ի ուր*, P *մինչ որ*
10 GHJK *Եւ* փխ *Ի՞ւ*
10 P *ի ստորակէտէն*
10 B *ամաւանակաւն*
12 M *Եսանե՞ս* փխ *Տեսանե՞ս*
12 I *վասն տարակութեան*
12 F չիք՝ *(և) ի*
13 P *առաջին*
14 P *ամէնևին*
14 I *փորք* փխ *փոքր*
14 C *չաշխատութեան*
14—15 LNO *ուսումնասիրաց*
15 G *ք (զկատարմանն)* փխ *քան*
15 EKO *զսկզբան*, J *զըսկզբանն*, LN *զսկըզբանն*
16 J *յերկար*
16 ADEKLMNOP *է* փխ *լինի*
16 K *միջինն*
18 M *ի կիտեն*
18 P չիք՝ *ի (ստորակիտէն)*
18 P *ստորակէտէն*
19 BI *ամէնևին*
19 BCMO *նուազ*
21 L չիք՝ *որ*
22 B *աս* փխ *առ*
23 P *հեճիւ* փխ *հեճկիւ*
23 J *կալն*
23 L *խղճիւն*

կիւն հեշտ է քան զխղճիւն։ Եւ բացատնին առաջինն փոքր է քան զմի-ջինն, և միջինն՝ քան զվերջինն։

ՅԱՂԱԳՍ ՀԱԳՆԵՐԳՈՒԹԵԱՆ

[ԲԱՆ]

«Հագներգութիւն մասնաւոր է»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եւ կարէ արուեստս առանց հագներգութեան գոյանալ, բայց հանդի-պի ժամանակ, որ պիտանայ իւրն և լնու զկարիս նորին։

[ԲԱՆ]

«Հագներգութիւն է մասն Ֆերթածաց՝ ներպարառեալ ստորագրու-թիւն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ձի պարունակեալ է զինքն արուեստս և ի մէջ առեալ և պահէ. յոր-ժամ ի պէտք լինի՝ յառաջ բերէ։

[ԲԱՆ]

«Եւ օգեալ է հագներգութիւն ի հագնելոյ կարկատուն բանս, և կամ ի սարդենի մահակէ պար զալով երգել զհոմերական Ֆերթածսն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Կարկատուն բան է այն, որ կարաւտի յառակաւոր բանս։ Եւ կացու-ցանէ զառակաւոր բանն որպէս զձային առակն, զոր և հաւուց կամեցան դնել Թագաւոր, և կամ այլ ինչ առակք, որ կան ասացած վասն կարեաց ինչ բանի։

Իսկ հագներգութիւնն *«կատակերգութիւն» առ մեզ ասի ի մեր բառս, իսկ ի յունացի բառն՝ «գաւազաներգութիւն», որ է առասպելաբանու-թիւն, որպէս ասեն յառասպելն՝ զԱպողոն*[4] *ստուածն ողորմեալ երիտա-*

---

1 CDEGHJKOP *ժիշտ*, L *ճիշտ*, IM *յիշտ* փխ *հեշտ*
1 P *զխղճիւնն*
1 P *բացտնին*
1 L *առաջին*
2 J *զվերջն*
3 F *Յաղագ*
5 GL *Ագներգութիւն*
5 J *Հագներգութիւն է մասնաւոր* (շրջուՃ)
7 EK *արուեստ*
8 ABCDEFGHIJKLMNO *պիտենայ*, P *պիտանա*
8 B *լնուն*
9 B *Բնաբանն է* փխ *բան*
10 O *քերթածա*
10—11 ADEFGHKLMNO *ստորագրու-թեան*, IM չիք՝ *ստորագրութիւն*
11 C *(ստորագրութիւն) է*
13 P *զիքն*
13 IM չիք՝ *Զի պարունակեալ է զինքն արուեստս և ի մէջ առեալ*
14 P *ի (յառաջ)*
17 EFO *պար գոլով*
17 K *քերդածսն*
19 G *կարկուտն* փխ *կարկատուն*
19 J *առակաւոր*, L *ի (յառակաւոր)*
19 P *բանն*
19—20 N *կացուցաէ*
20 N *հաւուց*
23 EP *հագներգութիւն*, I *հանդներգու-թիւնն*
23 J *ի մերս*
24—25 C չիք՝ *որ է առասպելաբանութիւն*
25 L *զԱպաւղոն*
25 B *ողորմել*, N *ողոքեալ*

սարդին՝ որ վասն կուսին էր տխրեալ, և ետ նմա սարդենի մահակ, այսինքն՝ գործիք ծնծղայից և կամ այլ ինչ ի հնչողականաց և զՀոմերոնի[5] *զքերթածսն երկու գիրս*[6], *որ են ԻԴ ճառս դրուատած։ Եւ ասաց նմա՝ ձայնի՛ւ մխիթարիլ ի վշտացն, զոր վասն կուսին ունէր։ Եւ այսու պատճառաւս զերծոյց զկուսութիւն աղջկանն։ Այլ բանս այս երկար է, ո՛վ ուսումնասէր, բայց դու ե՛րթ յիմաստասէրն և ուսի՛ր ի նմանէ։*

ՅԱՂԱԳՍ ՏԱՌԻ

[ԲԱՆ]

«Տառ է անմարմին՝ որպէս զհոգի, և գիր է՝ որպէս զմարմին»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Իսկ բազմութիւն հայկական գրոյս երկու պատճառս ունի. առաջինն՝ զազգացն զԿորճայսն <*է*>, *այսինքն՝ զբազմութիւն հայոց լեզուիս, զծռութիւնն և զթոթովախաւսութիւնն գնչատացն։ Երկրորդ պատճառն՝ լեզուիս հարստութիւնն։*

[ԲԱՆ]

«Գիր է երեսուն և վեց՝ յայբէ մինչև ցքէ. և գիր ասի, վասն զի քերելով իմն գաղափարի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Գրելն քերել ասի, այսինքն՝ որ ծայրիւ գրչին քերէ զգրելին և ապա նկարեալ յաւրինէ զի՛նչ որ կամի։

---

1 JKL *նմայ*
1 L *սադենի*
2 IM *սաղ* փխ *գործիք*
2 B *ծնծղայից*
2 E *ի հընչողականաց*
2 P *զՀոմերոն*, B *զՀոմերունի*
3 K *զքերթուածսն*
3 BEKO *գիրք*
3 P *ի (ԻԴ ճառս)*
3 N *ԵԴ (ճառս)*
3 EFIKMN *ճառ*
3 M *Եւ և* (կրկն.)
3 JLP *նմայ*
3—4 ABCDFGHIJKLMNO *այնիւ* փխ *ձայնիւ*
4 ABCDEGHIJKLMNOP *մխիթարել*
4 J *որ* փխ *վասն*
4 B *յաղագս* փխ *վասն*
4 G *էր* փխ *ունէր*
4 CDJP *այնու*
5 P *զերկոյց*
5 N *զկուսթիւն* փխ *զկուսութիւն*
5 B *էր* փխ *է*
5 ABCDEGHIJMN *յերկար*
6 P *ի նմա* փխ *ի նմանէ*
7 J *(Յաղագս տառի), ով վարպետ*
7 J *մառի* փխ *տառի*
9 L *առ փխ տառ*
9 D *ըզհոգի*
11 P *գրոցս*
11 K *առաջին*
12 E *զազացն*
12 C *զԿորճայս*, D *ըզԿորճայս*
13 E *զծըռութիւն*, J *ըսծռութիւնն*, P *զծռութիւն*
13 B *զթօթովախաւսութիւն*, ADEGH ILMNOP *զթոթովախաւսութիւն*, J *զթոթովախոսութիւնն*, CFK *թոթովախօսութիւն*
13 GH *գնչացացն*
13 B *երկորդ*
13 J *պատճառս*, BCDEFGHIKMNP *պատճառ*, L *պատճառք*
14 ACFJL *հարստութիւն*, P *հարըստութիւն*
16 M *երէսուն*
16 CD *յաբէ*, J *յայբէն*
16 J *ցքէն*
19 AEFGIKLMNO *գրեալն*
19 ACDEFGHIJKLMNOP *քերեալ (ասի)*
19 I *քէրէ* փխ *քերէ*
19 J *ապայ*

[ԲԱՆ]

«Քանզի գրելդ քերել ասիւր առ նախնեաւքն, որպէս և ի Հոմերոնին՝ «Եւ [մակա]գրեալ իմ այժմ զոտին քո զարշապար, ունա՛յնս պանծաս»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Հոմերոս յիւր տաղսն գրեալ է, թէ ի տրոյական պատերազմին[7] *այր ոմն Դիոմիդէս*[8] *նետիւ հարեալ զոտն Պարիսի Տրոյացւոյ*[9], *և գանչեալ* <*է*>, *թէ՝* «Հարեալ իմ այժմ զոտին քո զարշապար, ունա՛յնս պարծիս»։ *Եւ նորա պատասխանեալ, թէ՝* «Նետ ի յաղջկանէ արձակեալ ինձ ոչ վնասեաց»։ *Այս աւրինակ է գրելոյն, որ է՝ քերելոյն։*

[ԲԱՆ]

«Նա և նոյնք իսկ տառք կոչին, վասն զի ունին տարրումն իմն և դասութիւն»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որպէս տարերքդ, որ ունին հակառակութիւն և հաշտութիւն, որ է միաւորութիւն, և իւրեանց միաբանութեամբն ծնանին զամենայն, նոյնպէս և գիրն ի ձայնաւորաց և յանձայնից միացեալք գոյացուցանեն զբանն ի լերկից և ի թաւաց, ի բթից և յայլոցն, որպէս յառաջ ունիս ուսանել կամ իբր վերոյ ասացաք։ Արդ՝ զի՞նչ նմանի քերականութիւնս.— մարդոյ. տառն ի հոգի և գիրն ի մարմին։ Եւ այս եւթն ձայնաւոր գրերս յեւթն զգայարանքս մարդոյս, որով յարդարի մարդութիւնս։ Եւ ո՞ր են եւթն զգայարանքս.— աչքն, ականջքն, քիթն, բերանն, շաւշափականն, հոգին և մարմինն։ Եւ որպէս ի յանդամսն ոմն քան զոմն պատուականագոյնք են, նոյնպէս և ի գրերոյս՝ է՛, որ պատուականագոյն է մինն քան զմիւսն, և առաւել զարդարէ զբանն։

---

2 P չիք՝ *ի*
3 ABDGHIJMNOP *քոյ*
3 N *ունայնս* փխ *ունայնս*
5 F *տաղս*, N *տաղն*
5 C *տրոմմական*, D *տրոմական*, F *տրովյական*
5 ABCDEFGHIJKLMNOP *ի (պատերազմին)*
6 ACDEFIKLMNO *Տիմոմիդէս*, GH *Տյոմիդէս*, P *Տիմոնիդէս*
6 K *նէտիւ*
6 B *Պարէսի*, CD *Պարսի*
6 ABCDGJLM *Տրովացւոյ*, EFHKOP *Տրովացոյ*
7 L *եթէ* փխ *թէ*
7 ABDGHIMNP *քոյ*
7 I *ինձ (ունայնս)*
7 CDK *ամենայն (ունայնո)*, JLP *ամ*
8 ABEFGILMNP *եթէ* փխ *թէ*
9 IN *գրելոյ*
11 B *տարումն*
11 K *և (իմն)*
14 B *տարերդք*
15 B *ծընանին*
16 F *ձայնօորաց*
17 FO *և ի (յայլոցն)*
17 J *առաջ*
18 D *նըմանի*
18 H *գերականութիւնս*
19 P *ըս (մարդոյ)*
19 FK *տառ*
19 EFLO *եաւթն (ձայնաւոր)*, K *եօթն*
20 EFOP *յեաւթն (զգայարանքս)*, K *յեօթն*
20 J *մարդոյնս*
20 N *մարդութիւն*
20 D *Ե* փխ *Եւ*
21 EFKO *յեաւթն (զգայարանքս)*
21 B *սգայարանքն*, NOP *ականջ*
21 G *բերան*
22 I *զմարմինն*
23 G *ի գրելոյս*
24 E չիք՝ *է*
24 F *զմիուսն*
24 N *զարգէր*

[ԲԱՆ]

«Եւ ի սոցանէ ձայնաւորք են եօթն՝ ա, ե, է, ը, ի, ո, ւ: Եւ ձայնաւորք ասին, վասն զի ձայնս յինքեանց անպակաս ելուզանեն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս եւթն գիրս՝ թէ ունին լծակից և թէ ոչ՝ ինքեանք զիւրեանց ձայնն կու բերեն. և որպէս եւթն զգայարանքն ազնեն հոգւոյն, նոյնպէս և այս եւթն գիրս՝ քերական արհեստիս:

[ԲԱՆ]

«Եւ ձայնաւորացն երկայնք են երկու՝ է, ώ »:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս երկու գիրս աստուածայինք են, զի էն է, աւրինակ, որ միշտ է աստուած, և աւ-*ն՝ գործոցն աստուծոյ ի զարմացումն և ի տեսութիւն:*

[ԲԱՆ]

«Եւ սուղք են երեք՝ ո, ե, ւ:
Եւ սուղք ասին, զի քան զբուն երկայնսն՝ սակաւք են»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Իսկ այս երեքս սուղ վասն այն ասին, զի մարդկայինք են. և երկոքին ոյերն՝ *մին* ոյ *է, և միւսն՝* աւ, *զի* աւ-*ն բերանի բառ է, և* ոյն՝ *քթի. և այս ինքն է. զի յորժամ ասես թէ* վոյ՝ *նա քմաւք ասի: Եւ վասն այսորիկ են սուղք և մարդկայինք:*

[ԲԱՆ]

«Եւ երկամանակք երեք՝ ա, ի, ը:
Եւ երկամանակք ասին, զի երբեմն ձգտին և երբեմն ամփոփին և սղանան»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Երկամանակք են՝ որ ունին ժամ և տեղի ձգտելոյ իբրև զբուն երկայնսն, և ունին ժամանակ, որ կարճին որպէս զբուն սուղսն: Իսկ ոմանք հակառակեցան, թէ երեք պարտ է ասել զժամանակն՝ անցեալ, ներկայ և ապառնի: Բայց հաւանեալ ի ներկայն, զի ներկայն անցելոյն կատարումն է և ապառնւոյն սկիզբն,—և այսմիկ հաւանեցան իմաստասէրքն:

---

2 EFO *եաւթն*
5 P *իւրեանց* փխ *զիւրեանց*
6 EFKO *եաւթն*
6 EFKO *մարդոյն* փխ *հոգւոյն*, CGHIJ *հոգոյն*
7 EKO *եաւթն*
9 B *ով* փխ ω
14 P *զբոյն*
15 E *երկայսն*
17 Jω *(բերանի)*
19 F չիք՝ *և (այս)*
19 J *ոյ* փխ *վոյ*
19 P *այնորիկ*
22 H *երէք*
22 L *ա, ը, ի* (շրջուն):
23 FP *ձկտին*
23 CFJLNP *անփոփին*
26 BCDIKMP *Երկամանակքն*, F *Եւ երկամանակքն, երկամանակն*
26 J չիք՝ *և տեղի*
26 B *իբր*
26 P *ձկտելոյ*
26 P *զբոյն*
27 B *սուղն*
28 P *ներկա (և)*
29 B *(զի) ներկայս*
29 K *անցանելոյն*, N *ացելոյն*
30 E *ապառնւոյ*, FIJN *ապառնոյն*
30 F *հօանեցան*
30 E *իմաստնասէրքն*, N *իմաստասերքն*

[ԲԱՆ]

«Եւ առաջադիրք են վեց ձայնաւորք՝ ա, ե, է, ը, ի, ո:

Եւ առաջադիրք ասին, զի նախադասելով զհիւն և զհիւնիւն՝ շաղաշար կատարեն, որպէս՝ աւ, աի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս վեցս առաջ կարեն լինել բանից, և այնո՛ւ ճանաչի արուեստաւոր գրիչն, զի յայս վեցէս դրեալ զառաջսն։ Եւ այս նախադիրքս ի ձայնաւոր գրերոյն են առաջադիրք. բայց ի յանձայնիցն՝ ա՛յլ ևս յոլովք կան։ Եւ հիւնն՝ *որ չլինի նախադիր, բայց թէ դնեն <զնա> հետ* այբի *կամ հետ* ինայ *և կամ զկնի* ոյի. *այսպէս՝* աւ, ու, իւ.— *զի սոքա վերջադասք են. և թէ յաւարտ բանին գան՝ համ դնեն և խոհեմ երևեցուցանեն զմարդն և զքերականն։*

[ԲԱՆ]

«Եւ ստորադասք են ի նոցանէ երկու՝ ի, ւ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եւ ինդ *է՛ ուրեք, որ դասական է քան* զհիւնդ, *զի* ինդ *զամենայն գիր բառնայ, և* հիւնդ՝ *ո՛չ զոք, վասն զի տկար է ըստ երկուց երևմանց. իսկ եթէ հարկես՝ լինի ընութեամբ, որպէս՝* յիմաստութիւնդ *և* յարդիւնսդ: *Լինի կատարումն բանի, որպէս թէ ասես՝* «Աւրհնեալ յամենայնի, զի շալկէ շալակ երթայ»:

[ԲԱՆ]

«Եւ երկբարբառք են բունք հինգ՝ եւ, աւ, ու, աի, ոի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ե՛ն և այլք երկձայնք. իսկ այս բունք նախնականք են և յոլով-

---

2 FGHJKLNO ω փխ *ի*, IM *ո* փխ *ի*, C *ո* փխ *ի*, DEI չիք՝ *ի*, ABE ω փխ *ո*, AINOP չիք՝ *ո*

3 ABCDEFGHIJKMNOP *նախադասելով*

3 K *զհինիւն*

3—4 L *շաղաշարս*

6 ABDEEGHIJKLMNOP *առաջք*

6 CD *վեցէս*

6 B *այսուն* փխ *այնու*, F *այնո*

6—7 E *արեստաւոր*

7 CD *գրչին*

7 B *(զի) ի յայս*, FJL *այս*

7 ABCDEFHIKMO *նախդիրքս*

8 ABDGHIJLM *յառաջադիրք*, N *յառաջդիրք*

9 JP *հունն*

9 ABCDEFGHIJKLMN *չլինին*

9 ABCDEFGHIJKMNO *նախդիրք*, GLP *նախադիրք*

10 ABCDGHIMNO *ընդ հետ այբի*, P *զհետ այբի*

10 B *ինոյ*

10 N *զկինի*

11 JK *սոքայ*

11 ACDEFGHIJKLMNOP չիք՝ *են*

11 P *գամ*

12 F *զքերականին*

14 N *ւ* փխ *Եւ*

14 J *ըստորայդասք*

16 I *ուրէք*

16 P *հիւնդ*

17 P *բառնա*

18 L *յիմաստասիրութիւնդ*

18—19 B *յարդիւնդ*, J *յարդիւնս*

19 ABCDEGHIJKLMNO *ասել*

19 DNOP *և (Աւրհնեալ)*

20 ACDEFGIKLMNOP *և (շալակ)*

22 K չիք՝ *Եւ (երկբարբառք)*

22 F *բոյնք*

22 B *չորք*՝ փխ *հինգ*

22 L *աւ, ու* (շրջուն)

22 O *եւ, այ, աւ...*

22 P չիք՝ *ու*

22 C չիք՝ *ոի*

22 N *ուի* փխ *աի*

24 P *բունք բունք* (կրկն.)

24 P *նախականք*

իմաստք. և ոլորակք և առոգանութիւնք կրեն երկու զաւրեղք ի մի եկեալ, զերդ թէ՝ զճայի—*մի ի նոցանէ։*

[ԲԱՆ]

«Եւ բռնաբարբառք երկձայնք երկու՝ ու, իւ:

Եւ այլքդ ամենայն բաղաձայնք են քսան և ինն՝ բ, գ, դ, զ, թ, ժ, լ, խ, ծ, կ, հ, ձ, ղ, ճ, մ, յ, ն, շ, չ, պ, ջ, ռ, ս, վ, տ, ր, ց, փ, ք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Բաղն մի ասի, զի յորժամ ընդ ձայնաւոր գիրսն միանան և խառնին՝ ձայն հանեն. իսկ առանց ձայնաւորաց և ո՛չ զինքեանս կարեն անձնացուցանել։ Եւ որպէս յարուէ միայն՝ առանց իգի ծնանել անհնար է, նոյնպէս և սոքա առանց ձայնաւորացն ոչ կարեն ծնանել բանս անձնաւորս։

[ԲԱՆ]

«Եւ շարաձայնք ասին, վասն զի սոքա յինքեանք ձայն ոչ ունին, բայց շարակցելով ընդ ձայնաւորսն՝ ձայն կատարեն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որպէս երկիր, որ առանց խոնաւութեան և ջերմութեան՝ իւր ցրտութեամբն ամուլ է, այլ առեալ ցրտութեամբն իւր և չորութեամբն զգիջութիւնն և զջերմութիւնն պտղածին լինի և ծաղկաբուղխ, նոյնպէս և սոքա իւրեանց խառնմամբն։

[ԲԱՆ]

«Եւ ե՛ն ի սոցանէ նուրբք տասն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Նուրբն *բարակն է և նաւսրն, որ մերկ և ցոփ ձայն հանէ և չտանջէ կարի զբերանն ի ձայնելն։*

---

1 N *եկեալս*
2 P *որպէս* փխ *զերդ*, F *զիրդ*
2 ABCDEFGHIKLMNOP *ի (մի)*
4 P *բռնաբարբառ*
4 LNO *երկայնք* փխ *երկձայնք*
5 F *Եւ այլ*
5 B *քսան և վեց* փխ *քսան և ինն*
6 B չիք՝ *հ*
6 O չիք՝ *վ*
8 L *Աղն* փխ *Բաղն*
8 P *ձայնօոր*
9 E *հան*
9 K *ձայնաւորաւ*
9 F *ինքեանս*
10 P *արուէ*
10 K *ծանել* փխ *ծնանել*
11 K *սոքայ*
11 P *ձայնօորացն*
11—12 HN *անձաւորս*, P *անձնօորս*
14 L *ւ* փխ *Եւ*
14 F *չարաձայնք*, P *վատաձայնք* փխ *շարաձայնք*
14 P *սոքայ*
15 O *ընգ ձայնաւորաւ*, D *ընդ ձայնաւորսըն*
17 L *րպէս* փխ *Որպէս*
17—18 D *ցըրտութեամբն*
18 P *(ցրտութեամբն) և չորութեամբն (ամուլ է)*
18 DJ *ցըրտութեամբն*
18 EK *չարութեամբն*
18—19 CDE *զգինութիւնն*, P *զգինութիւն*
19 P *ջերմութիւն*
19 G *պաղածին*
19 CDEFGHKNOP *ծաղկաբուխ*
19—20 ILM *սոքայ*
20 B *խառնմամբ*
22 L *ւ* փխ *Եւ*
22 F չիք՝ *են*
24 L *ուրբն* փխ *Նուրբն*
24 B *նօրսն*
24 I *սայն*, M *ցայն* փխ *ձայն*
24 FK *տանջէ*
25 P *ի ձայնել*

[ԲԱՆ]

«Եւ ստուարք՝ ինն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ստուարն հաստն է և թանձրն, որ ի զանչելն գրերանոյն մասունսն աւելի յիրեար բերէ և դժուարաւ հանէ զձայնն:

[ԲԱՆ]

«Եւ միջակք՝ եթն: Եւ միջակք վասն այնորիկ անուանեցան, զի քան զնուրբսն յոյրք են, և քան զյոյրսն՝ նուրբք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որպէս ի տարերցս միջինքն, որ են ջուրն և աւդն, ի մէջ հակառակացն հաշտութիւն առնեն, զի հողն՝ ծանր և ցուրտ, իսկ հուրն չոր է և թեթև: Եւ աւդն միաւորեալ է ընդ հրոյն թեթևութեամբն և ջերմութեամբն, իսկ ջուրն միաւորեալ է ընդ երկիր ծանրութեամբն և ցրտութեամբն: Ե՛ւ աւդն, և՛ ցուրտն միաւորեալ են շարժութեամբն և գիջութեամբն: Նոյնպէս և այս եթն գիրս միջակք են և ի մէջ հաստիցն և բարակացն, ծանրիցն և թեթևացն:

[ԲԱՆ]

«Եւ են միջակք եթն ի մէջ բարակացն և յոյրիցն՝ բ, գ, դ, ժ, ձ, ղ, ճ: Եւ թաւք՝ ինն. թ, լ, խ, չ, ջ, ռ, ց, փ, ք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եւ թաւք ասին, վասն զի զբերանն թանձրացուցանեն յասելն:

[ԲԱՆ]

«Եւ նուրբք են տասն. զ, ծ, կ, մ, ն, շ, պ, ս, տ, ր:

---

2 L *ւ* փխ *Եւ*
4 IM *մասունս*
5 P *յաւելի*
5 I *յիրար*
5 J *զձայն*
7 EFO *եաւթն*
7 L *ւ* փխ *Եւ (միջակք)*
7 ACDEFGHIJLMNOP *միջակ (վասն)* փխ *միջակք*
7 P չիք՝ *զի*
8 J *զնուրբն (յոյրք)*, P *նուրբն*
10 L *րպէս* փխ *որպէս*
10 L *միջինք*
10 K *հակառակեցան*
11 J *հողմ* փխ *հողն*
12 N չիք՝ *ընդ հրոյն թեթևութեամբն և ջերմութեամբն. իսկ ջուրն միաւորեալ է ընդ երկիր:*
12 J *ջերմութեամբ*
13 AEFGHIKMNOP *միաբանեալ*
13 B *ընդ յերկիր*
13 F *ցրտութեամբ*
14 AB *ջուրն* փխ *ցուրտն*
14 M *միաւորեալ*
14 NOP *շարժութեամբ*
14 E *գիջութեամբ*, J *գինութեամբ*, P *դինութեամբն*
15 J *գիր*
15—16 C չիք՝ *և բարակացն, ծանրիցն և թեթևացն:*
18 LP *ւ* փխ *Եւ*
18 JL չիք՝ *են*
18 EFO *եաւթն*
18 BL չիք՝ *ժ*
19 BL *(ճ) ժ*
19 C չիք՝ *չ*
21 N *թանձր ցուցանենն:*
21 ANP *բերանն*
21 J *ասելն* փխ *յասելն*
23 P *ժԱ* փխ *տասն (կամ՝ ժ)*, EFJKN չիք՝ *տասն*
23 EGKN *զ, ժ, ծ...*

Եւ են բարակքն՝ բենն ի մէջ մենի, պէի, և փիւրի, վասն զի քան զմենն և զպէն խաժ է, և քան զփիւրն բարակ:

Եւ զիմն ի մէջ կենի, քէի և խէի, զի քան զկենն թաւ է, և քան զխէն *և* զքէն՝ լեարկ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որպէս զլուծս եզանց ի չժուժելն փոխել, նոյնպէս և զայս գրերս, զոր առ կարիսն փոխաբերեն՝ ոչ ձեռնարկելով ի յաւտարսն, այլ հարկաւ ի սոցանէ փոխաբերեն և լնուն զկարիսն։

[ԲԱՆ]

«Եւ դայն ի մէջ տիւնի և թոյի, վասն զի քան զտիւնն թաւ է, և քան զթօն լեարկ: Նոյնպէս և այլքն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս երկու պատճառաւ է դրած. մի՝ որ զլծորդսն ցուցանէ, և երկրորդ՝ որ զհաստն և զնուարն բաժանէ։ Վասն զի այն, որ լեզուին ծայրիւն գայ ի յասելն և շրթանցն ծայրիւն՝ նա այն նուար է։ Եւ որ լեզուին միջաւքն ասի կամ լնդաւքն՝ այն հաստ է և թանձր, որպէս թօն *և կամ* քէն: *Իսկ որ լեզուին տակաւքն ասի՝ այն միջակ է, որպէս* զիմն *և կամ* կենն *և այլ այսպիսիքս։*

[ԲԱՆ]

«Ձայն միջակ է սէի և զայի և ցոյի. և դատն՝ լիւնի և ճուի. և ճէն՝ ծայի և ջէի. և ժէն՝ շայի և չայի, զի քան զշայն թաւ է, և քան զչայն՝ լեարկ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Արա՛ ընտրութիւն, ո՛վ ուսումնասէր, և բաժանեա՛ լեզուաւդ և բերանովդ, թէ ո՞ր են, որ լեզուին ծայրն առնու, և կամ զո՞ր՝ մէջն, կամ՝

---

1 C *բարակք*
1 M *միջակքն* փխ *բարակքն*
1 P *ի (բենն)*
1 GHP *պէյի*
3 M *(ի մէջ) կէնի*
3 L *զքան* փխ *զի քան (զկենն)*
4 B *լերկ*, J *զլեարկ*
6 H *ի չժուժել*, P *ի չուելն*
6 N *գրեալս* փխ *գրերս*
7 CD *յաւարտնն*, J *ի յաւարտն* փխ *ի յաւտարսն*
7 P *հարկօ*
8 J *փոխաբերին*
8 ABCDEGHIKMNO *զկարիսսն*
10 L *ւ* փխ *Եւ*
11 FM *զթաւն*, L *զթոյն*
13 L *յս* փխ *Այս*, P *Այսպէս* փխ *Այս*
13 J *գրած*
13 C *լծորդսն*
13 C *ցուծանէ*
14 B *նաւրսն*, I *զնուրբն*
15 L *ի ասելն*
15 M *նայ*
15 P չիք՝ *այն*
15 BF *լեզուի*
16 P *ասւի*
16 E *լընդաւքն*
16 NOP չիք՝ *է*
16 ADEFGHIKMNOP *թ∞ն*, L *թոյն*
17 C *լեզւին*
18 AD *գենն*
18 GJL *այսպիսիք*
20 L *այն* փխ *Ձայն*
20 D չիք՝ *է*
20 L չիք՝ *և (զայի)*
20 P *լիոնի* փխ *լիւնի*
20 F *ճէ*
22 F *ծաի*
24 L *րա* փխ *Արա*, J *Արայ*
24 B *ընդրութիւն*
24 EJKO *բաժանեայ*, F *բաժանեալ*
25 E *ծայր*

ո՞ր են, որ տակաւք լեզուին ասին կամ շրթամբքն և կամ լնդաւքն։ Այլ և ընտրեա՛ ի մէջ թաւացն և լերկիցն և միջակացն, դի՛ ա՛ստ է ամէն արուեստն։

[ԲԱՆ]

«Եւ են դարձեալ ի սոցանէ անձայնf ինն՝ բ, գ, դ, պ, կ, տ, թ, փ, f: Եւ անձայնf ասին, զի fան զայլսն չարաձայնf են, nrպէս անձայն ասեմf զողբերգակսն, nr վատաձայն է:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Նոյն և այս ինն գիրս չարաձայնք են, այսինքն՝ անձայնք ասին. և տե՛ս, զի չունին ձայն ի սկիզբն, որպէս թէ կամիս ասել բեն. *Նա առժամայն շրթունքդ յիրեար խփին և ձայնն կորնչի, նոյնպէս և այլքն ի յըննիցս։ Եւ թէպէտ որ ելանէ սակաւ մի ձայն՝ նա լինի թնդիւն և վատ ձայն։*

[ԲԱՆ]

«Եւ կիսաձայնf են ութ՝ զ, ց, ճ, ծ, շ, մ, ս, r: Եւ կիսաձայնf ասին, զի փnfr ինչ fաջաձայնf են fան զանձայնսն ի մrմունջս և ի սոինչս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Կիսաձայնք վասն այնորիկ ասին, զի սակաւ մի ձայնաւորք են յեղանակս և յերգս և յայլ ինչ ի խաւսս։

[ԲԱՆ]

«Եւ ի սոցանէ կրկնակf են ութ՝ լ, զ, խ, շ, չ, ջ, ռ, ց»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Կրկնակք վասն այնորիկ ասին, զի ցոն *լնու* զսէին *ու* զտիւնին *տեղիսն, որպէս թէ կամենաս ասել՝* աստուածազգեստ և աստուածազգեաց: *Նոյնպէս և այլքն ամենայն, որ ի կարգին։*

---

1 EM *շրթամքն*, F *շրթամբքն*, I *շրթամբն*
2 B *ընդրեայ*, EK *ընտրեայ*, JO *ըն-տեայ*
2 E *ի (միջակացն)*
5 L *ւ* փխ *Եւ*
5 FJKN *կիսաձայնք* փխ *անձայնք*
5 ACDEFGHIJKMNOP *ժ* փխ *տ*
6 J *գիշաձայնս*, P *վատաձայնք* փխ *չարաձայնք*
6 E *այնձայնք*
7 N *զողբերգականն*, P *զողբերգականսն*
7 ABCDFGHILMNOP *վատաձայնն*, K *վատեաձայնն*
9 J *Այնպէս*, L *ոյնպէս* փխ *Նոյն*
9 J *վատաձայնք* փխ *չարաձայնք*
9 E *այնձայնք*
10 GH *որ* փխ *թէ*
10 J *բենն*
10—11 B *առժամ*
11 BGHIP *յիրար*, J *իրար*
11 OP *կորընչի*
12 OP *թեպէտ*, M *թեպէպ*
12 D *նայ*
12 P *թինդիւն*
12—13 CD *վատաձայն* փխ *վատ ձայն*
13 J *ձայնն*
15 G *տ* փխ *ս*
15 L *ւ* փխ *Եւ (կիսաձայնք)*
16 D *բաղաձայնք* փխ *քաջաձայնք*
16 D *զանձայնս*
18 D *ի սոինչըս*, G *ի որինջս*, H *ի սոինջս*
19 L *խսաձայնք* փխ *կիսաձայնք*
19 P *սակօ*
21 L *ւ* փխ *Եւ*
21 I *լ,* փխ *լ, զ*
23 L *րկնակք* փխ *Կրկնակք*
23 P *այնոր* փխ *այնորիկ*
23 P *ասեն*
23 L *ցոյն*, N *ցօնկն*, DIP *ցաւն*
23 FKP *կու լնու*
23 P *տիւնին*
25 ABCDEFGHIJKLMNO *և այլն*
25 AHJL չիք՝ *ամենայն*
25 ABCDEHIJKLMNOP *(ի կարգին)* է

[ԲԱՆ]

«Եւ կրկնակf ասին, զի մի մի իւրաfանչիւր ի սոցանէ յերկուց ձայնակցաց բաղկացեալ է. fանզի բաղկանայ զայն ի սէէ և ի ծայէ, և խէն՝ յերկուց fմակից fէից, շայն՝ յերկուց սէից, և ռայն՝ յերկուց rէից»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս ի վերոյ կրկնակացն է, որպէս թէ մի խէն *զերկու* fէի *տեղ լնու. իբր կամենաս ասել* աfասք, *և ասես՝* ախսաք, *որ ասացաւ* fէի *և* խէի. *և զմի զաւրութիւն ունին բանքդ։ Եւ կամ թէ ասես՝* Սիմոն *և* Շմաւոն, *և այլ թէ կամենաս ասել՝* տարr, *և ասես՝* տառn, *կամ* Սարrա, *և ասես՝* Սառռա, *կամ այլ ևս թէ ասես՝* Ռամանոս *և <կամ>* Բrամանոս:

[ԲԱՆ]

«Նոյնպէս և այլfն ամենեfեան մի մի յերկուց բա[rբա]ռակցաց շարակացեալ են»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս ամենայն վասն լծորդացն է և քմակայիցն, որ են քմակիցքն, այլ և վասն միջակացն ևս։

[ԲԱՆ]

«Եւ նայf են շnrս՝ ղ, մ, ն, r»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եւ նայք վասն այնորիկ ասին, զի միջակք են և դիւրալուրք, որպէս զմոմոյ բնութիւն, զի կարեն ի ջերմութենէն կակղանալ և ի ցրտոյն

2 L *ւ* փխ *Եւ*
2 P *մի* փխ *մի մի*
2 P *յերկուցն*
3 EP *ձայնակցայց*
3 E *բաղկանալ,* JP *բաղկանա* փխ *բաղկանայ*
3 NO *ի սէէն,* J *ի սէյէ*
6 L *յս* փխ *Այս*
6 F *կրկնակաց*
6 N *զերկուք*
7 BP *աքայար*
7 B *ախայար*
7 EFO *խէիւ և Քէիւ* (շրջուն)
8 G *մի*
8 G *զաւրութիւնք*
8 G *ւնին* փխ *ունին*
8 F *բանգ*
9 P չիք՝ *և Շմաւոն*
9 K *կամէն* փխ *կամենա*
9 C չիք՝ *և ասես,* F չիք՝ *ասես*
9 B *տառ* փխ *տառռ*
9 JL *Սարրայ,* P *Սարայ*
10 B *Սառա,* JKL *Սառռայ,* P *(ասես) Սառայ*
10 F *և այլ թէ* փխ *կամ այլ ևս թէ*
10 P չիք՝ *ևս*
10 P *ասել (Ռամանոս)* փխ *ասես*
10 F չիք՝ *ասես (Ռամանոս)*
10 E *Բրաման,* GHJ *Բամանոս,* N *Բմանոս,* P *Բամանոս* փխ *Բրամանոս*
12 L *ոյնպէս* փխ *Նոյնպէս*
12 N *ամենեան*
12 J *երկուց*
12 D *բառակըցաց*
13 ABEFIKMNO *շարակացեալք,* GH *շարակցեալ,* CDJLP *շարակցեալք*
15 L *յս* փխ *Այս*
15 E *քմակաիցն,* F *քըմայկայիցն (որ են)*
15 GH *(են) քմակայիցքն*
16 C *միջակակն*
18 L *ւ* փխ *Եւ*
18 EFK *նայնք*
18 F *զ* փխ *ղ*
20 L *ւ* փխ *Եւ (նայք)*
20 N *նայնք*
20 K *այնորիկին*
20 P *ասեն*
20 P *դուրալուրք*
20 F *(դիւրալուրք) են*
21 BJL *բնութիւնն*
21 M չիք՝ *ի ջերմութենէն կակղանալ և... մինչև էջ 96-ի 2-րդ տողի «ղրութեամբ վասն» բառակապակցությունը ներառյալ։ Ըստ երևույթին՝ Զ թերթ է ընկել ձեռագրերի հենց այդ մասից։*
21 E *ի ցրտուն*

պնդանալ. նոյնպէս և ի սոցանէ լինին փոխադրութիւնք բառից։ Իսկ հօ և յի ա՛յլ ևս պատճառս ունին։

[ԲԱՆ]

«Եւ վախճանականք անուանց են արուաց և իգաց և չէզոքաց ամենեքեան՝ բաց ի չորից,— յայբէ, և յեչէ, և յեթէ, և յոէ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Բայց դու ազգ խոյզ արա և քննէ ի խաւսսն, որպէս յոյնք և ֆռանգք[10]*. և հելլենացիք, որ են մակեդոնացիք, զի մեծապէս աշխատին, մինչ որ հասանեն իւրեանց ջանիցն և կարեն ընտրութեամբ խաւսել և լսել զբառսն, թէ ո՛ր է՝ արո՞ւ է, էգ, և կամ թէ չէզո՞ք է, թէ՞ երկուորական։*

Բայց ազգս հայոց յաղագս հարստութեան և փարթամութեան լեզուիս և գրիս ոչ հարկեցան ի յայս, այլ յոյնք և այլ ազգք հարկաւորեցան վասն լեզուացն և գրոյն սակաւութեանն, և այնու լցին զպակասութիւնն։ Իսկ չէզոքն, որ ոչ էգ լինի և ոչ որձ, որպէս երբ ասես տղայ՝ նա զէգն և զորձն պարունակեաց։ Այլ դու տե՛ս այբբենաւքդ, զի ամէն գրերդ բանի վերջ գան և լինին զատ ի չորիցդ։

[ԲԱՆ]

«Եւ են այս՝ ողբ, ազգ, մարդ, պարզ, բազէ, յաղթ, վարժ, բարի, լալ, խորխ, ինձ, տունկ, մահ, հանդերձ, Մանուէլ, կինճ, որմ, խոյ, Տարաւն, ուշ, ունչ, ամպ, որջ, կուռ, ճիւ, Խոսրով, կոյտ, այր, ոյց, իրաւ, թուփ, կնիք:

Եւ բազմաւորականք յանգի անուանց են երկուք՝ այբ *և* քէ»:

---

1 CIJ *պնտանալ*
1 E *լինի*
1 ADEFGHIKLNOP հօ
2 N *ցի* փխ *յի*
2 B *հօ և յի և վեվ*
4 L *ւ* փխ *Եւ (վախճանականք)*
4 IKO *վաղճանականք*, J *վաղխճանականք*
4 L չիք՝ *«արուաց» բառից հետո մինչև ընագրի վերջը։ Գրչի կողմից թերի է թողնված։*
4 B *իգից*
4 AGH *չեզոքաց*
4—5 B *ամենեքին*
5 BN *բայց ի*
5 P *ոյէ* փխ *յոէ*
7 JP *արայ*
7 P *ի խօսն*
7 JP *յոյնքն*
8 D *ֆռանք*, J *ֆռանկք*, P *ֆռանգ*
8 ANO *հելլէնացիք*, B *հելենացիք*, G *հեղղենացիք*, K *հեղեղենացիք*
8 ADIJNOP *մակեդովնացիք*
9 AD *մինչ ուր*, P *մինչ իւր*
9 F *զիւրեանց*
9 B *ընդրութեամբ*
10 J *լսել և խաւսել* (շրջուն)
10 B չիք՝ *որ է (արու)*, EFKO *ուր* փխ *որ*
10 AGH *չեզոք*
12 P *փարթամութեան ի հարստութեան* (շրջուն), B *հարըստութեան*
13 BEJP *այլ ազգ*, GH *այլ ազգիք*
13 P *հարկօրեցան*
14 F *լըցին*
15 DN *զըպակասութիւնն*, P *զպակասութեանն*
15 ABCGH *չեզոքն*
15 J *ոչ որձ լինի և ոչ էգ* (շրջուն)
15 J *որպէս ասես երբ տղայ* (շրջուն)
15 P *տղա*
16 P *նայ*
16 ACDJNO *այբենաւքդ*, BEFGHK *այբենաւքն*
16 J *գրերտ*
17 ABEFHIKNOP *վերջք*, J *վերջքն*
19 ABCDEFGHIKNOP *արժ*
20 B *խորհ* փխ *խորխ*
20 A *Մանդէլ*
21 NO *ուլ* փխ *ուշ*
23 E *բամատրականք*
23 B *երկու*
23 J *այբէ և քէ*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եւ բազմաւորականք ասին, վասն զի զբանն բազմաւորակի բերեն, որպէս թէ՝ սոrfա, դոցա, նոցա *և կամ* սոցա,— *այս այբիւն բազմացաւ։ Իսկ* fէիւն, *որպէս՝* fաղաff, գեաւղf, տունf *և այլ այսպիսիք։*

ՅԱՂԱԳՍ ՎԱՆԳԻ

[ԲԱՆ]

«Փաղառութիւն է իսկապէս պարառութիւն ձայնորդաց՝ ձայնաւորաւ կամ ձայնաւորաւf»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Փաղառութիւնն *«խառնառութիւն» ասի, որ զամենայն ի յարհեստիցս խառն առնու։ Եւ ձայնորդն չէ ձայն, այլ՝ ձայնի ընկեր, որպէս զճանապարհորդ, զի թէպէտ ձայնորդ ասել, թէպէտ ճանապարհորդ, այլ* որդն *յորժամ ասես՝ նա լինի երկրորդ։ Իսկ* պարառութիւնն *«պար առնուլ» ասէ, որ պատեալ են ձայնաւորքն զայլսն. և* ձայնորաւն՝ *որ լինի մի. իսկ* ձայնաւորաւfն *ասացեալ՝ լինեն բազումք, որպիսի՝* կար, գութ. կենն *չէ ձայնաւոր, բայց* այբն *ձայնաւոր է,* րէն *չէ ձայնաւոր, և* գիմն, *և* թօն *չեն ձայնաւորք.* ոն *և* հիւնն *ձայնաւորք են։ Եւ այս է վերոյ ասացեալ փաղառութիւնն ի ձայնաւորսն և յանձայնաւորսն։*

[ԲԱՆ]

«Իսկ պիտակապէս և ի նեզէ ձայնաւորէ է, որպիսի՝ այբ, եչ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Պիտակն սուտ իրք է և դատարկ։

ՅԱՂԱԳՍ ԵՐԿԱՐ ՎԱՆԳԻ

[ԲԱՆ]

«Երկար փաղառութիւն լինի ըստ յեղանակս ութ. բնութեամբ՝ երեf, և դրութեամբ՝ հինգ:

Բնութեամբ՝ <1> կամ յորժամ երկար տառիւfն արտաբերիցի, որպիսի՝ Մո̅վ-սէ̅ս»:

---

2 G ւ փխ *Եւ*
2 J *բերենն*
3 J *սոքայ*
3 J *նոքայ*
3 J *նոցայ*
3 P չիք՝ *և կամ սոցա*
3 J *այբիւս*
4 CD *բազմացաւն*
4 C *գեօղք*, F *գեաղք*, EJ *գեաւղ*
4 B *տունքք*
5 P *վանկի*
5 J *(Յաղագս վանգի) է այս, ո՛վ վարպետ*
7 P *իսկպէս*
7 F չիք՝ *ձայնորդաց*
7 F *ձայնօրաց*
10 GP *փաղառութիւն*
10 ACDEFGHIJKNOP *խառնակութիւն*
10—11 E *ի յարուեստիցս*, JP *ի յարհեստիցն*
12 EFK չիք՝ *զի թէպէտ ձայնորդ ասել, թէպէտ ճանապարհորդ*
12 I *ձայնաւորդ* փխ *ձայնորդ*
13 J *ուղղորդն* փխ *որդն*
13 J չիք՝ *նա*
15 P *(ասացեալ) նա*
17 CF *ձայնօրք (են)*
18 D *ասաց* փխ *ասացեալ*
18 D *փառառութիւնն*
18 GH *յանձայնսն*, E *յայնձայնաւորսն*
20 EFKO *ձայնորդէ* փխ *ձայնաւորէ*
20 CE չիք՝ *է*
22 E *իտակն* փխ *Պիտակն*
22 CGHIJP *(դատարկ) և անձայն*
24 F *երկ* փխ *երկար*
24 P *վանկի*
25 P *երկ* փխ *երկար*
25 E *փաղաառութիւն*
25 P *ութն*
25 I *երէք*
26 F *դրութեամբն*
27 N *արտաբերից*, P *արտաբերիցէ*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ի յութ յեղանակս եդ զյոլով ձայնաւորութիւնս, և բաժանեաց զբնութեամբն և զդրութեամբն։ Եւ է՛ բնութեամբն երեք, և դրութեամբն՝ հինգ. զի բնութեամբն այնք են, որ յինքեանց են գոյացեալք, որպէս զմովն, *որ վանգ մի է երկայնաձայն, և յեռքաշականք են* սէսն, *զի արգելաւղք են և ի յետ քարշեն որպէս* զսէսն, *որ լինի մեծաձայն՝* Մո̄վ-սէ̄ս:

[ԲԱՆ]

<2> «Եւ կամ յորժամ զմին յերկամանակացն ըստ յերկարման առեալ, որպիսի՝ սիրով»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Երկամանակ է՝ որ երբեմն ձգտի և երբեմն ի յետ գայ, որպէս զսիրն և զովն. *զի* սին *երկար է, և* ռովն՝ կարճ. և զրէն *հարկ է ի յովին դեհն սահմանել, վասն զի երկարքն ի միադեհ գան, և կարճքն՝ ի մի.* րէն *կարճ է։ Եւ երկամանակն պատճառ է երկայնիցն և սղիցն, և երկրորդ դասեցաւ ի վերոյ գրեալ ութիցն։*

[ԲԱՆ]

<3> «Եւ կամ յորժամ զմի ի կոչեցելոց երկբարբառից, որպէս՝ ճաւ, ուկ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Երկբարբառս, զի յերկուց խառնուած ձայնաւորացն ունին զգոլն, Եւ երրորդ դաս է առ ի յութ վերոյ անուանեալ մասնէն, զի որ չափաբերական բան կամիցի շինել՝ վանգով չափեսցի։

[ԲԱՆ]

«Իսկ դրութեամբ՝ <1> կամ յորժամ յերկուս բաղաձայնս յանգեսցի, որպէս՝ աղց»:

---

2 P *յոլով*
2 H *ձայնաւորութիւնս,* J *ձայնութիւնս*
4 P *ինքեանց*
4 BG *զմօն,* J *զմաւն*
5 B *վասնգ.* P *վանկ*
5 G *երկայն անձայն* փխ *երկայնաձայն*
5 J *զիր* փխ *զի*
5—6 P չիք՝ *զի արգելաւղք են և ի յետ քարշեն որպէս զսէսն*
6 G *յեռքար* փխ *յետ քարշեն*
6 AFGHIJK *(են) սէսն,* NOP *զսսէսն*
6 CDHKN *(մեծաձայն) և յեռքարական (Մովսէս)*
8 CD *կայր* փխ *կամ*
8 JP *ըստ երկարման*
8 N *առեղ* փխ *առեալ*
11 BP *ձկտի*
11 FOP *յետ* փխ *ի յետ*
11 F *զսին,* H *զսիրսն* փխ *զսիրն*
12 F *զրովն,* J *զսովն* փխ *զովն*
12 J *զի սիրն,* P *զի ին* փխ *զի սին*
12 C *սրովն* փխ *րովն*
13 BGHP *դիհն*
13 G *միադիհ*
13 C *միադեհն*
13 CDJN *կարքն,* P *կարգն* փխ *կարճքն*
15 CMNOP *ի վերոյ*
15 D *գրեալն*
17 J *երկբառից*
20 ABCDEFGHIKNOP *ձայնաւորաց*
20 ABCDEFGHIJKNO *ունի*
21 CJP *երկրորդ* փխ *երրորդ*
21 BE *մասն են* փխ *մասնէն*
21—22 J *չաբաբերական*
22 B *վասն զով* փխ *վանգով*
24 P *սկ փխ Իսկ*
24 F *դրութեամբն*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Դրութեամբ՝ չորս է ի յութէն. և դրութեամբ վասն այնորիկ ասի, զի ըստ տեղւոյն յորժամ դնես և ըստ գրոյն. ի յոր գիր որ ի մաւտ դնես զայբն՝ *նա առ այն զաւրութիւն ցուցանէ, որպէս աստ* զղատն *և* զցօն *զիւրեւ քարշեաց* այբն, *որ է* աղց:

[ԲԱՆ]

<*2*> «Եւ յորժամ սղի և սղացելոյ ձայնաւորի վերաբերիցին երկու բաղաձայնքն, որպիսի՝ տատրակ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զի մի քան զմի աստիճանաւ ի վայր են հինգերորդս ի յութէն, որ սուղ ասէ և սղացեալ. զի այբն յերկամանակացն է, որ ժամանակաւ սուղ լինի, և աւելի սղացոյց չորք լեարկ գիրն, որ է տատրակ. *զի միշտ* տիւնն րէին *յառաջադիր է, որպէս՝* տրզալ, *զի որպէս ի* յաղցն *յառաջ ձգեաց* այբն զղատն *և* զցօն, *նոյնպէս ի* տատրակիս զտիւնն և զրէն *ի վեր ձգեաց և* կենն *արգել անկաւ բանին:*

[ԲԱՆ]

<*3*> «Կամ յորժամ ի պարզ ձայնորդն յանգեսցի և զհետինն ունիցի ի ձայնորդէ հաւացեալ, որպիսի՝ երկիր»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զվեցերորդս ի յութէն պարզ անուանեաց, զի րէն *պարզ է, և չէ ի կրկնակացն, այլ և կէս է* ռային: *Իսկ պարզն բարակն է և յանգիլն կատարիլն է և ի* րէն *վճարի վանգն և զհետ գայ* ինին րէին *առջև, և զհետ* կենին *գնայ և լինի* երկիր:

[ԲԱՆ]

<*4*> «Եւ կամ յորժամ ի կրկին ձայնակից վերաբերիցի, որպիսի՝ հեզիկ»:

---

2 BCFJK *դրութեամբ (չորս)*
2 J *չոր*
2 ABCDEFGHIFKNO *յութէն* փխ *ի յութէն*
2 *դրութեամբդ*
3 CG *տեղոյն*
4 J *նայ*
4 E *զղատ*
4—5 J չիք՝ *զաւրութիւն ցուցանէ, որպէս աստ զղատն և զցօն զիւրև քարշեաց այբն*
5 ACDEFGHIKMOP *զց∞ն*, N *զցան*
5 C *ըզիւրև*
7 B *(Եւ) կամ (յորժամ)*
7 F *ձայնօորի*
7 IK *վերաբերիցեն*
12 B *լերկ*
13 E *տիւն*
13 J չիք՝ *որպէս ի (յաղցն)*
14 EFP *զց∞ն*, I *զցաւն*
15 I *զրէնն*
15 B *կեն*
17 ADFIJKNOP *ձայնորդէ*, M *զձայնորդէ*
18 E *ձայնորդ*
18 I *ի ձայնորէ*
18 J *հաւատացեալ* փխ *հաւացեալ*
20 P *Զվեցերորդ*
21 P *ի կրկնակակացն*
21 M *կես*
21 P *պարզ*
21—22 IM չիք՝ *կատարիլն*
22 ABCDEFGHIJKMNO *ի յրէն (վճարի)*
22 J *գա*
22 B *յրէն* փխ *րէին*, ACDEFGHIKMNOP *յրէին*
22 *յառջև*
22—23 B *զհետ րէին*, CDEFGHIKMNO *զհետ կէին*
25 F չիք՝ *ի (կրկին)*
25 KO *վերավերիցի*, P *վերբերիցի*
25 I *հէզիկ*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զևթներորդս ի յութէն կրկնակ աւէ. զի զայն կրկնակ է, որ ի սէէ և ի զայէ բաղկանայ ըստ յունացն. իսկ ըստ մեզ՝ ի սէէ և ի ծայէ. և յայսըմ տեղւոջ երկու իրս վճարի՝ զաւրութեամբ եչին տայ ձեռն և կիտիւն ինոյն, թէ իւր բնութեամբն կարդաս՝ ճեզ գայ, և եչն յինքն ձգէ և քարշէ, այսինքն՝ կիտիւ, և լինի ճեզիկ. և առաջինդ վանգ լինի, այսինքն՝ ճե, և զիկն՝ փաղառութիւն։

[ԲԱՆ]

<5> «Եւ կամ յորժամ յերկայն ձայնորդ յանգեսցի, որպիսի՝ աչ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ի յութերորդս երկայն կոչի չէն, զի կրկնակ է՝ ի ճէէ և ի ձայէ գոյացեալ։ Եւ ի յայս տեղիս չէն է ի յածել զձայնն կիտիւն և զաւրութեամբն, զի թէ կիտիւն դնես՝ լինի աչ, և աւելի եհան զձայնն, զի լաւ եղբաւր դիպեցաւ։

ՅԱՂԱԳՍ ՍՈՒՂ ՎԱՆԳԻ

[ԲԱՆ]

«Սուղ փաղառութիւն լինի ըստ երկուս յեղանակս.
<1> Յորժամ ունիցի եզ ինչ ի բնէ աղատիցն, ճիզան՝ նետող»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Յերկարն զսուղն ցուցանէ աստ, վասն զի երկարն ութ մասն ունէր, և սուղս՝ երկու, վասն որոյ ի բնէ աղատից աւէ եչ և ռ, զի ռն ի սղիցն է, և եչն ի մէջն է մտեալ նուին և տիւնին, որպէս՝ նետ. զի յո՛ր կողմ զտիւնն դնես, նա փաղառութիւն գայ. նետ՝ այս մի փաղառութիւն, իսկ ողն՝ վանգ։ Եւ կամ այսպէս եդեալ զկէտն՝ նե-տող, որ զտողն առնես փաղառութիւն,— արա՛ զոր և կամիս։

---

2 EFKO զեւաւթներորդս, J Զի եւթներորդս
2 P ի ութէն
2 P չիք՝ զի զայն կրկնակ է
4 FP տեղոջ
4 ACDEFGHIJKMNO վճարէ, P վըճարէ
4 F տա
4 BGHP կետիւն, N կիտիւ
5 BF ինին, C ինին և ոյն, H ինիւոյն, M ինինոյն, P ինինւոյն փխ ինոյն
5 B բնակութեամբն, GH բնութեամբ
5 FK զեչն
6 P այսէինքն
6 B կետիւ
7 P վանկ
7 DEGHIJMNO հէ
9 ABCDEFGHIKMNOP չիք՝ Եւ
9 AIKNO երկայն
9 J ձայնաւորդ, GH ձայնաւոր փխ ձայնորդ
11 I ի յութերորդտ
11 FJ ի ծայէ, P ի ձայնէ
12 F չիք՝ ի (յայս)
12 K չեն
12 C չիք՝ է
12 B կէտիւն
12 E զարութեամբն
13 I դնէս
13 B կետիւն, P կիտիւ
13 B էհան
13 B զձայն
13 F լօ
13—14 P դիպեցօ
17 CDFP ըստ յերկուս
18 EJ նէտող
20 J յերկարն (ութ)
22 B մտել
22 B ի (յոր)
22 JP որ փխ յոր
23 J նայ
23 CD չիք՝ նետ (այս)
23 P փաղառութեան (իսկ)
24 D զկետն
24 EI նէտող
25 IJ արայ

7—737

[ԲԱՆ]

<2> «Եւ կամ յորժամ ունիցի զմի ինչ յերկամանակացն ըստ ամփոփման ընկալեալ, որզան՝ աղաւտ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Կամէիր իշխանութիւն տալ արուեստաւորին՝ զբոլոր ենթակայն ի ձեռին ունելով զգիրն առեալ որպէ՛ս և կամի։ Թէ ինքն չափէ և թէ զայլոց արարած բան՝ արուեստիւն կոտորատէ— կիտիւն և առոգանութեամբն։ Բայց զի ըստ ամփոփման ասաց և զմի աղաւտն յերկուս բաժանեաց, որ եղև մի աղաւտ։ Տե՛ս, զի ղատն և տիւնն ամփոփեցին զայքն, *որ երկամանակ է, և* այքն *պիտակ վանգ եղև միայն և սուկ։*

ՅԱՂԱԳՍ ՀԱՍԱՐԱԿ ՇԱՂԱՇԱՐԱՑ

[ԲԱՆ]

«Հասարակ վանգն լինի ըստ յեղանակս երիս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Հասարակ վանգս ի Հոմերոնի ասացածն, զի մի՛ միտս բանին ծածկեցին վասն դժուարաչափոցն։ Եւ հասարակ է՝ որ առնու ի յերկայնիցն և սղիցն ըստ պիտելոյն։ Եւ աւրինակս, որ յիշեալ է, չափածու բան է յիմաստնոց, զի թէպէտ և շա՛տ շատ է, բայց հասարակ ամէնն վանգակոտոր չափած է. «ինձ, բնաւ, ոչ, ես, դուն»: *Եչն յարուցեալ խորտակեաց* զդայն: «Ի,րիf, պատ,ճառ, ա,րև, այլ, աս,տու,ածfն»: *Տեսանե՞ս, զի յերկայնիցն և ի սղիցն է աստ ժողովեալ։*

[ԲԱՆ]

<*1*>«Յորժամ ի ձայնաւոր յերկայն յանգիցի և զհետինն ունիցի ի ձայնորդէ հաւացեալ, որզան՝ ինձ, բնաւ, ոչ, ես, դուն, ի, րիf, պատ, ճառ, ա, րև, այլ աս, տու, ածfն»:

---

2 CFJP *մի* փխ *զմի*
2 GJ *յերկամանացն*
2—3 JK *անփոփման*
3 G *աղաւտն*
5 N *իշխանու*
5 F *զբոլորն*
5 M *էնթակայն*
5—6 ABCDGHIJMNOP *ի ձեռինն*
6 E չիք՝ *թէ (զայլոց)*
7 J *բանն*
7 P *բան արարած* (շրջուն)
7 D *արուեստտիւն*, E *արեստիւն*
7 P *կոտրատէ*
7 J *կետիւն*
8 K *անփոփման*
8 B *յերուս*
9 HIJ *եղաւ*
9 M *ամի զաւտ* փխ *աղաւտ*
9 FKO *զղատն* փխ *զի ղատն*
9 EFKNOP *զտիւնն*
9 E *որ (ամփոփեցին)*
10 ACDEFGHIJKMNOP *եղաւ*
11 FJ *հասարակաց*
13 G *զասարակ* փխ *հասարակ*
13 J *եղանակ*
15 G *Դասարակ* փխ *Հասարակ*
15 P *ի Հոմերոն*
15 CHP *զմի* փխ *զի մի*, B չիք՝ *մի*
16 I *ի երկայնիցն*
17 P *յօրինակս*
18 DEKJ *իմաստնոց*
18 D *թեպէտ*
18 K *շատ է շատ է*
18 JP *ամէն*
20 H *իրեք* փխ *իրիք*
21 J *երկայնից*, CDP *յերկայնից*
21 BCJP *սղից*
21 AEGMNOP չիք՝ *աստ*
23 ACDEFHIJKMNOP *յերկայնս*
23 P *յանգեցի*
24 B *ի ձայնաւորէ*
24 G *հաւատացեալ*
24 P չիք՝ *ոչ*
24 CNOP *դու*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Պրիամոս[11] *Տրոյացւոյ հարճն առաւ ի հելլենացւոցն ծառայ, և ապականեալ թողին զնա պղծեալ. և Պարիս, որդի նորա, տեսեալ ասէ ցկինն՝* «Մի՛ ամաչեր, զի դու չես իրք արարեալ, այլ աստուածքն մատնեցին վասն մեղաց մերոց, որ չետուն մեզ յաղթութիւն. մի՛ ամաչեր, այլ եկեսջիր ի տուն քո»:

[ԲԱՆ]

<2>«Եւ կամ յորժամ աղաւտի և աղաւտացելոյ ձայնաւորի վերաբերիցին երկու ձայնորդք, որոց երկրորդն նայ է, իսկ առաջնորդն եզական ձայն, հիզան՝ «Պատ,րոկ,ղէ[12], ինձ, հի,քոյս, կա,րի, յոյժ, սի,րե,ցեալ անձ[ի]ն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Աղաւտ և աղաւտացեալ՝ այբն *է, վասն զի երբեմն սուղ է, և երբեմն՝ երկայն, և այլ երկու ձայնորդքն, որ առան, սղացուցին* զայբն: *Իսկ այն, որ ասէ, թէ երկրորդ* նու *է, նա երկրորդ վանգն է՝* րոկղէն, *զի* րէն *և* ղատն *ի նայիցն է, և նայն գէջ ձայնն է, որ են գէջքն՝* ղ, մ, ն, ր: «Եւ ինձ հիքիս կարի յոյժ սիրեցեալ անձ[ի]ն»: *Եւ վանգիցն աւրինակ է՝* Պատրոկղէ, Աքիլլես[13]. *զի սա դայեկորդի էր և քաջութեամբ մեռաւ ի պատերազմի, և կինն, որ էր հարճն Աքիլլայ, զոր խոստացեալ էր տալ նմա, լայր զնա: Եւ Աքիլլես մխիթարել զնա կամելով ասէր, թէ՝* «Ինձ հիքիս, այսինքն՝ ողորմելւոյս, ա՛յլ աւելի վնաս նորա մահն է. մի՛ լար, ոչ ատեամ զքեզ»:

[ԲԱՆ]

3 «Եւ կամ յորժամ սղիցի և եզերիցի ի մասն բանի և զհետինն ու-

---

2 ACDEFGHIJKMNO *Պրիաս ստրացւոյ*, P *Պրիաս Ոստրացոյ*, B *Պրիամոս Տրովացւոյ*

2 P *հարճ*

2 E *հելլենացոցն*, P *ի հելլենացոց*, J *ի հելլենացոց*

3 ABDEFGHIJKNOP *Պրիամոս* փխ *Պարիսի. պատմականորեն՝ Պրիամոսի որդի Պարիսն է եղել, և ոչ՝ Պրիամոսը. անհարիր բան է ստացվել: Դա պարզապես մեխանիկական բնույթի վրիպում է: Ուղղում ենք ըստ Ն. Ադոնցի, տե՛ս նշված աշխ., էջ* CLX—CLXI

3 M չիք՝ *թողին զնա... մինչև էջ 101-ի 25-րդ տողի «սասացեալ» բառը ներառյալ: Ըստ երևույթին՝ 2 թերթ է ընկել:*

4 K *Մի ամաչէր*

5 FJKO *ոչ ետուն* փխ *որ չետուն*

5 G *յաղթ*, H *յաղթիւն* փխ *յաղթութիւն*

8 J *աղաւտեցելոյ*

8—9 I *վերաբերիցեն*

9 P *ձայնորդ*

9 ADEFGHIJKNO *նա*

9 P *առաջն*

10 J *Պատրուկղէ*

14 B *ձայնորդն*

14 P չիք՝ *որ*

15 A *նա* փխ *նու*

15 J *նայ*

16 BP *գէճ (ձայնն)*

16 P *ձայն*

16 N *գեջքն*, B *գէճքն*

17 I *սիրացեալ*

17 B *վանգից*, C *վանգնիցն*, P *վանկիցն*

17—18 P *Պատրողկէ*

18 B *Աքիլես*

18 EP *դայեակորդի*

18 J *սայ*

19 B *Աքիւլլեայ*

20 J *(լայր) զնայ*

20 B *Աքիլես*, C *Աքիլլաւս*, I *Աքիլլաս*, JP *Աքիլլեաւս*

20 EFO *հիք* փխ *հիքիս*

21 EJ *ողորմելոցս*, EJKO *ողորմելոյս*, P *ողորմելոյտ*

21 J *յաւելի*

21 FP *մի լայր*

22 N *ոչ ատեամք*, P *ոչ ատեմ*

24 P *եղիցի* փխ *եզերիցի*

24 P չիք՝ *ի (մասն)*

նիցի ի ձայնորդէ հաւացեալ, որպիսի՝ զնես, տոր, ոչ, խա, բեաց, խաւ, շիւնն, քէ, պէտ, և, յումպ էր»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Սուղ զեչն ասէ, զի ի սղիցն է, և բանի եղեր գայ ի յառաջսն, և է՛, որ զյետինն ունիցի, այսինքն՝ որ ի հետն գայ ի ձայնորդէ հաւացեալ. այսինքն յանձայն գրէ սկսեալ զնեստորն՝ *ի* զայէ *և ի* նուէ, *և յայսցանէ սկսանի զաւրինակն՝* «զնեստոր ոչ խաբեաց» *և այլն։ Եւ աւրինակն պատմութիւն է բան չափածու. զի Նեստոր ոմն, ծեր և հմուտ ի պատերազմի, և հարաւ ի պատերազմին։ Եւ ետուն զնա ի բժիշկ ոմն Մաք[աւ]ոն անուն, և նա ետ նմա հաց և սեաւ գինի։ Եւ մինչդեռ ի յումպ էր՝ կազմեցան զաւրք գաղտնաբար ի նմանէ, զի չիմանայ և զհետ երթայցէ և մեռցի ի վիրացն։ Եւ ոչ կարացին վասն արիութեան նորա, զի թէպէտ և յումպ էր՝ իմացաւ զխաւշիւնն, և փիլիսոփայ ոմն ետես զայն այնպէս և նմա գով ասաց չափածու բանիւ։*

ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՌԻ

[ԲԱՆ]

«Բառ է մասն դուզնաքեայ ըստ բաղդատութեան բանի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Բառն *«ասումն» թարգմանի և գոյանայ յերկուց վանգից։ Եւ սա՛ է սկիզբն և հիմն բանի՝ որպէս ողնափայտ նաւի կամ հիմն տան։ Եւ ասաց ըստ բաղդատութեան բանի դուզնաքեայ, զի* բաղդատելն *«համեմատել» ասի և կամ «կշռել» զբանն. և* դուզնաքեայն *«սակաւ» ասի, զի*

---

1 G *հաւատացեալ* փխ *հաւացեալ*
2 ABCDGHJKNOP *թեպէտ*
2 F *ումպ*
4 E *յեզեր*
5 J չիք՝ *որ ի հետն գայ ի ձայնորդ է հաւացեալ, այսինքն։*
5 F *գրէ (հաւացեալ)*
5 G *հաւատացեալ*
6 F *յանձայնէ*
6 F չիք՝ *գրէ*
6 J *ըսկսեալ*, P *սկըսեալ*
6 K *ի նունէ*
6 CDN *այսցանէ*
7 FN *զնեստորն*
8 H *բաննն*
8 P *հըմուտ*
9 F *հարօ*
9 J *ի պատերազմ*
9 DN *(հարաւ) ի պատերազմի*
9 J *զնայ*
10 B *ի բժշկումն*, F *ի բժշկոմն* փխ *ի բժիշկ ոմն*
10 B *Մաքսան*, ACDEFGHIJKMNOP *Մաքսոն*
10 J *նայ*
10 J *ետ մնայ* փխ *ետ նմա*
10 F *սեօ*
11 C *զօրքն*, DEFO *զաւրքն*
11 B *չիմանայցէ*
12 I *ի վիրաց*
12 ACDFIN *արւութեան*, EJKOP *արութեան*
12 J *նորայ*
13 F *իմացօ*
13 ACDEGHIJKNOP *զխաւշիննն*
13 C *փիլիսոյփա*, DP *փիլիսոփա*
17 CDJN *դուզնաքայ*, P *դուզնաքեա*
19 ABCDEFGIJKO *աս (թարգմանի)*, P *սայ*
19 EKO *գոյանա*
19 F *երկուց*
19 EFK *սայ է*, N *աս է*
20 ACDEFGHIJKNOP *և* փխ *կամ*
21 GP *դուզնաքեա*
22 O *կշըռել*
22 P չիք՝ *և դուզնաքեայն «սակաւ» ասի, զի յորժամ զբառն ընդ բանն*

յորժամ զբառն ընդ բանն կշռես, նա փոքր է բառն քան զբանն։ Եւ ա՛յլ ևս փոքր վասն այնր ասաց բառին, զի ինքն փոքր է, և եզերութիւն մեծ ունի, զի ձայն ածելն փոքր է, բայց իւր զաւրութիւնն մեծ է, վասն զի ամենայն տարբերութիւնք ի նմանէն ելանեն։

[ԲԱՆ]

«Բան է հետևակ բառի շարադրութեան՝ զտրամախոհութիւնն ինքնակատար յայտնելով»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ի վեր ել արուեստաւորս իբրև ընդ աստիճանս ի կատար շինուածոյս, զի ասէ վասն բառից, որ է մայր ամենայն բանի։ Եւ «հետևակ բառ» ասաց, որ զհետ ել և հետ իրերաց երթայ՝ հիւսելով բանն։ Եւ շինի մարմին և անդամք որպէս գրութիւն, այլև զներքսակայ իմաստքն կատարեն յայտնելով։

ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՆԻ

[ԲԱՆ]

«Եւ բանիս մասունք են ութ՝ անուն, բայ, ընդունելութիւն, յաւդ, դերանուն, նախադրութիւն, մակբայ, շաղկապ: Քանզի է՛ առաստնութիւնդ իբրև տեսակ ընդ անուամբ ենթանկեալ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

«Մասունք» ասաց իմաստասէրս, և ոչ՝ «տեսակք». զի աստ «մասունքն» պատուականագոյնք են քան «զտեսակսն», վասն զի «տեսակքն» աւագ և կրտսեր հարկաւորին գոլ, բայց մասունքն՝ ո՛չ։ Զի բանն որպէս սեռ է, որ կարէ բազում մասունս ծնանիլ ինքնանման, որպէս ի յառաջ գնալով ուսանիս։ Եւ ութ վասն այնր ասաց զմասունսն, զի համաւրէն իմաստասէրքն և Արիստոտէլ[14] և Պորփիւր[15] հինգ են ասացեալ, որպէս ի Բնագիրքն[16] գտանելոց ես։ Եւ համաւրէն քերթաւղքն՝ ութ։ Իսկ իմաստասէրքն հանեալ են ի յութէն զընդունելութիւնն, զդերանունն և զյաւդն,

1 P չիք՝ *կշռես, նա փոքր է բառն քան զբանն։ Եւ*
1 J *ընտ*
1 F *ընդ բառն* փխ *ընդ բանն*
1 J *նայ*
2 CG *(վասն) այն*
2 EKO *եզրութիւն*, B *զերութիւն*
3 J *(զի փոքր է) բայց իւր զօրութիւն մեծ է (և եզերութիւն մեծ ունի)*
3 I չիք՝ *(մեծ) է*
4 EJ *ի նմանէ*
6 P *զտրամախոհութիւն*
6—7 J *ինքնանկատար*
9 P *արուեստաւորացն*
9 J *ընդ աստիճան*
10 P *վասն բանիցս* փխ *վասն բառից*
10 P *(ամենայն) բանից*
11 G *աստ*
11 J *իրաց*
11 J *երթար*
11 P *շինէ*
12 N *անդամբ*
12 F *զներքսակս*, I *զներկսակայ*
12—13 B *կատարին*, P *կատարէն*
13 P *յայնելով*
14 ABHIJK չիք՝ *ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՆԻ*
17 I *աւդ*
18 P *ենթակեալ*
20 N *իմաստասէրքս*, P *իմաստասէրքս*
20 I *տեսաք*
20—21 J *(աստ) «մասունք»*, P *մասուքն*
22 GHI *կրտեր*
22 F *բաց*
22 P *մասուքն*
25 N *իմաստասերքն*, P *իմաստնասէրքն*
25 P *հիկն* փխ *հինգ*
25 H *էն* փխ *են*
26 CK *քերթողքն*
26—27 P *իմաստասէրքն*
27 P *զընդունելութիւն*
1 B *զմակբայն* փխ *զյաւդն*, P *յաւդն*

զի այս երեքս ընդ անուամբ և ընդ բայիւ անկանին։ Այլ և Արիստոտէլ հինգ ասաց՝ անուն, բայ, ստորասութիւն, բացասութիւն, բացերևակութիւն:

Տեսանե՞ս, զի Արիստոտէլ վասն այնորիկ եհան զերեքն յուծէն, զի այն երեքն չեն մասունք, այլ՝ մասանց մասունք։

Իսկ ոմանք զառասութիւնն եդին և ինն արարին։ Իսկ արուեստաւորս հանէ՝ ասելով, թէ ո՛չ է մասն բանի, այլ ընդ անուամբ անկեալ և յանունն գտանի, և անունն մասն է, իսկ առասութիւնն մասին մասն է ասացած։

ՅԱՂԱԳՍ ԱՆՈՒԱՆ

Աստ մեկնէ զմասունսն

[ԲԱՆ]

«Անուն է մասն բանի հոլովական՝ մարմին և իր նշանակելով. մարմին, որգան՝ քար. և իր, որպէս՝ խրատ:

Հասարակաբար և յատկապէս. հասարակաբար, որգոն՝ մարդ, և յատկապէս, որգան՝ Պաւղոս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս սահման է անուան. ի բառէն և ի վանգէն այսիւ բաժանի. զի սա հոլովական է, և նորա՝ ոչ, որպէս՝ մարմին: Տեսանե՞ս, աստ մարն բառ է, իսկ մինն՝ հոլովումն։

Եւ մարմին է այն, որ ընդ ձեռամբ և շաւշափի, որպէս՝ քար կամ փայտ: Եւ իրն անմարմին է՝ անըմբռնելի և անշաւշափելի, բայց միայն լսելեաւք, որպէս ինքն ասէ, թէ՝ խրատ կամ հանճար կամ իմաստութիւն: Իսկ յատկապէս՝ որպէս ճարտասան և կամ թուական և կամ այլ արհեստք, որ յատկապէս՝ առանձնական և իւրեանց սահմանաւն երևին։ Իսկ հասարակաբար ասէ զընդհանուր մարդն: Եւ յատկապէս անուամբ՝ զի զմի ոք բաժանեալ ի յայլոց անուանցն։— Այս՝ ի վերայ մարմնոցն։ Իսկ ի վերայ անմարմնոցն՝ որպէս մակացութիւն կամ խրատ, աւրէնք և կամ իմաստութիւն, որ են բանի զաւրութիւնք անմարմինք.— և այս հասարակաբարն է։

---

1 I երէքս
1 ACDEFGHJKNOP ընգ բանիւ փխ ընդ բայիւ
1 P Արիստոտել
2 B ըստորասութիւն
2 F բացասացութիւն
2—3 C բայցերևակութիւն
4 I Արիստոտել
4 E այնորի
4 ACEFGHKMNOP զերեք, I զերէք
5 F (մասանց) մասուք
6 FHIOP զառասացութիւնն
7 JN անունն
8 P առասութիւն
9 P ՅԱՂԱԿՍ
10 CDFJ զմասունս
13 D խըրատ
14 C ասարակաբար
15 F Պողոս
17 N անունտ փխ անուան
18 J սայ
18 J նորայ
18 N ոչ, ոչ (կրկ՛.)
20 B չիք՝ այն
20 N չիք՝ որ
22 J լսելեաւքն
24 I և (որ)
24 F սահմանօն
25 EMK չիք՝ զի
26 NOP մի, E ըզմի
26 C զփոք փխ զմի ոք
26 IK անուանց
26 JP ի վերա
26 P մարմնոց
27 I ի վերա
27 D անմարմնոցըն
28 C իմաստութիւնք

[ԲԱՆ]

«Եւ հետևին անուան հինգ՝ սեռք, տեսակք, ձևք, թիւք, հոլովք:

Եւ սեռք են երեք՝ արական, իգական, չէզոք: Եւ են ոմանք, որ յաւելուն ի սոսա ա՛յլ ևս երկուս՝ հասարակ և մակաւասար: Եւ է հասարակն՝ ձի, շուն, իսկ մակաւասարն՝ ծիծառն, ափիս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Սեռքն *«ազգն» է, զի աճելականք են սերմամբ երկոքինն ի միասին։ Իսկ չէզոքն անհասարակն է՝ որպէս* տղայն. *և հասարակականն է՝ որպէս* ձին *և* շունն, *զի անուամբ ասին ձի՝ թէ՛պէտ որձն և թէ՛պէտ մատակն։ Նոյնպէս և* շունն *հասարակական մի անուն է՝ որձն և էգն, և վասն այսորիկ ասի «հասարակաբար»։*

Իսկ մակաւասար է՝ որ ի վեր է քան զհաւասարն, որպէս ծիծառն *և* ափիսն, *զի ոչ ոք կարէ ճանաչել ի ծիծառն կամ ի յաքիսն, թէ ո՞ր է որձն և կամ ո՞ր է էգն։ Նաև վասն այսորիկ անուամբ իգականք կոչին։*

[ԲԱՆ]

«Եւ տեսակք են երկու»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ի վեր անդ զսեռն *մեկնեաց, և աստ* զտեսակն *կամի յայտնել։*

[ԲԱՆ]

«Եւ նախագաղափար և ածանցական»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Նախագաղափար է՝ նոր և առաջին աւրինակ և կամ արուեստ, զոր նոր գործէ մարդ, զոր այլ չէ տեսեալ մարդ։ Իսկ ածանցականն այն է, որ ի վերոյ գրեալ յաւրինակէ ա՛յլ նոր գրես կամ ածես և յառաջ բերես զի՛նչ և կամիս— թէ՛ի ծնողաց և կամ ի յերկրէ բոյսք և կամ ի վարդապետաց աշակերտք,— և այսպէս արա զամենայն ինչ։

---

2 P *անուանք*
2 GJK *սէրք*
2 ABCDGHIJMNP *տեսակ*
3 J *սէրք*
3 I *երէք*
3 C *արուական*
3 ACDGHM *չեզոք*
4 G *ի սոսայ*, M *ի նոսա*
4 NOP չիք՝ *է*
5 B *ծիծեառն*
7 J *սէրքն*
7 J *սէրմամբ*
7 D *ի մասին*
8 ACDGHIMN *չեզոքն*
8 G *հասարակն*, F *անհասարկան*, N *անհասարակ*, M *հասարակական* փխ *անհասարակն*
8 P չիք՝ *որպէս տղայն, և հասարականն է։*
9 ACDHN *թեպէտ (որձն)*
9 J *որցն*
9 DGM *թեպէտ (մատակն)*
10 N *ան* փխ *անուն*
10 P *վաս*
12 ACDEFGHIKMNOP *զհաւասար*
12 CDEFIJKMO *ծիծառնն*
13 I *(կամ) ի յաքինսն*
18 AJN *զսէրն*, P *զսերքն*
20 D *ւ* փխ *Եւ*
20 O չիք՝ *տողը լրիվ՝ մինչև 105-րդ էջի 5-րդ տողի «զչամն» բառը ներառյալ։ Ըստ երևույթին՝ մի թերթ է ընկել։*
22 B չիք՝ *Նախագաղափար*
22 B *աւրինակն*
24 M *ի վերայ*
24 EFK *(նոր) գրերս* փխ *գրես*
25 BFP *ի ծնաւղաց*
26 J *արայ*

[ԲԱՆ]

«Եւ է՛ նախագաղափարն, որ ըստ առաջին գաղափարին կոչեցաւ. նիբար՝ երկիր:

Եւ ածանցականն է՝ որ յայլմէ զսեռութիւնն ընկալաւ, որպիսի՝ երկրային:

Եւ տեսակք են ածանց[ական]ացն եւթն. հայրանունական»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Տեսանե՞ս զտեսակացն զյոլովութիւնն և զանունն. զի հայրանունական ասի, վասն զի քաջացն որդեացն հարկաւ զհայրական և զնախնեացն զանունսն յառաջ բերեն, և ոչ՝ զյատկականն, զի գռեհական և շինական է և այլաձև. զի որպէս բնութեամբ հաղորդ են նախնեացն, նոյնպէս և անուամբ պարտ է լինել և ասիլ։

[ԲԱՆ]

«Ստացական, բաղդատական, գերադրական, փաղաքշական, յարանուն, բայածական:

<*1*> Եւ հայրանունական է՝ որ ի հաւրէ իսկ ձևացեալ է»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ստացականն այն է, որ ըստ անուանն նմանապէս և ստացուածքն կոչին, որպէս յառաջն ասացաւ, թէ՝ Դաւթեան երիվարն, Պաւղոսական գիրն:

Իսկ բաղդատելն *«դէմ ի դէմ» ասէ, կամ հաւասարել, որպէս զԴաւիթ ընդ Սաւուղ կամ զԱմբատ ընդ Գրիգոր։*

Իսկ հայրանունական է՝ որ ի ճշմարիտ հաւրէն ունենայ զանունն։

[ԲԱՆ]

«Իսկ պիտակապէս՝ որ ի նախնեացն, նիբար՝ Համազասպեան և Մանուէլ:

---

2 F *կոչեցօ*
3 CD *երկկիր*
4 БP *ածանցական*
4 FN *զսեռութիւն*
4—5 N *երկնային*
6 E *տեսաք*
6 P *հայրանուանական*
8 C չիք՝ *հայրանունական։ Տեսանե՞ս զտեսակացն զյոլովութիւնն և զանունն, զի։*
8 K չիք՝ *զտեսակացն*
8 B *զոլովութիւնն*, P *զյոլովութիւն*
9 B *քաջանցն*, P *քաչացն*
9 J *զհայրականն*
10 J *զանունսըն*
10 B *զատկականն*, E *զյայտկականն* P *զյատականունն*
11 B *շինականն*
12 E *նախնեաց*
12 B *նոյն* փխ *նոյնպէս*
12 F *ասել*
14 J *փաղաչքական*, P *փաղակշական*
15 CD *բառածական*
18 ABCDFGHIJKMN *ստացական*, E *սստացտկան*
18 N *ըստ անուանսն*, CDJ *անունսնն*
18 CD *աստացուածքն*
19 ACGHIMN *երիւարն*, J *երիվարաւն*
21 G *հաւասարեալ*
21—22 P *Դաւիթ*
22 B *զԱրմպատ*, EP *զԱմպատ*, G *զԱմբաթ*
23 P *ունենա*
25 ABEFIKMN *և (որ)*
25 G *ի նախնայեացն*
25—26 AEFMN *Եմանուէլ* փխ *և Մանուէլ*, GHK *էմանուէլ*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Պիտակապէս ասէ՝ որ ի նախնեացն անուանէ կոչէն, որպէս՝ Հեթում արքայի որդին Լևոն *կոչի ըստ նախնւոյն անուանն, և ո՛չ՝ ըստ հաւրն իւրոյ Հեթմում։ Եւ կամ որպէս* զՀամազասպեանն, *որ Համազասպայ որդւոյն Համախսեան դնի, որ զառաջին վանգն, այսինքն՝* զՀամն *ի հաւրն ի յանուանէն առնու, և կամ որպէս ի* Մանուէլեանցն, Մանան՝ *հայրն, և* -էլն՝ *որդին։*

[ԲԱՆ]

«Եւ զաղափարք են նայրանուանցն արականացն վեց, որգոն՝ մէնն, էլն, իքն, ի գէնն, էնն, ակն, որպիսի՝ Սամէն, Մանուէլ, Մամիք, Բաքգէն, Մանէն, Արտակ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս վեցս է, որ զառաջին վանգն հաւրն տայ, և զվերջինն՝ որդւոյն դնէ, որպէս ի Սամայ *հաւրէն որդւոյն* Սամէն *լինի, ի* մենէն *միայն է յատկութիւն որդւոյն ի հաւրէն* Սամայ, *և զայլսն* նուիւ *տես և մտածեա։*

[ԲԱՆ]

«Եւ զորդէիցն զաղափար յատկական, որպէս՝ Մանայն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զի ահա ի զորդէիցն, այսինքն՝ ի ծռալեզուացն, որ զՄանէէնն Մանայն *ասաց։*

[ԲԱՆ]

«Եւ իգականացն՝ չորք. նին, ոյշն, նուճին, ոցն, որգոն՝ Վարդենի, Մանանոյշ, Տրդատունի, Վարդոց»:

---

2 J *Գիտակապէս* փխ *Պիտակապէս*
3 F *արքաի*
3 K *որդիյն*
3 B *Լէոմն*, F *Ղոն*
3 CEFJKP *ըստ նախնոյն*, N *ըստ նախնեացն*
3 C *անուանն*
4 C *զՀամասպեանն*, G *զՀամազազպեանն*
4 B *Համազասպա*, F *Համազասպեայ*, P *համազասպեա*
4—5 BEFJKN *որդոյն*
5 J *Համասքեան*, P *Համազասքեան (դնի)*
5 B *դինի*
6 CD չիք՝ *ի (յանուանէն)*
6 N *որպիսի*
6 ACDEFHIKMNP *ի Մանուիլեանցն*, J *ի Մանուէեանցն*
6—7 C չիք՝ *Մանան՝ հայրն, և -էլն՝ որդին*
10 M *ելն* փխ *էլն*
10 I *ի գենն*
10 P *որպէսի*
10 ABCDFGHIJMNOP *Մամիթն*, K *Մարիթն*
10—11 C *Բաքէնն*, HKP *Բագէն*
13 B *զամենայն առաջին* փխ *զառաջին*
13 ACDEFGHIJKMNP *զվերջին*
13 EFIJKOP *որդոյն (դնէ)*
14 G *որպիս*
14 I *ի Սամա*, P *ի Սմա* փխ *ի Սամայ*
14 EFJOP *որդոյն (Սամէն)*
14 NOP *ի մէնէն*
15 EFGJKO *որդոյն*
15 P *ի հաւրէ*
15 AGHIKMNO *նունիւս*, *նուիւս*, F *նունիւն*
15 FJKO *մտածեայ*
19 JP *ահայ*
19 B *ի զորտէիցն*
19 F *ծռայլեզուացն*
22 P *ւ* փխ *Եւ*
22 B *իգականանցն*
22 B *նի*
22 P չիք՝ *ոյշն*
22 B *նուճի*
22 B *յոցն*
23 C *Արդատունի* փխ *Տրդատունի*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Յորժամ ի հայրէն դստերաց անուանս կամենայ ոք իգացուցանել, նա զվերջին վանգն սոյն աւրինակաւս պարտ է առնուլ։

[ԲԱՆ]

«Եւ գիտասջիք, զի ընդ կանայս ոչ պճնէր Հոմերոս զհայրանուն տեսակսն, այլ՝ համբակագոյնքն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Տեղեակ առնէ, թէ Հոմերոս հարցն անուամբն ոչ զարդարէր զէգ ազգն, վասն զի չառնէր արժանի, որ հարցն անուամբն անուանէր զդստերսն, այլ ի յետոյ նորահասակ իմաստունքն ասացին, թէ որպէ՛ս ամենայնիւ հաւասարորդ և կարեկից են ի պէտս աշխարհիս, նոյնպէս և այսու այլ պարտ է պատուակից լինել և հարցն անուամբն պճնիլ։

[ԲԱՆ]

<2> «Իսկ ստացական է՝ որ ընդ ստացչիւքն ստորանկեալ է՝ ներքակառեալ զստացողէն, որգոն՝ Դաւթեան երիվարն, արքունի պատմութեանն, Պաւղոսական գիրն:

<3> Եւ բաղդատական է՝ որ համարակութիւն ունի եզ առ մու նմանասեր, որգոն Դաւիթ արուտրագոյն քան զՍաւուղ: Եւ կամ ի միոյ առ բազումս այլասերս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եւ աստ ցուցանէ, որ ստացուածքն անուամբն իմանին. եզ առ մու՝ ցուցանէ մեկ առ մէկ զնմանասերութիւնն, որպէս՝ Դաւիթ արուտրագոյն քան զգեթացիսն: *Երբ ի մի ազգէ երկու մարդ համեմատես՝* նմանասերս՝ *որ ի մի ազգէ սերեցան, այսինքն՝ աճեցին, և մինն քաջ լինի քան զմիւս այլն, որպէս՝ Դաւիթ քան զՍաւուղ։ Եւ յորժամ զմի ոք ընդ բազումս համեմատես, որպէս՝ Դաւիթ քան զգեթացիսն, և կամ Լևոն քան զպարսիկս։*

---

2 M *Որժամ*
2 EF *դստերացն*
2 FP *կամենա*
3 J *նայ*
3 B *է՝ պարտ առնուլ* (չրջուն)
5 J *պճներ*
6 F *համբակագոյնք են*
8 EF *հարց*
8 E *ոչ զարդարէ*
10 P չիք՝ *ի*
10 F *նորահասակի*
11 P *ամենայնի*
11 CE *կարէկից*
12 B *անուամբ*
12 B *պըճնիլ*
14 J *Սկ* փխ *Իսկ*
14 B չիք՝ *ընդ*
14 B *ըստացիւքն*, CINP *ստացիչքն*
14 E *զըստացողէն*, O *զըստացաղեն*
15 ABCDGHIMN *երիւարն*
16 F *Պողոսական*
17 C *ի* (*համարակութիւն*)
17-18 ACDEFGHJKMNOP *նմանապես*, B *նմանասես*, I *նմանասէս*
18 G *որգան*
18 F *զՍօուղ*
21 B *ըստացուածքն*
22 J *ցուցանէ առ մէկ ի մէկ*
22 CDGHNO *զնմանասիրութիւն*, B *զնմանասերութիւն*, AM *զնմանասիրութիւնն*
23 GH *զքեթացիսն*
23—24 IM *նմանասէրս*
24 F *սերմանեցան*, P *սերացան*
24 P *մին* (*քաջ*)
25 BF *զմիուս*, P *զմիւսն*
26 D *ըզգեթացիսն*, GH *զքեթացիսն*, J *զգեթեացիսն*
26 ACDGHIMNO *Լեովն*, B *Լէովն*

[ԲԱՆ]

«Եւ բաղդատականացն են գաղափարք երկու. ի գոյն, ճիբար՝ արազագոյն կամ յամրագոյն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Յորժամ ասես թէ՝ Լեոն քաջ է քան զԹուքէն, *զու մասամբ և զԹուքէն գովեցիր քաջ գոլ, վասն զի ասացեր, թէ* «քան զԹուքէն»: *Եւ յորժամ* զքանն *ասացեր՝ նաև զԹուքէն գովեցեր քաջութեամբն։ Իսկ յորժամ ասես, թէ* Լեոն քաջագոյն է քան զԹուքէն, *նա զամենայն քաջութիւնն Լեոնի տուեր և զԹուքէն ունայն թողեր։*

[ԲԱՆ]

«Եւ ի զին, որգոն՝ սաստկագին, ուժգին»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ամրագոյնն՝ *որձացն է, և* ամրագինն՝ *իգացն։*

[ԲԱՆ]

<4> «Գերադրական է «մակսաստութիւնն»՝ միոյ առ բազումս յարաոցեալ ըմբաղդատութեան. և գաղափարք են նորա երկու՝ *եղ,* որգոն՝ արագեղ, յամրեղ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Գերադրական *ա՛յն է, որ ի վերայ խստութեանն այլ խստութիւն դնես, և ի զարմանալիսն յաւելուս, որ է մակսաստութիւն, և զմին առ բազումս յաւելուս։ Իսկ գաղափարն երկու ւորինակ է, որ է* յղատն, *և ի* յինն, յղատն *է՝* զաւրեղ, *իսկ* ինին՝ սքանչելի:

[ԲԱՆ]

«Եւ ելին, որպէս՝ սքանչելի, զարմանալի:

<5> Եւ փաղաքշական է՝ որ զնուազութիւն նախազաղափարին ընդ բաղդատականին յայտնէ»:

2—3 E *արաստագոյն*
3 C *յարմագոյն,* K *ամրագոյն*
5 B *Լէովոն*
5 E չիք՝ *զու մասամբ և զԹուքէն։*
6 P *գով* փխ *գոլ*
7 P *քաջնն* փխ *զքանն*
7 N *ասացէր*
7 F *նա* փխ *նաև,* J *նայև*
8 ABCDGHIMNO *Լեովն*
8 B *զԹուբեն*
9 EP *քաջութիւն*
9 M *տուէր,* P *ավեր*
9 B *զԹոբեն*
11 B *սաստզագին,* P *սասկագին*
13 P *ամբայդոյնն*
13 B *իգաց*
13 E *(իգացն) է*
15 FP *մակսաստութիւն,* I *մակսաստ-կութիւնն*
16 F *ըմբաղդատութիւն*
17 K *յարագեղ,* P *արագեղն*
17 EK *յարմրեղ,* P *յամրեալ*
19 GIP *ի վերա*
20 B *որ (և զմին)*
20 B *զմինն,* E *ըզմին*
21 P չիք՝ *է*
22 B չվք՝ *ի (յինն)*
22 B *յըղատն (է)*
25 BF *փաղակշական*
25 F *զնիազութիւն*
26 E *յայտէ*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որպէս աղջիկն *անկատարութիւն է, նոյնպէս և այս նուազութիւն է անուանց։ Բայց իմաստունքն և զայս ածեն ի բան՝ առ ի քաղցրացուցանելոյ զբառսն, որպէս՝* մայրիկ, քուրուկ, եղբայրուկ, հայրիկ, *զի ողոքական և քաղցրագոյն բերէ զբառսն։ Բայց անկատար ասի, որպէս՝* աղջիկ, *զի* աղջիկն *անկատար ասի, նոյնպէս և այս բանս ցուցանի։*

[ԲԱՆ]

«Որգոն՝ այրիկ, քարուկ, խոչկորակ:

<6> Եւ յարանուն՝ որ յար ինչ քերթողեալ է, որպիսի՝ Տիրիճան, խրախճան»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որպէս վերոյ գրեցաք, այրիկն՝ «մարդուկն», քարուկն՝ «քարն»: Քարն *նախադաղափար է, և* ուկն՝ *նուազութիւն.* քաղակ, *այսինքն՝ «քաւշակ»,* խոչկորակ, *այսինքն՝* «անմեռուկ». քերթողեալ՝ *«սրբեալ», «ողորկեալ», «քերեալ»։* Տիրիճան, *որպէս ի* յառաքինութենէն՝ *«առաքինի» և կամ տէր ծառայից՝ կարաւղ կամ բարձր և յաղթաւղ։ Խրախճան՝ «խնդալ», «ուրախանալ», «բերկրիլ»։*

[ԲԱՆ]

<7> «Բայածական է՝ որ ի բայէ ածանցեալ է»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այսինքն՝ ի բայէ ածեալ և եկեալ յառաջ և յայլ ևս ի տեսակ ածեալ, որպէս ի սիրելոյն՝ *սիրուն, զի* սիրն *բայ է, և* ունն՝ *յառաջ ածաւղ։*

[ԲԱՆ]

«Հիբար՝ սիրուն, իմաստուն, մարթուն»:

---

2 E *աղչիկն*
3 F *իմաստունքն*
3 FK *բաց* փխ *ի բան*
3—4 BP *քաղցրացուցանել*, K *քաղցրագոյն ցանելոյ* փխ *քաղցրացուցանելոյ*
4 BI *քուրիկ*
5—6 F չիք՝ *աղջիկ*
6 EFK չիք՝ *զի*
6 F *բան*
8 DIJMN *քաղակ*, EFK *քաղաք (խոճկորակ)*
8 B *խոչկորաք*
9 P *ւ* փխ *Եւ*
9 EGHK *(յարանուն) է*
9 ADGHOP *(յար) անուն (ինչ)*
9 D *(յար) անուն է (ինչ)*
9 FI *Տիրաճան*
12 ABCDGHIJKMNP *մարդուկ*
12 B *(նուազութիւն) է*
12 C *քաղաք*
14 IM *կոչկորակ*
14 B *քերդողեալ*, CD *քերթացեալ*, P *քերացեալ*
15 I *քերերեալ*
15 B *(Տիրիճան) և խրախճան*
15 I *որպիս*
15 NO չիք՝ *ի*
15 P *ի առաքինութենէն*
16 B *կարող*
16 P չիք՝ *կամ բարձր և յաղթաւղ։*
16 B *յաղթող*
17 B *ուրախ բերկրեալ*
19 K *ի բայ*
21 EKO *առաջ*
22 P չիք՝ *որպէս*
22 CDIP *սիրելոյն*
24 G *իբար*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այսոքիկ բայք են, որպէս իրք՝ որ ի լինելութենէն զեղեալն կացուցանէ, որպէս ի զաւրաւորէն՝ *զաւրութիւնն։*

[ԲԱՆ]

«Եւ ձեւք անուանց են երեւք՝ պարզ, բարդ, յարաբարդ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Պարզն *«մեկնակ» ասի, և* բարդն՝ *որպէս որ այլ իրք դնես ի վերայ։* Պարզ՝ *յորժամ երբ ասես «Լեոն», և* բարդ՝ *որպէս որ ասես, թէ՝ «քաջ Լեոն». և* յարաբարդ՝ *որ ի բարդն այլ ևս իրս կացուցանես, որպէս զերդ երբ ասես, թէ* «Քաջ առեւծ Լեոն»:

[ԲԱՆ]

«Պարզն, որգոն՝ Մանան. և բարդն, որզան՝ քաջ Մանան. և յարաբարդն, ճիբար՝ քաջ Մանուէլ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

—Էլն *յարաբարդիւն առաւել է, քան* զՄանանն:

[ԲԱՆ]

«Եւ բարդիցն զանազանութիւնք են չորք, քանզի Ե՛ն ի ճոցանէ, որ յերկուց աւարտեցելոց են, որպէս՝ Նոր-այր»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս երկուքս կատարեալ բայք են, զի նորն *բայ է կատարեալ, նոյնպէս և* այրն:

[ԲԱՆ]

«Եւ Ե՛ն, որ յերկուց պակասեցելոց են, որպէս՝ իմաստնա,պատում»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Երկուքն պակաս գան, որպէս թէ ասես իմաստնա՝ *նա իրք չէ ի կացուցանել, նաև ո՛չ* ումն *չէ իրք. այլ յորժամ շարադրես ընդ իրեար, նա* իմաստապատում *լինի։*

---

2 G *ի լիուԹենէն*
2 CDNP *զեղեալսն*
3 BEOP *զաւուԹիւն*, FK *զորուԹիուն*
5 E *անուանցն*
5 P *բարԹ*
7 I *մէկնակ*
7 B չիք՝ *և բարդն*, F *բարդ*
7 EO *դընես*
8 EF *բարզն*
9 ACDFNIJMN *Լեովն*
9 E *յարաբարդն*
9 IO *կացուցանէս*
10 B *եր*
10 J *քաչ*
10 EF *առիւծ*
10 ADGHIJMN *Լե∞ն*, K *Ղէովն*, EO *Լեովն*
12 E *Պարզ*
12 P չիք՝ *Մանան. և բարդն, որզան։*
12 CD չիք՝ *որզան՝ քաջ Մանան և յարաբարդն։*
15 JP *Ելն*
15 M *յարաբարաբարդիւն*
15 B *զՄանան*, G *զՄաննանն*, N *զՄանանան*
18 P *աւարտացելոց*
20 P *երկոք*
20 P չիք՝ *կատարեալ բայք*
23 F *երկուս*
25 D *Եւ (երկուքն)*
25 BFIMKNO *կուզան*, CD *կոզան*
25 J *նաև*
25 J չիք՝ *ի*
26 J *նայև*
26 P *մին* փխ *ումն*
26 J *իք* փխ *իրք*
26 KP *ընդ յիրեար*, G *ընդ իրար*

[ԲԱՆ]

«Եւ Ե՛Ն՝ որ ի պակասելոյ և յաւարտեցելոյ, որպիսի՝ սիրա,մարգ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս մէկ բանս իրք է յառաջ եկեալ, և միւս այլն չէ իրք, վասն զի **սիրայն** *իրք չէ, բայց* **մարգն** *անուն է։*

[ԲԱՆ]

«Եւ Ե՛Ն՝ որք ի լիոյ և ի պակասելոյ, որպէս՝ մարդ, իբ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Նոյնպէս և այս **մարդս** *լիանուն է, և* **իբն** *չէ իրք։*

[ԲԱՆ]

«Թիւք՝ երեք. եզական, երկական, յոքնական, որզոն՝ Պետրոս, Պետրու, Պետրոսք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զի յորժամ ասես **Պետրոս**՝ *վասն միոյ ասացեր, իսկ* **Պետրոսք**՝ *յաղագս բազմաց։ Իսկ* **Պետրուն** *զերկուորականն ցուցանէ, որպէս թէ առու և կամ այլ ինչ այսպիսի, վասն զի Հելլենացիք, յոյնք և Հռովմայեցիք յոյժ ընտրութիւն առնեն վասն միաւորին և երկուորականին։ Իսկ մեր ազգս ոչ ունի այսպիսի քննութիւն՝ վասն փարթամութեան և արձակ լեզուիս մերոյ։*

[ԲԱՆ]

«Եւ են ոմանք եզականք գծածք և ի վերայ բազմաց ասացեալք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Միաւորական անուն են գտեալ առաջինքն՝ դիմագրեալ և նշանակեալ ի գիրս սակս ուսումնասիրացն, թողեալ ի յիշատակ իւրեանց, որպէս և ասեն, թէ **տոհմ** *կամ* **քաղաքն** *կամ* **գեհն** *կամ* **ազգն** *և այլ ևս, որ սոցին հետևեալ՝ նմանին ի բանս։*

[ԲԱՆ]

«Հիզան՝ տոհմ, պար, ամբոխ:
Եւ յոքնականք ի վերայ եզականացն և երկականացն ասացեալք»:

---

2 ACDEFGHJKMNOP *պակասեցելոյ,* I *ի պակասէցելոյ*
2 C *յաւարտելոյ,* EK *յաւարտացելոյ* J *յաարսեցելոյ*
2 P *սիրա, մարք*
7 P չիք՝ *ի (պակասելոյ)*
7 P *մար, դիկ*
9 J *մարգս*
9 P *իկն* փխ *իթն*
11 I *երէք*
11 IJM *յոգնական,* C չիք՝ *յոքնական*
12 P *Պետրուն* փխ *Պետրու*
15 J չիք՝ *որպէս թէ*
16 N չիք՝ *առու*
16 J չիք՝ *առու և կամ այլ ինչ այսպիսի*
17 E *հռոմայեցիք*
17 E *ընդրութիւն*
17 G *երկուորակին*
21 B *եզական*
21 IJ *ի վերա*
21 P *ասացեալ*
24 ACDEFGHIJKMNOP *ուսումնասիրաց*
24 BJ չիք՝ *ի (յիշատակ)*
25 B *որ (ասեն)* փխ *և*
25 O *գէհն*
26 P *ցոցին* փխ *սոցին*
28 JP *յոգնականք*
29 EFKO չիք՝ *և երկականացն*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Վասն զի fէն, յորժամ ի յաւարտ բանին գայ՝ յոգնական և բազմաւորական ասի, նոյնպէս և ցօն *և* սէն, *որպէս իրք՝ որ անունն մի լինի. և յոլով իրս ցուցանէ, որպէս՝* տոհմն, զի տոհմին *անունն մի է, և թիւն՝ բազում. և կամ որպէս՝* պարն *և կամ* ամբոխն, *և յոլով անունն զյոլովս պարունակէ։*

[ԲԱՆ]

«Որզան՝ խոյարան»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Տեսանե՞ս, զի խոյարան *միաւոր է, բայց յորժամ* խոյարանf *ասես՝ նա* fէիւն *բազմաւորական լինի։*

[ԲԱՆ]

«Եւ երկականացս, որպիսի՝ երկու:

Իսկ ճոլովf անուանց են վեց. ուղղական, սեռական, տրական, առաfական, հայցական, հոչական»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Վասն երկականացն վերոյ ասացաւ. իսկ սեռականն որպէս ընդհանուր՝ կենդանին. *և տրականն՝ որպէս* Աստուածատուր *կամ* Տիրատուր. *առաքականն՝ որպէս դեսպան կամ առաքեալ. հայցականն՝ որպէս խնդիրք կամ յոյզք. իսկ հոչականն՝ հիացական ասի և կամ կոչած իրք և եկած։*

[ԲԱՆ]

«Եւ ասի ուղղականն անուանական»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ուղղական ասէ, զի անուամբ ուղղի ամենայն։ Եւ անու[ա]նականն պարզ է, որպէս որ ասես՝ Սմբատ, Գրիգոր:

[ԲԱՆ]

«Եւ պարզեf՝ սեռական, ստացական և հայրենի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որպէս տարոնացի, սելկկացի և կամ կեսարացի, և կամ որպէս ի հայրական սեռէ, որպէս՝ Պահլաւունի, Բագրատունի *և կամ այլ այնպիսիք։*

2 G *բանի*
2 J *դա*
2 B *յոգնական*
2—3 F *բազմօորական*
3 ACDEFGHIKMNOP *ցօն*, J *ցաւն*
3—4 CD չիք՝ *որպէս իրք՝ որ անունն մի լինի և յոլով իրս ցուցանէ։*
4 CD *(զի) տոյմին*
4 B *անուն*
5 E *անուն*
5 B *զոլովս*
10 BDEFGHIJOP *խոյարանն(միաւոր)*
11 EKO *էիւն* փխ *քէիւն*
13 G *երկականաց*
13 P *որպէսի*
13 P *անցուցանեն* փխ *անուանց են*
14 P *րական* փխ *տրական*
15 P *հոչական, հայցական* (շրջուն)
17 P *վերո*
20 B *յոյսք*
20 P *հիցական*
23 GP *ուղղական*
23 ABCDGHIJMNP *անունական*
25 B *ասի*
26 E *Սմպատ*, M *Ամբատ*
28 J *ւ* փխ *Եւ*
28 P չիք՝ *ստացական*
30 J *սէլկկացի*
31 IP *Պալհաւունի*
31 E *Բագրատունի*
31 P չիք՝ *և կամ այլ այնպիսիք*

[ԲԱՆ]

«Եւ տրականն՝ պատուիրական, և առաքականն՝ ցուցական, և ճայցականն՝ խնդրական, և կամ ըստ հելլէն լեզուին՝ ստացական»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Տրականն *ըստ յունացն «թղթական» ասի, որպէս զերդ ասես «թըղթաւոր» և կամ «թղթաբեր». և ըստ մեզ՝* տրականն *«պատուիրական» ասի, իբր թէ տուեալ լինի ումեք իշխանութիւն և առաքեալ ի գաւառ և յաշխարհ հրամանաւ թագաւորի կամ հայրապետի, և ըստ այնմ իրացն և զանունն կոչեն՝ ասելով* նուիրակ *կամ* պատուիրաւղ: *Իսկ հայցականն, որ ասի խնդրական, որպէս՝ Աննա, որ զորդւոյն անունն Սամուէլ կոչեաց, որ թարգմանի «խնդիրք», զի հայցեաց յաստուածոյ և էառ։ Եւ որ ասէ ըստ հելլենացւոց լեզուին* փաստական, *որ է «պատճառական», իբր թէ կոչես զոք ի բարի կամ ի չար, զի բարին և չարն պատճառ է կոչեցելոյն. զի թէ ասես, թէ միայն՝* Ե՛կ, *այդ անփաստ է. և թէ ասես՝* Ե՛կ ի չար և *կամ ի* բա՛րի, *ապա զփաստն ասացեր՝ յայտնելով զպատճառն, թէ յինչ կոչեցեր՝* ի յո՞րս, ի ճո՞ւնձ *և կամ թէ՝* Ե՛կ ի պահ:

[ԲԱՆ]

«Եւ ճոշականն՝ առասական: Ենթանկաւ անուամբ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Հոշականն «կոչական» ասի. և զի՞ ասէ զհոշականն «առասական», որ է հասարակ անուն, որպէս յորժամ ասես՝ «Մա՛րդ կոչեա առ իս և կամ կին», *որ է հասարակ անուն, երբ չասես, թէ՝* կոչեա՛ զԼևոն կամ զՍարգիս, զՇուշան և կամ զԹամար. *և իսկական անուամբն, որպէս որ ասէ «ենթանկաւ անուամբն», այսինքն՝ առընթեր՝ մերձակայ անուամբն. զի մարդն մերձաւոր անուն է, քան* զՎարդանն *և* զՍմբատն, *որ է յատուկն։*

---

2 P *առակքան*
3 DJP *հելլեն*
3 JP *փաստացական* փխ *ստացական*
5 J *բական* փխ *Տրականն*
6 D *թըղթաբեր*, K *թղտաբեր*
6 GH *պատուիրան*
7 I *ումէք*
8 KN *աշխարհ*
8 G *թագաւոր*
9 B *զանուն*
9 M *կոչին*
9 P *նուիրակ ասելով* (շրջուն)
10 P *որ (Աննա)*
10 J *Աննայ*
10 EFJKOP *զորդոյն*
10 E *անուն*
10 B *Ամով* փխ *Սամուէլ*
11 E *թարքմանի*
11 ACDGHM *եառ*
12 IP *հելլենացոց*
13 N *կուչես (զոք)*
13 I *կոչեցելւոյն*
14 J չիք՝ *զի*
14 P *այտ*
15 J *ապայ*
16 G *ի հունձս*
18 B *առասականն*
18 ABJ *ենթակաւ*
18 P *անուամբն*
20 BP *կոչնական*
20 K չիք՝ *ասի. և զի՞ ասէ զհոշականն «առասական»։*
20 B *առասականն*
21 BCFJMO *կոչեաց*, N *կոչեայ*
22 EFKO *կոչեայ*
22 B *զԼեովն*
23 E չիք՝ *կամ*
23—24 P չիք՝ *որպէս որ ասէ՝ «ենթանկաւ անուամբն»։*
24 AFNP *ենթակաւ*
24 B *(մերձակայ) անուամն*
24 B *զՍըմբատն*
25 E *Վարդանն*
25 E *զՍմպատն*

Մի էջ «գրաբար» հեղինակային խմբագրությունից.
Մաշտոցյան Մատենադարան, Ձեռ. № 2371, թ. 8ա։

[ԲԱՆ]

«Եւ ա՛յսք, որք և սոքա տեսակք կոչին. իսկ, առասական, մակդիր, առինչունակ, համանուն, փաղանուն, բերանուն, երկանուն, մականուն, ազգական, հարցական, անորիշ, վեր՛ բերական, որ և նմանական, ցու–

2 P *սոքայ*
2 ACDEFGHIJKMNOP *առասականն*
3 B *իրրառինչունակ*
3 BC *հոմանուն*
4 B *և որ* (չիքուն)
4 N *նըմանական*

ցական և դերհատուցական կոչի, բազձաձական, մակբաշխ, պարունակ, քերթեալ, սեռական, յատուկ, դասական, թուական, բացարձակ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Իսկ այս անուանցս տեսակք թուով քան և երեք են. ոչ որպէս ի սեռէ հատեալ տեսակք կոչեաց, այլ որպէս նշանակք անուանց՝ որ ի յամենայն իրաց վերայ ասուին, զոր և ինքն Փիլիսոփայն մեկնէ որպէս զկերպարան:

[ԲԱՆ]

<*1*> «Իսկ է՝ որ զինքեան գոյացութիւն ցուցանէ, որպիսի՝ Մարկոս:

<*2*> Առասական է՝ որ զհասարակաց զէութիւնն ցուցանէ, որգոն՝ մարդ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Սակս իսկիդ *և* առասականիդ *վէճ եղև, վասն զի Պղատոն*[17] զառասականն *յառաջ ասաց, քան* զիսկն *ժամանակաւ՝ որպէս ընդհանուր և նախագաղափար: Եւ Արիստոտէլէս* զիսկն *յառաջ ասաց՝ զՄարկոսն կամ զՍմբատն, զի զո՛ր տեսանես՝ ա՛յն է հաստատն. զքո մերձակայն՝ քան զանցած մարդկութիւնն, զլուեալն և զչտեսեալն. զի զարեգակն չկարէ ոք ուրանալ զոր տեսանէ, բայց զչտեսած իրն բազումք ուրանան: Եւ* իսկն *ի ստոյգն, յատուկն, մէկն, և* առասական *է ընդհանուրն, հասարակն և ազգն:*

[ԲԱՆ]

<*3*> «Մակադրական է՝ որ ի վերայ իսկիցն և կամ առասականացն եդեալ է. և յայտ է՝ զով կամ պարսաւ: Եւ ձանձի եռակին՝ ոգւոյն, մարմնոյն և արտաքնոցն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

«Մակդիր» ասաց ի թուելն, և ի մեկնելս՝ «մակադրական», զի մէկ են. մակդիրն *«վերադիր» ասի, և* մակադրականն՝ *«վերադրական», որպէս ինքն մեկնէ, թէ որ ի վերայ իսկիցն և առասականացն դնի, և յայտնի ասէ՝ զով կամ պարսաւ: Զի երեք իրաւք գովի մարդ և պարսաւի.*

---

1 A *բակձաձական*
2 ACDFGHIMNO *քերդեալ*
5 B *նշանակ*
5 CFKNO չիք՝ *ի*
6 EIJP *վերա*
6 P *Փլիսոփայն*
7 F *զերկարան*, N *զըկերպարանս*, P *կերպարան*
9 P *զինքեանց*
9 BP *գոյացութիւնն*
13 E *իսկիթ*
13 J *զյառասականն*
13 H *Պղատոնն*, M *Պղատն*
14 J *ընթանուր*
15 EO *Արիստոտելէս*
16 B *զՍըմբատն*, E *զՍմատն*
16 EFK *հաստատուն*
17 N *մարդկութիւն*
17 AFGHIJKMP *զարեգակնն*

19 D *ստոյգ*, E *ըստոյգն*
19 N *յատուկ*
19 IP *մեկն*
20 OP *զազգն*
22 IJ *ի վերա*
23 F *ձաւաձի*, I *ձաւձի*
23 B *էռակին*
23 GHJP *ոգոյն*
23—24 ABCDEFGHIJKMNO *մարմնոյ*
26 B *ի մէկնելս*, E *ի մեկն*, F *ի մեկնելն*
26 IMP *մեկ (են)*
26 EFKOP *էն*
26 C *մակադիրն*, P *մակդիր*
27 H *վերադիրն վերադիր ասի*
27 P *մակադրական*
28 JP *ի վերա*
28 Б *առասականանցն*
29 EFKO *հոգոյն*

<ա> հոգւոյն բարուքն, որ ասի՝ «խոհեմ» կամ «ողջախոհ». կամ հոգւոյն չարութեամբն պարսաւի՝ «անզգամ» կամ «վաւաշոտ»: <բ> Իսկ մարմնական բարեաւքն՝ «արագ» կամ «գեղեցիկ», և պարսաւի՝ «հեղգ» կամ «զազրելի»: <գ> Այլև արտաքին բարութեամբն գովի՝ «հարուստ», «փարթամ», և պարսաւի՝ «աղքատ» կամ «տնանկ»: Բայց մեծ է հոգւոյն քան զմարմնոյն, և մարմնոյն՝ քան զարտաքնոցն, որպէս ասի՝ ձաւնձի եռակի, այսինքն՝ բաժանումն հոգւոյ, մարմնոյ, արտաքնոցն:

[ԲԱՆ]

«Հոգւոյն՝ իբր թէ «ողջախոհ», «բխչախոհ», և մարմնոյն՝ «արագեղ», «յամրեղ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եւ արտաքնոցն՝ «փարթամ», «աղքատ», որպէս յստակագոյն վերագոյնդ ասացաւ:

[ԲԱՆ]

<4> «Առինչունակ՝ իբր թէ հայր, ուստր, սիրելի, աջողակ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Առինչունակն այն է, որ զմինն յիշելով անուամբ լծակցի և յիշուի միւս ևս այլ՝ որպէս առինակդ է, զի հայր ասելն ցուցանէ, որ որդի ունի. և թէ զորդին յիշես՝ հայրն զհետ գայ. և եթէ սիրելի ասես՝ յայտնեցեր զատելին. և եթէ աջ ասես՝ նաև զձախն յայտնեցեր:

[ԲԱՆ]

<5> «Իբրառինչունակ է, <այսինքն> իբր թէ գիշեր՝ յաւր»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Իբրառինչունակդ նման է առինչին, և չէ՛ նոյնպէս. զի առինչքն բառնան զմիմեանս, որպէս հայրն՝ զորդին, և որդին՝ զհայրն, որ զմիմեանս բերեն, և իբրառինչունակն՝ ոչ. զի թէ ասես գիշեր մի՝ չբերէ զաւրն, բայց իբր է՝ «նման» է, զի գիշերն աւուրն է, այլ աւրն՝ չէ գիշերոյն: Եւ կամ թէ ասես՝ «Գրիգորն զերդ Սմբատն է», նա «զերդն» որոշեաց, որ չէ Սմբատն, այլ նման է Սմբատին:

1 EFKOP բարովն, J բարոյվն
1 EFJKO հոգոյն
3 J չիք՝ «արագ» կամ «գեղեցիկ», և պարսաւի՝ «հեղգ»:
3 P հեղք
4 EGJKMP զազրալի
4 F բարութեամբ
5 CDGHIM տնանգ
5—6 CEFJ հոգոյն
6—7 P չիք՝ որպէս ասի՝ ձաւնձի եռակի, այսինքն՝ բաժանումն հոգւոյ, մարմնոյ, արտաքնոցն:
6—7 I ձաւձի
7 E բաժանում
7 EFJKO հոգոյ
9 EFKO Հոգոյն K Ոգոյն
9 N «ողջախ» փխ «ողջախոհ»
9—10 P արագել
10 P յամրել
12 GH աղքա
12—13 F վերագոնդ, G վերագոյն
18 B յիշւի, F զյիշուի
18 B միուսն
18 A չիք՝ ևս
19 M չիք՝ որ (որդի)
20 I նայև
22 ABINO չիք՝ է
22 DEFHKMNOP աւր
24 B առինչին
25 N հայր (զորդին)
25 N (որդին) հայրն
26 P իբրեառինչունակն
26 J չիք՝ թէ ասես գիշեր մի՝ չբերէ զաւրն
27 F օուրն
28 CD Գրիգորըն, EK Գրիգոր
28 BE Սմպատն
28 P նայ
29 BCE Սմպատն
29 BE Սմպատին

[ԲԱՆ]

<6> «Եւ հոմանուն է՝ որ ի վերայ բազմաց հոմանունակի եղեալ է. ի վերայ իսկիցն, որպէս՝ Յովհաննէս Զաքարեան, և Յովհաննէս Զեբեթեան: Եւ ի վերայ առասականացն՝ որպէս մուկն ծովային և մուկն երկրային»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Հոմն՝ *«մէկ» ասի, և այն է հոմանունն, որ երկուք լինին. հասակաւ՝ այլևայլ, և անուամբ՝ մի, որպէս աւրինակդ է. ի* Յովհաննէս *երկոքին ի յայլևայլ հաւրէ և յազգէ.* Յովհաննէս Զաքարեայ որդին Գևտացին, *և* Յովհաննէս Զեբեթեայ որդին զԱբուղովնացին. *և բազումք են սոցայց անուանակիցք։ է և այլ տեսակք հոմանուանց, որ անուամբ մի են, և բնութեամբ՝ այլևայլք, որպէս կենդանի մարդն և ի քարն նկարեալ դեղով, և կամ յայլ ինչ։*

Եւ առասական է, *որոյ գոյութիւնն և բնակութիւնն որիշ են, և անուամբ՝ մի, որպէս՝* մկունքդ ջրային և երկրային, *և կամ* շունքդ ջրային և ցամաքային, *այլև* շունք երկնայինք:

[ԲԱՆ]

<7> «Եւ փաղանուն է՝ որ ի զանազան անունս զնոյնս ցուցանէ, որպէս՝ խաղ, դալար, մարտոց, վաղակաւոր, սուսեր, նրան»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ճարտասանի գործ է այս և զաւրութիւն, որ զմէկ իրքն բազում անուամբ ցուցանէ և հարուստ, զոր քերթաւղքն «բազմանուն» ասացին, և այլ իմաստասէրքն՝ «փաղանուն»։ Եւ զհոմանունքդ ըստ երկուց իրաց ասացին. ըստ պատահման՝ յորժամ պատահէ, որ նկարեն թռչնոյ կերպ և անուն ի փայտի. կամ մտածութեամբ՝ յորժամ յուսով սրբոց անուն.

---

2 J *ւ* փխ *Եւ*
2 F *որ վերայ* E *ի վերա*
2 B *բազմացն*
3 J *ի վերա*
3 B *Յովաննէս*. F *Զովհաննէս (Զաքարեան)*
3 BG *Յովաննէս (Զեբեթան)*
3 E *Զաքարիան*
3 B *Զեբեդեան*, C *Զեբեդեայն*
7 P *այն է այն է* (կրկն.)
7 P *երկուքն*
8 B *Յովաննես*, H *Յովաննէս*
8 P *երկուքին*
8 ACDEGHIJMNOP *յայլևյայլ*
9 B *Յովաննես*, H *Յովաննէս*
9 *Զաքարիայ*, K *Զաքարիեայ*
9 P *զԳևւտացին*
9 B *Յովաննես*
10 BC *Զեբեդեայ*, G *Զեբեթեա*,
10 B *Զաբաւղինացին*, E *Զաբողովնացին*, K *Զաբուղովնիացին*
10 P չիք՝ *և Յովհաննէս Զեբեթեայ որդին զԱբուղովնացին։*
10 JP *սոցա* փխ *սոցայց*
12 B չիք՝ *ի (քարն)*
12 B *նըկարեալ*
14 P *առասան*
14 B *գոյութիւն*
14—15 B *անուան*
15 J *մանկունք (ջրային)*
15 F *երկրաին*
15 P *շունք*
15 J չիք՝ *և երկրային, և կամ շունքդ ջրային։*
16 B *և (այլև)*
16 P *երկնային*
19 B *մարդոց*
21 NO *զաւրութիւնն*
21 BIP *զմեկ*
22 J *անգամ* փխ *անուամբ*
22 B *քերթողքն*
22 CP *բազում անուն*, N *բազմմանուն*
23 F *իմասնասէրքն*
23 J *բաղանուն*
25 P չիք՝ *անուն (դնէ)*

ընէ իւր որդւոյն և կամ պատուէն զոք և արեգակն անուանեն կամ Լեոն կամ այլ ինչ։ Եւ փաղանուն դարձեալ՝ որպէս կենդանին *զբազում բնութեանց անուանս փաղեաց, այսինքն՝ ժողովեաց և արար մի։*

[ԲԱՆ]

«Բերանուն է, որ յիմեքէ պատահմանէ եղեալ է, հիքար՝ վանեալ, մեծասուգ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որ ի յիրացն բերմանէ կոչի, յաղթութենէ՝ յաղթաւղ, *և երբ յաղթեալ լինին՝* վանեալ *կոչին, և իբր ի գաղութ ծնեալ տղայն* գաղթայր *կոչի։*

[ԲԱՆ]

<*9*> «Երկանուն է անուանք երկու ի վերայ միոյ իսկի դասեալ, որգոն՝ Եղիազարոս, որ և՝ Աւարեան. այլ սակայն ոչ անդրադարձի բանս, քանզի ոչ եթէ ո՛ր Եղիազարոս՝ նո՛յն և Աւարեան կոչի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Երկանուն *ասէ զայն, որ մէկ մարդ երկու անուն ունենայ, որպէս՝* Պետրոս *և* Կեփաս, *կամ* Սմբատ *և* Սպարապետ, *որպէս որ ասէ, թէ՝ ո՛չ որ* Եղիազարոս՝ *նաև* Աւարեան *կարէ կոչիլ, զի այս* Եղիազարոս Յուդայ Մակաբեանց *եղբայր էր, որ ի յաւարառութեան ժամանակին ծնաւ, վասն որոյ և* Աւարեան *կոչեցաւ։*

[ԲԱՆ]

<*10*> «Մականուն է՝ որ և երկանուն կոչի, որ հանդերձ այլով իսկիւ ի *վերայ միոյ ասացեալ է, որգոն՝* Բաներեգէս Յովհաննէս *և* Ձայն գոչման Յովհաննէս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այնու բաժանին երկանունն և մականունն, զի մականունն առաւե-

1 FGJKP *որդւոյն*
1 G *պատուին*
1 N *արեգակ*
1 N *Լեովն*
3 N *անուան*
5 N *որոյմեքէ* փխ *որ յիմեքէ*, P *իմեքէ*
8 B չիք՝ *ի*
8 B *յաղթող*
8 N *յերբ*
9 EK *լինի*
11 J *րկանուն* փխ *Երկանուն*
12 ACDFGHJMNP *Եղեազարոս*, I *Եղազարոս*
12 K չիք՝ *որ*
12 EFHIKO *Աւարրան* ABGJMP *Աւարան*, CD *Աւարն*, N *Արւարան*, *հմմտ. Ներսի, «Վերլուծութիւն...», էջ 122։*
12 F *սական*
12 B *բանդ*
13 ACDFGHIJKMNOP *Եղեազարոս*
13 ABFGHIJKMNOP *Աւարան*, CD *Աւարն*
15 ABCDEFGHIJKMNOP *երկու անուն* փխ *Երկանուն (ասէ)*
15 B *կոչէ* փխ *ասէ*
15 M *րկու* փխ *երկու*
15 P *ունենա*
16 E *Կէփաս*
16 E *Սմպատ*
17 C չիք՝ *որ*
17 ACDFGHIJMNP *Եղեազարոս (նաև)* E *Եղիայզարոս*, KO *Եղեայզարոս*
17 ACDEFGHIJKMNOP *նոյն և* փխ *նաև*
17 ABEGHIJKMNOP *Աւարան*, CD *Աւարն*, F *Օարան*
17 P *կոչիէ* փխ *կարէ*
17 ACDFGHIJKMNOP *(այս) Եղեազարոս*, B *Եղիազարոսս*
18 BEFK *Յուդա*
19 J *յաւարառութենէ*
21 C *այլ* փխ *այլով*
22 GJ *ի վերա*
22 NO *Բաներեգես*, I *Բաներգէս*, J *Բաներէգէս*, M *Բաներգես*
22 B *Յովհանէս*
23 J *գոջման*
23 B *Յովհանէս*
25 ACDEFGHIJKMNOP *բաժանի*
25 B *չիք՝ առաւելումն է*

լումն է, և երկանունն հարկաւոր պիտոյանայ և յետոյ դնուի։ Իսկ զմականունն թէ՛պէտ յետոյ դիր, թէ՛պէտ յառաջ՝ որպէս զսպարապետականն ասես, թէպէտ որ թուի մականունն գոլ, բայց զանազանութիւն ունի. զի երբեմն զառաքինութեան անունն դնէ յառաջ և երբեմն զբուն անունն, որպէս և աստ ասէ՝ Բանէրեգէս Յովհաննէս և Յովհաննէս Բանէրեգէս. զի Բանէրեգէսն *«Ձայն գոչման» ասի և «Որդի որոտման», որ իբրև զձայն որոտման գոչեաց զաւետարանն, վասն որոյ և ի վերայ իսկ անուանն զայս անունն ընկալաւ հաւաստի։*

[ԲԱՆ]

<*11*> «Ազգական է՝ որ ազգի է յայտական. որպէս՝ գողերձական, տաճ, վրացի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ազգական *ասէ, որ միով անուամբ զբովանդակ ազգն յայտնէ, որպէս աւրինակդ որ յիշէ՝* գողերձական *և* տաճ, վրացի *և* հայ *կամ* հռոմ:

[ԲԱՆ]

<*12*>«Հարցական է՝ որ հարցանելով կոչի, ըստ հարցմանն ասացեալ՝ ո՞ճ, ո՞րf, ո՞րfան, ո՞րչակ, ո՞րչան»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Հարցական *ասէ, որ ինքն տարակոյս ունի և յայլմէ կամի ուսանել։ Նախ՝ միաւոր ասէ, թէ՝* ո՞,— *զտեսակն հարցանէ, և* ո՞րf— *որք ի տեսակէն հարցանէ, և* ո՞րfան՝ *զթիւն հարցանէ, և* ո՞րչակ՝ *զքանակն հարցանէ. և* ո՞րչան՝ *զնշանն հարցանէ։ Իսկ որ ի տեսակէն են՝ նաև զանուանսն հարցանէ։*

[ԲԱՆ]

<*13*> «Անորիշ է՝ որ հարցականին հակառակ ասի, որգոն՝ ո՛ր ոf, ո՛րպիսի ոf, ո՛րfան, ո՛րչափ»:

---

1 B չիք՝ *և երկանուննն։*
1 J *պիտանայ*
1 K *ի* փխ *և (յետոյ)*
1—2 K *զերկանուն* փխ՝ *մականունն,* N *մականու*
2 A *թեպետ,* BHP *թեպէտ (յետոյ),* E *թէյէտ,* FI *թէյետ,* M *թէպետ*
2 ABDGHP *թեպէտ (յառաջ),* M *թեպետ*
3 ABCDGHIJMNOP *ասեն*
3 BM *թեպետ,* DGH *թեպէտ*
3 I *մականուանն*
5 F *Բանէրգէսն (Յովհաննէս),* IKN *Բանէրէգէս,* P *Բանեգէս*
5 G *Յովաննէս (Բանէրեգէս)*
5 MP *Բանէրէգես,* IN *Բանէրէգէս*
6 F *(զի) Բանէրեգեսն,* I *Բանէրէգէս*
6 E *և որպէս* փխ *իբրև*
6 B *որ երբեմն* փխ *որ իբրև*
7 F *զօետարանն*
7 P *գոչեաց*
7 G *անուոնն*
8 ABCDEFGHIKMNO *(զայս) անուն*
10 F *յազգի*
10 C *յատական*
13 I *յազգն*
14 E *գոթերձական*
16 N *արձական* փխ *Հարցական*
16 M *ըստ հարցման*
17 DHJ *ո* փխ *ոհ*
19 ACDEFGHIJKMNOP *ասի*
19 AEGHIJKMNOP *ինք*
22 N *զընչանն*
22 EFKO չիք՝ *և որչա՞ն՝ զնշանն հարցանէ։*
22—23 ACDGHMNP *անուանս,* J *անուանս*
23 N *հացանէ*
25 N *նիշ* փխ *Անորիշ*
25 CD չիք՝ *որ (հարցականին)*
25 N *հակառ*
26 P *որպիսի որոգ* փխ *որպիսի ոք*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Անորիշ *ասէ զանյայտն, որ ձայնէ, և զանունն չասէ և զոմն, այլ խրոխտալով ասէ և սպառնալով.* ո՛ր ոք են, ո՛րպիսի ոք են, ո՛րքան կարեն: *Վասն որոյ ասաց, թէ «Հարցականին հակառակ» է, զի որ հարցանէ՝ հանդարտ հարցանէ, զի ուսանել կամի: Իսկ աստ բարկացեալ անարգէ, որպէս որ ասեմք՝* ո՛վ են Հոռոմնին և ո՛վ են վրացիքն, ո՛րքան է նոցա կարողութիւնն և զաւրութիւնն:

[ԲԱՆ]

<*14*> «Վերբերական է՝ որ և «նմանական» և «ցուցական» և «դերհատուցական» կոչի՝ նմանութիւն իմն ցուցանելով, որգոն՝ այսանակ, այսպիսի, այսչափ, այսքան»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Վերբերական *ասի այն, որ հաստատ զիրքն չգիտէ, բայց իմաստուն է և յիւր իմաստիցն ի վեր բերէ զո՛ր ինչ իմանայ, և նմանական բանիւ ցուցանէ զեղած բանն կամ զլինելոցն, փոխանակ աչաց տեսութեան՝ մտաւք վճարէ զխաւսսն, զի* դերհատուցականն «փոխհատուցական» *կոչի, վճար հաւանականին՝* այսանակ, այս աւրինակ, այսքանակ, այս կերպիւ, այսչափ *լինի լիեալ իրքն,* այսքան *մարդ լինի*:

[ԲԱՆ]

<*15*> «Բազմական *է՝ որ եզական թուով բազում ինչ ցուցանէ, որգոն՝* տոհմ, պար, ճոյլ, ջոկ, գեհ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Բազմական *ասի «բակառական», որպէս որ* բակն *յոլով կենդանիս ժողովէ, նոյնպէս* բազմական *անունն, որ է հաւաքողական, որպէս աւրինակզ՝* ջոկ, խաշն *և* ոչխար:

[ԲԱՆ]

<*16*> «Մակբաշխ է՝ որ յերկուց և կամ յաւելեաց ի մին ունիցի զվերաբերութիւնն, որգոն՝ երկաքանչիւր, իւրաքանչիւր»:

---

2 P *զանուն*
3 E *խըրոխտալով*, P *խրախտալով*
4 F *հարկանին*, I *հարցականի*
5 F *հանդարտէ*, P *հանդարտո*
5 P *յուսուցանել*
6 B *Հոռոմընին*, DIJP *Հոռմնին*
7 G *նոցայ*
7 ACDGHIMN *կարողութիւն*, G *զարութիւն*, A *զաւրութիւն*
10 EFKO *այսական* փխ *այսանակ*
13 CNP *զինքն*
13 P *չգտիտէ*
14 B *ի (յիւր)* փխ *և*
14 B *զինչ որ* փխ *զոր ինչ*
14 P *և ը (նմանական)* փխ *և*
14 N *նըմանական*, P *մանական*
15 E *զեղծած* փխ *զեղած*
15 G *կակ* փխ *կամ*
15 B *աչացն*
16 ACDEFGHIJKMNOP *դերհատու-ցական*
18 EFKO *լեալ*
20 BP *բակձաձական*
21 P *գեհն*
23 BN *բակձաձական*
23 E *բակառական ասի* (շրջուն)
24 BNP *բակձաձական*, EFKO *բազձած*, IM *բազձաձան*
24 N *հաւակողական*
25 F *ջոկախաշն* փխ *ջոկ,խաշն*
27 G *կաւ* փխ *կամ*
27 EIMP *ի մի*
27 P *զվերաբերութիւն*
28 P չիք՝ *իւրաքանչիւր*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Մակբաշխն «կրկնաբաշխ» ասի, կամ «վերաբաշխ». իբր հրամայես բաշխել և թէ երկու մարդոյ կամիս տալ, ասես ճորտոյն՝ տո՛ւր երկաքանչիւրոցն: Եւ թէ ա՛յլ աւելի քան զերկուսն, ասես՝ տո՛ւր իւրաքանչիւրոցն. առաջին և վերջին վանգն ի մի վերաբերին, զի յառաջսն ունի զբաժանիլն։

[ԲԱՆ]

<17> «Պարզունակ է՝ որ երևեցուցանէ ինչ յինքեան պարփակեալ, որգոն՝ որքոց, կուսաստան, մարդաստան, ընկուզուտ, կթոց»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս յայտնի է պարունակ անունս, զի որքոցն՝ «այգին» է, որ զորթսն պարունակէ, և կուսաստանն՝ հաւատաւորացն զկուսանսն, և կթոցն՝ զխաղողն, և այլ պարունականք։

[ԲԱՆ]

<18> «Քերթեալ է՝ որ ըստ հնչմանն յատկութեան նմանակի ասացեալ է, որգոն՝ խա՛զմ, վրդո՛վ, յո՛յզ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Որպէս ի քաղցր իրացն քաղցրութիւն ասի, և ի դառնէն՝ դառնութիւն, նոյնպէս և Հոմերոս դիպեալ ի պատերազմի՝ քերթեաց նման պատահմանն, զի լսեաց Հոմերոս խառն ձայն ի պատերազմին և հնարեցաւ քերթութիւնս, և զպատերազմին անունն եդ վրդո՛վ՝ նման պատահմանն ըստ հնչելոյն և յուզմանն և թնդմանն և պղտորմանն և պատերազմականացն խառնակմամբն զարհաւիրսն։

[ԲԱՆ]

<19> «Սեռական է՝ որ կարէ ի բազում տեսակս կտտրիլ, որգոն՝ կենդանի, տունկ»:

2 J Մակբաշն
2 ABCDEFGHKO վերնաբաշխ
2 ABCDEFGHIJKMNO հրամես
3 F երկ փխ երկու
3 B մարդու, F մարդո, N մարդույ
5 E յառաջս
5 B ունին
7 P զբաժանելն
8 N եերուցանէ
9 I որգոյն
9 FO ընկու զոտ, H ընկլուզուտ
11 JP պարունակունս փխ պարունակ անունս
11 E։ այգի, FP յայգին
12 P զորթն
12 F պարունա
12 ABCEGHIKMO հաւատուորնոցն, F հօստուորնոցն, P հաւատորնոցն
12 B (հաւատաւորացն) է
13 FGHJP և այլն
15 P չիք՝ որ
15 J հընչմանն
16 B խազմն
16 EF վրդոց, P վրով
18—19 P ի դառնութենէն դառնութիւն
19 N պատերազմին
19 B քերդեաց, G քերթաց
19—20 N չիք՝ քերթեաց, նման պատահմանն, զի լսեաց Հոմերոս խառն ձայն ի պարազմին։
19—20 C պատհմանն
20 K լսելոց
21 N չիք՝ եդ վրդով՝ նման պատահմանն։
22 F թնդանն, P թնտմանն
22 J չիք՝ և թնդմանն և պղտորմանն
22—23 B պատերազմականանցն
23 E խառակմամբն, P խառնմամբն
23 F զարհօիրսն
23 J (զարհաւիրսն) և թնդմանն և պղտորմանն
25 B տեսակսն

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Վասն զի կենդանին սեռ է, որ յոլով տեսակս ունի յինքեան՝ զչորքոտանիս և զերկոտանիս, զբանաւորս և զանբանս։ Նաև տունկն բազում ազգս ծառոց պարունակէ՝ ընկուզի, խնձորի, նռնենի, ձիթենի և զայլսն։

[ԲԱՆ]

<20> «Յատկական է՝ որ ի սեռէն է զատեալ, որգոն՝ եզն, ձի, իւղենի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Յատկական զանհատսն ասէ, իսկ անհատն երեք ազգ է. մինն ըստ կարծրութեան նիւթոյն և պնդութեան՝ որպէս ադամանդն, և միւսն ըստ մանրութեան՝ որպէս զփոշին ի շողն. և միւսն ըստ անխառնութեանն՝ որպէս ձիոյն ի յառաջոյն տեսակ։ Նաև այլ յատուկ է՝ մի ձի, մի եզն, մի ձիթենի և մի մարդ:

[ԲԱՆ]

<21> «Դասական է՝ որ զդասն յայտնէ, որգոն՝ առաջին, երկիր, երիր:

<22> Թուական է՝ որ զթիւն նշանակէ, որգոն՝ մի, երկու, երեք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զանազան են դասն և թիւն ի միմեանց, զի դասն է կարգաւորութիւն աստիճանաց, որպէս՝ թագաւոր և իշխան և ձիաւոր, որ առաջինն վերջին չէ, և ոչ վերջինն՝ առաջին պատուով։ Բայց թիւն մի պատիւ է, թէպէտ ի ներքուստ ի վեր սկսանի, թէպէտ ի վերուստ ի վայր՝ անհակառակ են միմեանց ի յարուեստս յայս։

[ԲԱՆ]

23 «Բացարձակ է՝ որ առանձինն իմանի, որգոն՝ աստուած, բան»:

---

3 N զերկուտանիս
4 K պարունակեա
4 E ակնկուզի
4 BEGHIJMP խնձորի
4 M նունենի փխ նռնենի
6 N ատկական, P յազգական փխ Յատկական
6 I ի սէռէն, J ի սեռներ, K ի սեռեն, NP ի սեռնէ
9 JP զանհաստն (ասէ)
9 P անհաստն փխ անհատն
9 ACDEFGHIJKMNO մին
10 P նիւթոյ
10 B պնդութեանն
10 D զադամանդն, N զամենայն անդամանդն, P անդամանդն
10—11 E ըստ մանան խառնութեան փխ ըստ մանրութեան, P ըստ մանտրութեան
11 F ըստ ախառնոթեանն
12 N տեսաք
13 P չիք, և (մի մարդ)
17 F նշանաէ
17 N երէք
19 F կարգօրրութիւն
20 G չիք՝ որ
20 N յառաջինն
21 MP (և ոչ) վերջին
21 D պատի
21 J թիւ
22 BDGH թեպէտ (ի ներքուստ), I թէպետ
21 B չիք՝ ի (ներքուստ)
22 GJO չիք՝ ի (վեր)
23 M էն փխ են
23 J այս
24 N ի բացեաց
26 I առանձնինն
26 P յիմանի

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Աստուած անունն բացարձակ է, զի ոչ տեսանի գոյութիւնն և ոչ ըմբռնի արարչական զաւրութիւնն, բայց միայն ի հեռուստ հաւատով ճանաչի, զի ի բացեայ է և արձակ, զի գիտութեամբ ոչ կապի։ Նոյնպէս և բանն բացարձակ է, որպէս զպտուղս հոգւոյն՝ սէր, խնդութիւն, խաղաղութիւն, որ ի բաց արձակի ի շրթանց ի լսելիս, և ի յայս ազգ բանս այլ գիր չկապի, զի յանձնէ բաւական է։

Դարձեալ բացարձակ ասի՝ ճրեշտակ, ճոգի, շունչ, իմացումն, զի անմարմինք են։ Եւ բանն յորժամ գրի՝ ի մարմին կապի, և երբ առանց գրոյ ասի՝ բացարձակ է և անմարմին։

[ԲԱՆ]

«Եւ անուանն հաստա[տա]դրութիւնք են երկու. ներգործութիւն և կիր:

Եւ ներգործութիւն է՝ իբր դատաւոր, ընտրաւղ:

Եւ կիր՝ իբր թէ դատեալ, դատեցեալ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ձի յերկարեաց ի մասունս ճառիս և յիշատակէ աստ զանունն, զի ծանուցէ, թէ անուանն են ասացեալ ամենայն մասունքս։ Եւ երկու եղանակաւ, ասէ, զամենայն անուանակոչութիւնս հաստատուն եդեալ, զոր հաստա[տա]դրութիւն ասէ։ Եւ են ամենեքեան կա՛մ ներգործական և կա՛մ կրական, որպէս ինքն ասէ զաւրինակն՝ դատաւոր, ընտրաւղ կամ տէր և իշխան, սպարապետ, ճազարապետ և կամ արարիչ և ստեղծիչ և այլք։

Իսկ կիր է՝ դատեալ, ճարեալ, զանեալ, և կամ տէրունի կամ իշխանի սպահ՝ որ է զաւրք կամ ճազարապետն ներգործական անուն է, և հազարն՝ կրական, զի զո՛ր նայն հրամայէ՝ նոքա կատարեն։ Եւ ամենայն՝ որ ընդ այլոց ձեռամբ է և ընդ հրամանաւ՝ զո՛ր ինչ որ մեծամեծքն գործեն՝ ներգործական է, և զո՛ր հնազանդեալքն առնեն՝ կրական կոչի. նոյն և այլն ամենայն։

---

2 JP գոյութիւն
2—3 JP չիք՝ և ոչ ըմբռնի արարչական զաւրութիւնն, (P չիք՝ նաև)՝ բայց միայն։
4 CD (ոչ կապի) աստուած
4 ABCDEFGHIJKMHO նոյն փխ Նոյնպէս
5 CGHJ հոգոյն, K հոգովոյն
5 G խնողութիւն փխ խնդութիւն
6 B ի լեզուիս փխ ի լսելիս
6 C ի այս
7 J չկապէ
7 AEFHINOP յանձէ K անձէ
7 P չիք՝ է
8 F է փխ ասի
12 EFK անուանցն, O անուանց, P անունն
14 B ընդրող, E ընդրաւղ
15 EO երկիր փխ Եւ կիր
15 N բեր թէ փխ իբր թէ
17 KN իմաստունս փխ ի մասունս
18 B եթէ
20 B ասի
21 E (որպէս) է
21 P դատօր
21 B ընդրաւղ
22 M չիք՝ հազարապետ և կամ արարիչ
23 GK տերունի, O տէրունին
27 G մեծամեծք
28 D հնազանդեալքըն

ՑԱՂԱԳՍ ԲԱՅԻ

[ԲԱՆ]

«Բայ է բառ անհոլով, ընդունական ամանակաց, դիմաց և թուոց, որ ներգործութիւն և կիր յարկացուցէ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Նախ՝ զանունն ասաց, և ապա՝ զբայն, զի անունն էութիւն է, իսկ բայ՝ պատահումն։ Եւ յառաջ է էութիւնն, քան զպատահումն։ Եւ չասէ, թէ բայ մասն է բանի, զի անդ ի վերն ասաց, թէ բանի մասունք են ութ՝ անուն, բայ....

Եւ բայն «ասութիւն» ասի։

Եւ զի՞ ասէ, թէ բայ է բառն։

Բառն յերկու և յերեք վանկից գոյանայ. զաւ-րու-թիւն *բառ է. բայց ասէ, թէ անհոլով <է>, այսինքն՝ անտապալ, անշուրջ։ Զի* զաւ-րու *բայ է, և թէ* զթիւն *դնես՝ հոլովի և բառ լինի։*

Եւ դարձեալ անհոլով ասաց, զի զատուցէ յանուանէն, վասն զի անունն հոլովական է՝ Դաւ-իթ *անուն է.* դան *բայ է ՝ընդունակ ամանակաց, դիմաց և թուոց։*

Երբ ասես, թէ գրեցի՝ *զանցեալ ամանակն նշանակեաց և ընդունեցաւ, և զքո դէմդ և թիւ՝ մի, զի դու միայն գրեցիր։ Եւ թէ ասես, թէ* գրենք՝ *ժամանակ զապառնւոյն ընդունեցաւ բանն, և դէմք՝ զքոյդ և զայլոց, թուով՝ բազումք, զի ասացեր* գրենք: *Եւ թէ* եմք *ասես՝* գրեմք, *զներկայն ժամանակ նշանակեցեր։*

Եւ որ ասէ՝ «ներգործութիւն և կիր յարկացուցէ»,— ներգործութիւն՝ տանջեմ, *կիր՝* տանջիմ. *«յարկացուցէ», այսինքն՝ միշտ, հանապազ և զամէն՝ կամ գործ և կամ կիր յարկացուցէ՝ «կեց[ու]ց[ա]նէ»։*

[ԲԱՆ]

«Եւ յարևանայ բայի ութ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Յարևանալն *«զհետ երթալն» ասէ, այսինքն՝ թէ հետևի ութ մասն։*

[ԲԱՆ]

«Խոնարհմունք, տրամադրութիւնք, տեսակք, ձևք, թիւք, դէմք, ամանակք, լծորդք»:

---

4 G *յարակացուցէ*
6 I *զանունն (ասաց)*
6 J *ապայ*
7 P չիք՝ *Եւ յառաջ է էութիւնն, քան զպատահումն։*
11 ABCDFGHIJKMHOP *բառ*
12 P *յերէք*
12 B *զաւրութեամբ*
14 B *ոչ (հոլովի)*
15 D *յանուանեն*
16 P *քայ* փխ *բայ*
20 D *բանս*
20 P *դէմքն*
21 P *թուոց*
21 J չիք՝ *եմք*
23 B *կամ* փխ *և (կիր)*
23 G *յարակացուցէ*
23—24 KO չիք՝ *ներգործութիւն՝* տանջեմ, *կիր՝* տանջիմ. *յարկացուցէ։*
24 G *յարակացուցէ*
25 P *զամեն*
25 J *յարակացուցէ*
29 F *կրթալն* փխ *երթալն*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Փիլիսոփայս մեծացուցեալ բարգաւաճ առնէ զբայս. և որպէս եդ բանին ութ մասն, նոյնպէս և բայիս գնէ, զոր ինքն ի կարգի պարզէ՝ ասելով զառաջին մասն զխոնարհմունսն։

[ԲԱՆ]

«Խոնարհմունք են հինգ՝ սահմանական, աներևոյթ, հրամանեան, ըղձական, ստորադասական»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ի հինգ դէմս խոնարհի բայն. ի սահմանականն՝ յորժամ ասես կոփեմ, *զի կատարումն դրեր։ Եւ թէ ասես* կոփել՝ *աներևոյթ է, զի թէ ո՞վ կոփէ և կամ ե՞րբ՝ չյայտնեցաւ։*

Իսկ հրամանեան՝ յորժամ հրամայես՝ կոփեա՛:

Իսկ ըղձականն՝ կոփիցեմ, *որ ցանկալով ասես՝* ա՜ւն թէ կոփիցեմ:

Իսկ ստորադասականն, նախ կոփիցեմ *կամ* առնեմ *ասես և կամ* գործեմ:

[ԲԱՆ]

«Տրամադրութիւնք են երեք. ներգործութիւն, կիր, միջին:

Ներգործութիւն՝ զանեմ, իսկ կիր՝ զանիմ. և միջին է՝ որ երբեմն ներգործութիւն, երբեմն կիր յարկացուցէ, որգոն՝ մեռանիմ, տանջիմ, խոնարհիմ, սփածայ, մոռացայ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Տրամադրութիւնն *«փոխադրութիւն» ասի, որ փոխես. և երբեմն* մեռանիմ *ասես՝ որ կիր է, և երբեմն* տանջեմ՝ *որ ներգործութիւն է, որպէս* խոնարհիմն *և* սփածայ *և* մոռացայ՝ *կիր է. և թէ* խոնարհես *զայլս և* զգեցուցանես *կամ* մոռացնես՝ *քո գործ է, և նոցա՝ կիրք։*

---

2 F *փիլլիսոփայս*, P *փիլիսոֆայս*
3 F *բախս* փխ *բայիս*
6 IP *հինք*
6 P *սահանակ* փխ *սահմանական*
6 P *հրամանեանց*
9 P *ի սահմանական*
9—10 P *կուփեմ* փխ *կոփեմ*
10 J *յաներևոյթ*
12 N *հրամանեանս*
12 E *(յորժամ) հրամանես*, P *հրամեայ*
13 E *կոփեայ*
13 J չիք՝ *որ ցանկալով ասես՝ աւհ թէ կոփիցեմ*
13 C ∞հ փխ *աւհ*
13 B *(թէ) կոփեմ*
14 EFK չիք՝ *Իսկ ստորադասականն, Նախ կոփիցեմ*
14 C *ըստորադասականն*
14 M *առնէմ*
14 F չիք՝ *և (կամ)*
19 ABEFGHIKMNOP *յարկացոյէ*
20 AFGHIKMNOP *տանջեմ*
20 F *խոնարհեմ*
22 P *Տրամադրութիւն*
23 J *(կիր է) որպէս խոնարհիմն (և երբեմն տանջեմ)*
24 N *սփայծայ*
24 D *մոռաց*
25 ABCDEFHIJKMNOP *մոռցնես*

[ԲԱՆ]

«Տեսակք՝ երկու,— նախագաղափար և ածանցական:

Եւ նախագաղափարն, որգոն՝ ոռոգեմ, և ածանցականն, որպէս՝ ոռոգանեմ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Տեսակք, *այսինքն՝ կերպ[ք], երկու լինին. ա) նախագաղափար՝ նախաւրինակ, երբ դու* ոռոգես, *և բ) ածանցականն՝ երբ ի քէն ի յայլս անցանէ հրամանն, և միջնորդիւ՝* ոռոգանեմ *տաի կամ* կտրատեմ:

[ԲԱՆ]

«Եւ ձևք են երեք՝ պարզ, բարդ, յարաբարդ:

Եւ պարզն, որգոն՝ գիտեմ:

Եւ բարդն, որկէն՝ ըստգիտեմ:

Եւ յարաբարդն, որզան վարդապետեմ կամ սահմանաբանեմ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Երեք ասաց զձևս բայի, որպէս յանուանն. պարզ՝ նախագաղափարն, մեկնակն, որպէս՝ գիտեմ, *բարդ՝* ըստգիտեմ, քաջ գիտեմ *ըստ բնութեանն։ Յարաբարդ՝* աստուածաբանեմ. *զի զՄա[հ]ակն մեր աստուածաբան ասէին յառաջ, ի պարզն յաւելեալ բարդ և նման նմա և յար և այլ յաւելեալ յարաբարդէ։*

[ԲԱՆ]

«Թիւք երեք. եզական, երկական, յոգնական:

Եզականն, որգոն՝ զանեմ:

Երկականն, որպիսի՝ զանոմ

Եւ յոգնականն, որզան՝ զանեմք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Յայտնի է, զի յոլով անգամ ասացած է, որ երկուորականն կարկատ է և բռնադատութիւն է յիմաստնոց, զի չկայ ըստ մերում լեզուիս։ Իսկ զանեմն *և* կոփեմն *շինած է վասն հասկացնելոյ. դու զինչ քեզ պիտի, զայն ասա՝* գրել, գործել, բրել, ընթեռնուլ:

3 N *ոռոգիմ*
4 EP *ոռողեմ* փխ *ոռոգանեմ*, N *առոգանեմ*
6 C չիք՝ *լինին*
7 AEFGHIKMO *ածականն* փխ *ածանցականն*
7 BF *ի քէնէ*
8 GMNO *ոգոգանեմ*, J *ոգոգանէմ*
8 ABCDEFIJKMNOP *տուի*
10 B *յարբարդ*
12 P *որկեն*
13 ABEFGHNO *սահակաբանեմ*, CDIJMP *հակաբանեմ*, K *հայկաբանեմ*, *հմմտ.* Ն. Ադոնց, էջ 23։
15 N *զձեոս (բայի)*
16 P *քաչ*
17—18 M *ա ստուածբան* փխ *աստուածաբան*
18 M *ասեին*
18 O *յառաջն*
18 J *ի բարդն*
18 F *յօելեալ*
18 J *նմայ*
18—19 C *յայլ և յայլ*
19 F *յօելեալ*
21 J *յոգնական*
22 M *զտանեմ*
23 ABCDEFGIJKMNOP *զանում*, H *զանումն*, *հմմտ.* Ն. Ադոնց, էջ 23.
24 P *յուգնականն*
27 B *յիմաստնոցն*
27 E *չկա*
29 IJ *ասաց*
29 J *ընթըռնուլ*

[ԲԱՆ]

«Դէմք՝ երեք. նախ՝ յո՛րմէ բանն. երկիր՝ առ ո՛վ բանն. երիր՝ յաղագս ո՛յր բանն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Դէմք, այսինքն՝ մարդ, որ պատճառ լինի բանին՝ երեք են. նախ՝ յո՛րմէ բանն,— այն ասաւղն է. և առ ո՛վ բանն՝ լսաւղն է, որ ի մաւտ լինի. և յաղագս ո՛յր բանն՝ պատճառն է բանին, որ հեռաւոր լինի.— թէ ի հրապարակս ոմն գողէ զոք կամ պարսաւէ, և այլքն միտ դնեն, և յաղագս որոյ խաւսին՝ չլինի մաւտ։

[ԲԱՆ]

«Ամանակք երեք. անցեալ, ներկայ, ապառնի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այսքան են հաւաստի ժամանակն, զոր բայն ցուցանէ. գնացի՝ *անցեալն,* գնամ՝ *ներկայս, որ ի ներս կամք,* գնալոց եմ՝ *ապառնին, որ ապա առնի և դեռ չէ։ Բայց ոմանք երիցագոյն զանցեալն ասեն վասն նախ եղելոյն. և կէսք՝ զներկայս, զի ընդ երկուսն ի յառաջէ անցեալ որպէս աւագ, զոր եդ արուեստաւորս նախ զներկայս։*

Հարցաւ յիմաստնոց, թէ ժամանակ ի գոյի՞ց է, թէ յոչ գոյից։ Որք ի գոյից ասացին՝ ա՛յս պատճառաւ, թէ լուսաւորացդ շարժմունք և բնաւ լինելութիւնք և աճմունք աշխարհական իրաց և ամենայն ինչ ի ժամանակի կատարի։ Իսկ Արիստոտէլէս յոչ գոյից ասաց, որպէս զյուշկապարկացն և զեղջիրաքաղուն համբաւ՝ անուամբ միայն ասացեալ, և ոչ՝ ճշմարտութեամբ, զի անցեալն իբրև էանց՝ ապականեցաւ, իսկ ներկայս աներևութաբար անցանէ՝ որպէս ջուր ի խողովակէ իջանէ յաւազին տեղի և անյայտ լինի, այսպէս մեք ի զբաւսանս կամ ի քուն կալով ժամանակ ծախի անզգայաբար։ Եւ ապառնին ոչ ևս է, այլ յուսով միայն իմանի։

---

2 I *երէք*
2 P *երկի* փխ *երկիր*
2 E *երկիր* փխ *երիր*
5 D *այսինք*
6 E *լըսաւղն*
7 A *հարկաւոր* փխ *հեռաւոր*
8 ACDEGHIJKMNOP *այլն*, F *այն*
11 O *երէք*
14 B *ի նես*, N *ի ներքս*
14 *գնալոց եմք*, N *գնալոյց եմք*
15 ADFGHIKMN *ապայ*
15 F *զայնցեալն*
16 E *զընէրկայս*
16 E *ի յառաջն*
18 C *իմաստնոց*
18—19 J չիք՝ *Որք ի գոյից*
19 N *պատճառաւ*, P *պատճառօս*
21 P *ի ժամանակին*
21 ADEFGHIKMNOP *Արիստոտէլէս*, J *յԱրիստոտէլէս*
21 J *ոչ գոյից*
22 C *զեղջերաքաղուն*
22 F *համբօ*
23 CDGHJMNP *եանց*
24 J *յանցանէ*
24 F *աներևոյթաբար*
24—25 CDJP *յաւազանին* փխ *յաւազին*, F *յօազին*, G *յաւազուն*
25 B *յանյայտ*
25 J *ի սբաւսանս*
25 E *գոլով* փխ *կալով*
26 O *անըզգայաբար*
26 C *ոչ եւս է* փխ *ոչ ևս է*

[ԹԱՆ]

«Եւ ի սոցանէ անցելոյն ունի զանազանակս չորս՝ յարաձգական, յարակայ, գերակատար, անորիշ, որոց բաղադանութիւնք են երեք. ներկային ընդ յարաձգին, յարակային ընդ գերակատարին, անորիշին ընդ ապառնոյն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Յարաձգական *է՝ որ մասն ինչ անցեալ է, և մասն ինչ՝ դեռ է, որպէս ասես՝* **դեռ առնէի զայս իրս**:

Եւ **յարակայ** *է՝ որ յերէկ և կամ մէկ այլ աւր և կամ երեք աւուրբ յառաջ գործեցաք ինչ, և յարակայ՝ ամանակն չէ հեռացեալ, շատ աւր չէ անցեալ։*

Եւ **գերակատար** *է՝ որ գեր ի վերոյ քան զքսան կամ զերեսուն ամ կատարեցաք գործ ինչ։*

Եւ **անորիշ** *է՝ որ լոկ ասես, թէ կատարեցաք զայս իրքս, ու չցուցանես ժամանակ, թէ ի քանի՞ աւրն կատարեցաւ, որ հասարակ զամէն ժամանակն առնու և ոչ որոշէ զմի ոք ի ժամանակաց. այս է զանազանակն չորս, այսինքն՝ որոշմունք։*

Իսկ **բաղադանութիւնք** *են, ասէ, երեք՝ ազգակցութիւնք կամ միաբանութիւնք կամ միաւորութիւնք. <ա> ներկային ընդ յարաձգին՝ մասն մի արարաւ և մասն մի կու առնենք դեռ։ <բ> Յարակային ընդ գերակատարին՝ որպէս հուպ է յարակայն, որ երկու աւուրբք և կամ մի շաբաթով յառաջ եղած է, յարաձգականն՝ որ դեռ յառնում ենք։ Նմանապէս և <գ> անորիշն ընդ ապառնւոյն միաբանութիւն ունի, որպէս յորժամ ասես՝* **«Ընդ մեզ է տէր»**, *նա զամէնն էառ՝ զերեք ամանակն պարունակելով։*

---

2 E *անցեալ*
2 D *զանազանակըս*
2 E *յարձգական*
3 N *անուրիշ*
3 K *սերեք* փխ *երեք*
3—4 K *ներկայն (ընդ յարաձիգն)*
4 E *արաձգին*
4—5 JP *ընդ ապառնոյն*
7 N *դեռ չէ*
8 J *առնէ*
9 BHK *յերեկ*
9 H *մեկ*
9 EKO ∞*ր*
9 F *աւուր*, J *յաւուրբ*, P *աւուրբք*
10 P *առաջ*
10 D *ամանական*
12 P *ի վերո*
14 J *յանորիշ*
14 ABDFGHIJMNOP *լուկ*
14 ABCDEFGHIKMNOP *զի սա իրքս* փխ *զայս իրքս*
18 E *բաղզանութիւնք*, F *բաղզզանութիւնք*
18—19 E *միրանութիւնք*
18—19 J *մաբանութիւնք, ներկայի ընդ յարաձգին կամ միաբանութիւնք, մասն մի արարաւ (խառնակ ընթերցում)*
19 B *արաձգին*
19 D *մասըն*
20 J *կու ասենք* KO *կու առնենք* փխ *կու առնեմք*
21 F *յարկայն*
22 P *առնում*
22 EO *եմք*
22—23 K *նոյնպէս* փխ *Նմանապէս*
23 N *անօրիշն*, F *անուրիշն*
23 GP *ապառնոյն*
24 DGHN *եառ*

[ԲԱՆ]

«Լծորդութիւն է կարգաւոր խոնարհութիւնք բայից»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Լծորդութիւնս խառնուած է բայի. յորժամ կարգաւ խոնարհեցուցանես զլծորդ գրեարն, կարի աւգնէ քեզ՝ ի ստուգաբանութիւն զբայսն խառնելով։

Եւ լծորդք ասին, զոր աւրինակ՝ յորժամ որ ելանէ մէկ եզն ի լծէն, նա մէկ մի այլ դնեն ի լուծն, որ բառնալ կարէ։ Այսպէս, յորժամ պէն *չկարէ հերկել զբանն և զսերմն պտղոյ մեկնութեանն յայտ բերել՝ դնես* զբենն *կամ* զկենն, *նո՛յն և զայլ ամենայն լծորդսն։*

[ԲԱՆ]

«Եւ են լծորդութիւնք շեշտոլոր բայից ութ, որոց առաջինն արտաբերիցի բենիւ, պէիւ, մենիւ, փիւրիւ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Շեշտն սուրն է և մի է յառոգանութեանցն, յորժամ սոսկ ասես «Զբանն բերեմ»՝ *չդրեր ոլորակ. իսկ յորժամ ասես՝* «Զայս իրս բերեմ»՝ *ոլորեցեր շեշտիւ զբայն և ի յայտ ածեր լսողին։*

[ԲԱՆ]

«Եւ բենիւ, որզոն՝ ջամ*բ*եմ. մենիւ՝ ծա*մ*եմ, պէիւ՝ ըն*պ*եմ, փիւրիւ՝ չա*փ*եմ:

Երկիրն՝ գիմիւ, կենիւ, ֆէիւ, խէիւ, որպիսի՝ կար*գ*եմ, փա*կ*եմ, կն*ք*եմ, ա*խ*եմ:

Երկիրն՝ դայիւ, տիւնիւ, թօիւ. որպիսի՝ ազ*դ*եմ, աւար*տ*եմ, յաղ*թ*եմ:

Եւ ֆառորդն՝ զայիւ, սէիւ, ցոյիւ, ձայիւ, որզան՝ կոր*զ*եմ, ա*ս*եմ, հայ*ց*եմ, փոր*ձ*եմ:

Եւ զհինգերորդն՝ ժէիւ, շայիւ, չայիւ, որպիսի՝ շար*ժ*եմ, մա*շ*եմ, կո*չ*եմ:

Եւ վեցերորդն՝ լիւնիւ, ղատիւ, նուիւ, որպիսի՝ ծա*լ*եմ, մա*ղ*եմ, մա*ն*եմ:

---

3 P *կարգաւորի*
5 CP *կարկաւ*, F *կարգօ*
6 EKO *գրեարնն*
6 K *զքեզ*
6 B *ի ստուգաբանութիւնն*, P *ի ստուգայբանութիւն*
8 GH *լծորդքս*
8 B *ի լծոյն* փխ *ի լծէն*
9 M *մեկ*
9 EKO *այլ դնես*
10 N *չի (կարէ)*
10 EK *հերքել*
10 GP *մեկնութեան*
11 O *զբէնն*, K *զբեմնն*
16 N *եշտ* փխ *Շեշտն*
17 BEGHKO *զբայն* փխ *զբանն*
17 D *թէ (բերեմ)*
17 E *(Զբանն) բերել*
17 B *զայս զայս (իրքս)* (կրկն.), F *զաս*
18 OP *ոլորեցէր*
18 FNOP *շեշտիւն*
18 EK *զայբն* փխ *զբայնն*
18 J *լըսողին*
20 N *պէիւս*
22 C *գեմիւ*, IM *գի գիմիւ*
24 N *թաւիւ* փխ *թօիւ*
25 P *ձայնիւ* փխ *ձայիւ*
27 K *հինգերրորդն*
27 P *շայիւ շայիւ* (կրկն.)
27 C *չարժեմ*
27 CD *չափեմ*, *չեմ*, EK *չափեմ*, *ոչեմ*, FJ *չափեմ* փխ *կոչեմ*
28 P *վեցերրորդն*
28 F *լիունիւ*
28—29 F *մաաղեմ*

Եւթներորդն՝ ծայի, ճէի, չէի, որգոն՝ կարծեմ, կարճեմ, տանչեմ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Առանց ծուլութեան յիշեցուցանէ զամենայն լծորդքդ ի յանուանէ, զի յոլով շահս տացէ ուսումնասիրացն, զի ոչ միայն ի ստուգաբանութիւն և ի մեկնութիւն անուանց պիտանացու է, այլև ի տաղաչափութիւնս, զի որ սահմանական չափով տաղ կամի շինել՝ կարի գեղեցիկ է լծորդաւք շինել զբանն տաղին, որպէս այս՝ գ, ս, ց. *զարմանագեղ հասակ. սրտապինդ Սմբատ, ցանկապատեալ շնորհիւ. և զայլդ նո՛յնպէս արա՝ որպէս տեսերդ։*

[ԲԱՆ]

«Եւ ութերորդն երկուորեակ յատուկքն րէի, ռայի. որպիսի՝ բերեմ, վառեմ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զրէ *և* զռա *երկուորեակ ասէ, զի* ռայն *յերկուց* րէից *գոյանայ, որպէս՝* տարր *և* տառ: *Եւ յատուկ՝ զի սոցայց միայն է երկուորեակս և սոքաւք իմանաս զերկուորեակսն»։*

[ԲԱՆ]

«Եւ իններորդն՝ հոյի, որգոն՝ պահեմ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Հատոյց և ծախեաց առհասարակ զանձայն գրեարն, և հո *միայն մնաց, վասն որոյ զայս «միաւոր» ասաց, զի չունի ազնականս. բայց թէ ուրեք հանդիպի* հիւնն՝ *այլ ո՛չ կատարելապէս։*

[ԲԱՆ]

«Եւ տասներորդն՝ մաքուր եշի, որպէս՝ դիեմ, գովեմ, արշաւեմ, հովուեմ, հրամայեմ, համբաւեմ»:

---

1 F Եւթներորդ
1 F *ծաիւ*
1 J *կարճեմ, կարծեմ* (շրջուն)
4 J *լուղութեան* փխ *ծուլութեան*
4 CD *լծորդք*, K *լծորդ*
5 P *տաց*
5 F *ուսումնասիրեացն*
6 K *ի մեկնութեան*
6 O *այլ* փխ *այլև*
6—7 KO չիք՝ *զի* [*նաև* E] *որ սահմանական չափով տաղ կամի շինել*
7 K *լծորդաւք քո* փխ *լծորդաւք*, O *լծորդաւքս*
7 J *լինել* փխ *շինել*
8 DKO *զբան*
8 J *տաղի*
8 J *սրտապինտ*
9 EP *Սմպատ*
9 K *ցանկապատե*
9 F *շնորհին*
9 B *դոյնպէս*
9 BJ *արայ*
9—10 O *տէսերդ*
12 B *ութերորդ*, D *ութերորդըն*
15 BGJP *զռայ* (*երկուորեակ*)
15 F *յերկու*
15 E *րից* փխ *րէից*
16 P *առ* փխ *տառ*
16 K *երկորեակս*
17 BEK *զերկորեակսն*
19 K *իններրորդն*
21 C *զայնձայն*
21 ABEFGHIKNO *հօն*, CDJP *հաւն*
21 N *գրեանր* փխ *գրեար*
21 K *միայն միայն* (կրկն.)
22 N *միօոր*
26 P *հովեմ*
26 N *հրամաեմ*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Վճար եղև բաղաձայնիցն, կամի և զձայնաւորսն ի նոյն դասակարգել, վասն որոյ և մաքուր կոչէ զտասն թիւն և զեչն, զի տասանորդն սատուծոյ բաժին է, մաքուր է և եչն, զի պարզ և մեն առանց լծորդի է, և այսքան բառեար շինեաց ի յետին վանգին՝ դիեմ, գովեմ և այլն. այն ա՛յլ զաւրութիւն է, որ մի ձայնաւոր գրով ի վերջին վանգին դնելով բան շինէ, որպէս ասացն և որպէս յոտանաւորն։

[ԲԱՆ]

«Եւ պարոյկ բայից լծորդութիւնք են երեք, որոց առաջինն արտաբերի յառաջին և յերկուս դէմս այբիւ երկայնիւ. որգոն՝ գամ, գաս, գայ, և երկրորդն՝ ոյիւ երկբարբառով, որգոն՝ առնում, առնուս, առնու»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Տեսակ է և այս խաւսից իմաստնոց, զոր պարոյկ անուանեաց, որ լինի պարոյկն ի սրէ և ի բութ գրերոյ. զի գիմն բութ է, և մենն, և սէն, և յին՝ սուր. և այբն՝ որպէս հոգի սոցա, զոր երկայնիւ ասաց, զի երկամանակ է այբն՝ ձգտի և ամփոփի. այլ աստ յերկայն տեղն է՝ գամ, գաս, գայ։— Եւ արուեստաւոր խաւսք լինի այսցեղս որպէս այս լծորդքս՝ բ, պ, փ — բազուկ, պազուկ, փազուկ։ Եւ թերալեզուքն զմէկն կարեն ի յայս լծորդացս ասել, և յայտնեն զբանն լսողացն իմացիք։

[ԲԱՆ]

«Եւ երրորդն եչիւ և այբիւ դարձեալ, որգան՝ գեամ, գեաս, գեայ։ Եւ ըստ լեզուաց՝ ոյիւ, որգոն՝ գոմ և յղոմ»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ձեչ և զայբ դասէ ի միում հեգի և զԿորճէիցն յայտնէ մեզ զթանձր և զբարբարիկոն բառն, զի նոցայց է այս բառ՝ գեամ, զոր մեք գամք

2—3 CDHIO դասակարգել
3 D ըզտասն
3 GH (զի) տասնորդն
4 BCDEGHJKNOP մէն
6 E ի փխ մի
6 D ի վերջի
6 D չիք՝ վանգին
7 P որպիսացն փխ որպէս ասացն
7 CDFJNOP յոտանաւոր, BI յոտնաւորն
9 N պարոյն
9 F լծորութիւնք
9 B չիք՝ են
9 B որոյ
9 N յառաջին
9—10 B տարաբերի փխ արտաբերի
10 KO յերկու
10 F երկայնի
11 P երորդն փխ երկրորդն
11 CD (երկբարբառով) վանգի
12 P չիք՝ առնու
13 P խաւս
14 P պարոյկ
14 C մէնն
15 CDJN սոցայ
16 J և (այբն)
16 B ձկտի
16 B երկայն
18 GH ազուկ փխ բազուկ
18 GH արզուկ փխ պազուկ, BDFN պարզուկ
18 J պարզուկ, բազուկ (նաև՝ շրջուն)
18 G ազուկ փխ փազուկ
18 EKO չիք՝ բազուկ, պազուկ, փազուկ։ Եւ թերա-
18 K կաբեն փխ կարեն
19 D ըզբանն
19 F լսելացն, K լսօղացն
21 B երրորդ եռումն, EK երրորդն եռումն, N եռումն եռումն, CF եռումն փխ երրորդն
21 F գեայս փխ գեաս
22 CDGH յղում
24 O զթանձրն
25 I բառբարիկոն
25 B նոցա
25 A գամ

ասենք, զի զայս բարգուշատեցին ասէ և գորոզացին։ Եւ զյղարկեմն և զյղեմն՝ յղոմ, և զլոյսն՝ լուս ասեն ոմանք, և զգայլն՝ գոյլ, և զգառնն՝ գոռնի: Բայց ասեն, թէ կայ առ մեզ ևս գեղեցկաբանութիւն, զոր այլք չունին յազգաց՝ սոցա, նոցա, դոցա, որք առ իս կան՝ սոցա ասեմ, և զոր առ քեզ՝ դոցա. և որ յիսնէ և ի քենէ հեռի են՝ նոցա ասեմ. բայց յետոյ գտաւ այս արուեստաւոր բառս։

ՅԱՂԱԳՍ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԵԱՆ

[ԲԱՆ]

«Ընդունելութիւն է բառ ընդունական բայից և անուանց յատկութեանց, և յարևին նմա այսք, որք և բային, թարց դիմաց և ներխոնարհութեանց»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ընդունելութիւնդ համարակ ասի գոյանալ ի բայէ և յանուանէ՝ մասն մի անուի և մասն մի ասուի առեալ, որպէս ասեմք՝ Սմբատ գրէ, զի Սմբատն անուն է, և գրէն՝ բայ։

«Եւ յարևին սմա այսք», այսինքն՝ հետևին սմա այսք, որք և բային, «թարց դիմաց և ներխոնարհութեանց», այսինքն՝ բային մասունք և ընդունելութեանս մասունք են. «թարց», որ է «առանց» դիմաց. զի զդէմքն չյայտնէ ընդունելութիւնն և ոչ զխոնարհմունսն, ապա այլքն համարակ է։ Ընդունելութիւն է՝ շինեալ, արարեալ, բերեալ. ահա դէմք ոչ ցուցանէ, թէ ով շինէ կամ առնէ, այլ որպէս կենդանին զտեսակս

---

1 P բարգուշայտեցին
1 B գորազացին
1 G յղարկեմն
2 EKO յղում փխ յղոմ
2 B գոլ փխ գոյլ
2--3 EG զգառն, B զգառն՝ գուռն փխ զգառնն՝ գոռնի
3 N ասես
3 P կա
3 P գեղեցկայբանութիւն
4 F ազգաց
4 P դիցայ
4 F չիք՝ իս կան՝ սոցա ասեմ։
4 J գան փխ կան
5 C զոր փխ որ (յիսնէ)
5 K իսնե
5 FP ի քէնէ, CHJ ի քեզնէ, M ի քենե
5 N էն փխ են
5 J նոցայ
6 F արուեստօրք
9 P յանուանց
10 I յարևի
13 P անուանէ
14 P մասըն
14 N սուտի փխ ասուի
14 O մաք փխ ասեմք
14 E Սպատ, P Սմպատ
15 BEP Սմպատն
15 P գրեն փխ գրէն
16 CDP (յարևին) սմայ
16 CD (հետևին) սմայ
17 ABCDEFGHIJMNOP մասունքն
19 E դէմք, O զդէմք
19 P ընդունելութիւն
19 P այքն փխ այլքն
20 N համարակաց փխ համարակ է
20 CDFJ Ընդունելութիւնն, M Ընելութիւն
20 J չիք՝ շինեալ, արարեալ ահա դէմք....
21 EK չիք՝ ոչ ցուցանէ, թէ ով շինէ կամ առնէ, այլ։
21 J (կամ առնէ), շինեալ, արարեալ, բերեալ, ահա դէմք, այլ (խառնակ ընթերցում)
1 D ըզտեսակս

յինքեան ընդունի, և երկինք՝ զաստեղս, և մարմին ախտական՝ զմարդիկ, նոյնպէս ընդունելութիւն՝ զանուն և զբայ։

ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՒԴԻ

[ԲԱՆ]

«Յաւդ է մասն բանի հոլովական նախադասեալ <և ստորադասեալ> ներխոնարհութեան անուանցն»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Յաւդն *«կցումն» և «միաւորութիւն» կոչի. որպէս չիլք և կապք մարմնոյն, այսպէս և յաւդ՝ բանի։ Բայց ասելն «հոլովական նախադասեալ»՝ ըստ յունին առաւել բանի, քան մեզ, զի հոլովէն արական բառովն նախադասելով՝* ո՛վ Գրիգորիոս, ո՛վ Գէորգիոս, *որպէս և ասէ.*

[ԲԱՆ]

«Նախադասական է այս, որգոն՝ ո. և ստորադասական է այս, որգան՝ որ»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Յունացն բացարձակ մէկ գիր է՝ ω, *որ զարականն նշանակէն. իսկ մեք չառնեմք փոյթ. և դիւրին է մեզ ասել զնոյնն՝* ո՛վ Տրդատիոս, ո՛վ Սմբատ։ *Երբ միաւոր է՝* ո *նախադասական է, երբ* որ *է՝ ստորադասական է. զի* որ *երկու գիր է, և մէկն ի ստորև է դասեալ և իգական կարեմք ասել՝* ո՛ Մանի, ո՛ Նունի, *զի* ո *ասելն փաղաքշական է. և մանկական է՝ տղայական։ Այլ մեք զյաւդն առաւել յաւարտն ունիմք քան ի սկիզբնն, որպէս՝* երկնային, երկրային, ծովային, ցամաքային,— *այսպիսիքս հոլովական յաւդք են, և այս յառատութենէ լեզուիս է, զի չկարաւտանամք բռնադատել ի նախադասականն և յառաջն դնել զյաւդն, այլ միշտ և յաճախ ի վճարն։*

---

1 J *յինքեանն*
1 J *զմարդիք*, P *զմարիկ*
2 J *ընդունելութեան*
2 K *զանունն*
2 B *զբայն*
6 ABCDEFGHIKMNOP *ներխոնարհութեանց*
6 BCDEFHJKMP *և (անուանցն)*
6 ABCDFGHIJK *անուանց*, N չիք՝ *անուանցն*
10 P *հոլովականէն* փխ *հոլովէն*
10 P *արականէն* փխ *արական*
11 N *ով Գրիգորիք*
11 N *ով Գէորիոս*
11 P չիք՝ *և*
13 CDEFIJKNOP *աւ* փխ *ո*
14 K չիք՝ *որ*
17 F *զնոյն*
17 B *Տրադատիոս*
18 BE *Սմպատ*
18 F *միօոր*
18 B *նախադասէ*
18 N *(նախադասական) էք*
20 N չիք՝ *ո (ասելն)*
20 F *փաղակշական*
20 ACDEFGHIJKMNOP *մանկան*
21 C *տղայկան*
21 B *զաւդն*
21 F *առօել*
21 F *աւարտն*
21 B չիք՝ *ի*
21 B *սկիզբն*, P *սկզբնն*
22 F *երկնաին*
22 F *ցամաքին*
23 K *այ* փխ *այս*
23 C *լեզւիս*
24 B *ի (բռնադատել)*
24 B *յառաջսն*
24 BF *զաւդն*

[ԲԱՆ]

«Եւ յարեին սմա այսք՝ սերք, թիւք, հոլովք:
Եւ են սերք, որզոն՝ արարաւղ, արարած, արարուած:
Թիւք՝ երեք. եզական՝ այս, այդ, այն.
Երկուորական՝ այսու, այդու, այնու.
Յոքնական՝ այսք, այդք, այնք:
Եւ հոլովք՝ այսոյ, այսր, այսմ, այսու, զայսով»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ասացաւ, թէ Հայք չունին զնախադասականն յաճախ յաւդ՝ որպէս յոյնք և իմայելացիք. և չէ՛ պակասութիւն, զի որ չգիտէ ասել երկոտասան՝ ի՞նչ պակաս է ի յասելն տասներկու։

Իսկ «յարևանալն» զՀետ Հետևիլն է։

«Սերք» ոչ է սեռն, այլ արուեստին կամ առնաւղքն, որպէս ասէ՝ արարաւղ՝ *բանին առնաւղն է, և* արարած՝ *արուեստն, և* արարուած՝ *արուեստն, և արուեստիւն արարեալ՝ բանն և գործն։*

Եւ եզական թիւն երեք՝ այս, այդ, այն, որպէս երեք միակ ասեմք ի վերայ աստուծոյ. մի, և մի, և մի:

Եւ եզական թիւն երեք՝ այս, այդ, այն, *որպէս երեք միակ ասեմք շրջեցեր. և* այսմ՝ *ի մենին տապալեցեր.* այսր՝ *ի վերայ* հիւհին *բերեր, և* զայսովդ *յայտնեցեր։*

Ե՛ւ երկուորականն, և՛ յոքնականն՝ և ա՛յլ ևս ասին, զի մերս ի վախճանին զայ նշանաւոր յաւդ, իբր թէ՝ ձին *և* ձիդ *և* ձիս, *զի թէ ասես* ձիակն՝ *ոչ նշանակեցեր, թէ ինչ ասացեր, իսկ դնելով զյաւդն և ասիցես* ձին՝

2 NP *ւ* փխ *Եւ*
2 N *սմայ*
2 N *այնք* փխ *այսք*
2 N *այնք*
2 JK *սէրք*
3 B *արարուածք*, P չիք՝ *արարուած*
4 K չիք՝ *եզական*
4 ACDEFGHIJKMNOP *այս, այս,* փխ *այս, այդ, այն*
5 ABCDEFGHIJKMNOP *այսիւ* փխ *այսու*
5 ACDEFGHIKMNOP *այսու* փխ *այդու*, J չիք՝ *այդու*
5 ACDEFGHIJKMNOP *այսով* փխ *այնու*
6 B *Եւ (յոքնականք)*
6 JK *Յոգնականք*
6 ACDEFGHIJKMNOP չիք՝ *այդք*
9 G *Եսացաւ* փխ *Ասացաւ*
9 K *զզասականն* փխ *զնախադասականն*
10 AP *իմայելացիքն*, F *իմայէլացիք*, J *իմաէլացիք*
10 EO *ոչ* փխ *որ*
10—11 B *երկոյտասան*, C *յերկոտասան*, P *յերկուտասան*
12 N *յարևանուն*
13 P *Սէրք*
14 F *արարաւղն* փխ *առնաւղն*
14 DNO չիք՝ *է*
14 P *արարւած* փխ *արարուած*, H չիք՝ *և արարուած*
15 N *արուեստ*
15 P *գործ*
16 I *երէք*
16 ACDEFGHIJKMNOP *այս* փխ *այդ*
16 ACDEFGHIJKMNOP *այս* փխ *այն*
18 J *ի վերա (ոյին)*
18 ACFHP *բերեր*
18 J *ի վերա (րէին)*
19 B *այսու* փխ *այսրւ*
19 BCDFGHJKMNOP չիք՝ *վերայ*
19 FP *բերէր*
21 ACDFGHIJKMNOP *և (ասին)*
22 EKNOP *վաղճանին*, J *ի վաղխճանին*
22 N *իբր ձեթին* փխ *իբր թէ ձին*
22 CN *ձիթ* փխ *ձիդ*
23 B *զաւդն*

անդէն նշանակեցեր, զի յաւդն է, որ նշանակէ զյաւդն գիրին թէ՛ յառաջն և թէ՛ ի յետն. զի թէ այլք դնեն ի սկիզբնն, մեք՝ ի վերջն. այսպէս՝ կոյսն յղացի, հովիւն քաջ, գիտութիւն էակացն, կիլիկեցին, *և գիտեմք անդէն զնշանակեալն նուիւն կու յարակայանայ յաւդն։*

ՅԱՂԱԳՍ ԴԵՐԱՆՈՒՆՈՒԹԵԱՆ

[ԲԱՆ]

«Դերանունութիւն է բառ փոխանակ անուան առեալ՝ որոշեալ դիմաց յայտնական, փոխանուն, թերանուն, համարակ անուն:

Եւ հետևին դերանունութեան վեց՝ դէմք, սերք, թիւք, հոլովք, ձևք, տեսակք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Գիտելի է, զի որպէս անունն նախադասեցաւ քան զբայ, նոյնպէս և դերանունութիւնս՝ քան զմակբայ։ Եւ ասի դերանունն *«փոխանուն»։*

Եւ ընդէ՞ր ասաց երեք՝ դերանուն և թերանուն և փոխանուն. զի երեքս զմէկ իրք յայտնեն. զմէկն ասաց փոխանակ ճշմարիտ անուանն, այսինքն՝ զդերանունն։

Եւ զթերանունն *ասաց, զի չկարաց դերանունն զճշմարիտ անունն յայտնել, վասն որոյ թերանուն ասաց, այսինքն՝ թերի։*

Եւ զփոխանունն *ասաց, վասն զի ի վերայ հասարակին առեալ լինի արականին, իգականին և չէզոքին՝ փոխանակաւ ի դէպ տեղւոջ, որպէս՝ մարգարէք և արդարք և սարկաւագունք, արք և կանայք և մանկունք, որ ի գրոց վկայեցան։*

---

1 EFJKNOP չիք՝ *զյաւդն,* ACDM *յաւդ (գիրին)*
2 EKO *գիրն*
2 P չիք՝ *թէ (այլք)*
2 B *այլքդ*
2 BC *ի սկիզբն*
2 D *ի վերջըն*
3 N *կիլիկեցին*
4 ABCDFGHIMNP *նովիւն,* E *նուիւ*
4 J *կու յարականա,* P *կու արկանայ*
7 B *բառն*
7 CDNP *անուն,* K *անուանն*
7 OP *ասեալ* փխ *առեալ*
8 GH *յայտական*
8 B *փոխանուան*
9 K *սէրք*
10 F *տեսակ*
13 K *դերանուննու թիւնս*
13 F *մակբայ*
13 CD չիք՝ *դերանունն «փոխանունն»։*
14 CD չիք՝ *Եւ ընդէ՞ր ասաց երեք՝ դերանուն։*
13 D *թեքանուր*
14 P *ընտէ՞ր*
14 I *երէք*
14 K *դերանունն,* FK *թերանունն*
14 N *փոխանունն*
15 F *երեք*
15 EK *ըզմէկ (ասաց)*
15 I *անունն*
16 CDJMNOP *դերանունն,* G *դերանուն*
17 D *զթերանունըն*
17 J *յանունն*
18 K *թերանունն*
19 E *զփոխանուն*
19 O *ի վերա*
19 CE *հասարականին,* HJKP *հասարակնին*
20 J *յարականին*
20 ACDEFGHIJKMNOP *և (իգականին)*
20 AFHN *չեզոքին*
20 FP *տեղոջ*
21 B *(որպէս) մարգարէք արդարք, սարկաւագունք, զի կային (մարգարէք և արդարք...)*
22 E *վկեցան,* F *վկաեցան*

[ԲԱՆ]

«Եւ դէմք նախագաղափարացն՝ ես, դու, նա: Եւ ածանցացն՝ իմ, քո, նորա: Եւ սերք նախագաղափարացն ձայնիւ ոչ ընտրին, այլ յատուկ ի վերայ ինքեանց ցուցցին»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Նախագաղափարն առաջին աւրինակն է, որ յառաջն ի մենէ սկսանինք՝ ես, դու, նա, *որ միաւոր է և պարզ. և ածանցացն՝ որ ի քէն ի քո ստացուածն անցանէ, և յիսնէ՝ յիմն.* իմ բանն, քո բանն, իմ այգին *կամ* իմ ձին: *Եւ զի՞ ասէ, թէ սերք նախագաղափարացն ձայնիւ ոչ ընտրին. այս է, որ ասեն ձայնիւ՝* ես, դու, նա.— *զազգն չցուցանէ, թէ արո՞ւ է, թէ՞ էգ, այլ յատուկ ի վերայ մեր երևի նշանակն և յաչաց տեսանին։*

[ԲԱՆ]

«Իսկ ածանցական, որգոն՝ իմն, քոյն, նորայն,

Եւ թիւք նախագաղափարացն՝ <եզական>՝ ես, դու նա. երկուորական՝ մոնք, դոնք, նոնք. յոքնական՝ մեք, դուք, նոքա:

Եւ ածանցացն, եզական՝ իմ, քո, նորա. երկուորական՝ իմէն, քովրա, նովրա. յոքնական՝ իմք, քոյք, նորայք:

Հոլովք նախագաղափարացն.
ուղղակի՝ ես, դու, նա.
սեռական՝ իմոյ, քոյոյ, նորայոյ.
տրական՝ ինձ, քեզ, նմա.
առաքական՝ ինև, քև, նովաւ.
հայցական՝ զիս, զքեզ, զնա.
հոչական՝ դու.
ածանցացն՝ իմ, քո, նորա, նոյր.

---

2 P *նախագաղափարանց,* N *նախագաղափարած*
2 P *նայ*
2 F *ածանցաց*
3 KP *սէրք*
3 B *նախագաղփարացն*
4 J *ցուցին*
6 EO *աւրինակ,* K *օրինակ*
6 C *յառաջին (ի մենէ)*
7 N *են* փխ *ես*
7 JP *նայ*
7 F *ածանցանցն*
7 ABGHIKMO *ի քենէ,* CDFJNP *ի քէնէ*
8 GHN *անցանի*
8 N *յիւնէ* փխ *յիսնէ*
9 I *ընդրին*
10 BEGHIMO *ասէն,* J *են* փխ *ասեն*
10 P *նայ*
10 D *ոչ ցուցանէ,* JP *ցուցանէ*
11 BEO *ի վերա*
11 E *տեսանի*
14 JP *նայ*
15 ACDEFGHIJKMNOP *ոնք* փխ *մոնք*
15 ACDEFGHIJKMNOP չիք՝ *դոնք*
15 AEFGHIJKMNOP *նէք,* CD *նէաք* փխ *նոնք*
15 K *նոքայ*
16 P *ելական* փխ *եզական*
16 B *երկականն* փխ *երկուորական*
16 K *իմեն*
16--17 E *քովրայ*
17 AFGMNOP *յոքնականք*
17 B *նովրոն* փխ *նովրա*
17 P *քոյդ* փխ *քոյք*
18 ABCDEFGHIJKMN *հոլովական*
19 P *նայ*
20 J *քոոյ*
20 P *նորայո*
23 P *զնայ*
25 P *նորայ,* B չիք՝ *նորա*

իմոյ, քո[յ]ոյ, նորա.
իմում, քում, նորում.
իմով, քով, նով.
զիմ, զքո, զնորայն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զոր աւրինակ, որ մարդ անունն ի վերայ բոլոր տեսակին ասուի, նոյնպէս և դերանունս ի վերայ ամենայնի երթայ՝ եզականաց և երկուորականաց և յոքնականաց, մատաւորաց և հեռաւորաց, զի երբեմն զհեռաւորն յիշեմք՝ ասելով, թէ նա *աստ էր, կարաւղ էր կատարել զայս իրքս, <բայց> չասաց, թէ ո՞վ. լուկ ասաց, թէ* նա, *ու այն դերանուն է։ Եւ այս անուանն նմանութիւն է և յիրաւի ասի թերանուն, զի զգոյութիւն բնութեանն ոչ ցուցանէ ասելն, թէ՝* նոցա, նոքա, նա, իմոյ, քոյոյ, նորա: *Բայց զհոլովն այլ ուրեք չէ ի պարզել քան աստ, զի աւելի մասն դերանունութեանս յոլովականք են, որպէս՝* իմոյ, քոյոյ, նորայոյ, սորայոյ: *Բայց և տիրանուն ասի դերանունս, այսինքն՝ ճշմարիտ անուն, զի ասեն այս հին է և մշտնջենաւոր՝* ես, դու, նա, նորա, նոցա, նոքա, *քան* զՄովսէս *և* զԱհարովն *և* զՊաւղոս *և* զՊետրոս *կամ* զՊղատոն *և* զՍոկրատ, *զի սոքա յետոյ եղան և ոչ կան և մնան յաւիտեան. և ստոյգ անունն անժամանակ, անդէմ և անտեղի է, որպէս դերանունս ցուցանէ, զի միշտ էր և ոչ անկանի ի յէութիւն, զի ասելն՝* ես, դու, նա, նոքա, նոցա՝ *գոյութիւնք են, և ոչ սոսկ անուն, որ այսաւր ասի և վաղիւ ոչ վախճանի, զի դրականք են, և ո՛չ՝ բնութեամբ. այլ աւրինակդ շատ է կրկնած։*

Իսկ սեռականն, որ ասէ՝ իմոյ, քոյ, նորա — *զազգն ցուցանէ.* իմոյ ազգին, քոյոյ ազգին, նորա ազգին *կամ* նախնեացն:

Եւ տրականն «թղթական» կոչի. թուղթ է բերած ինձ, քեզ, նորա, *կամ թէ՝* ետ արքայ զայս ինչ՝ ինձ, քեզ, նմա:

1 K *իմ* փխ *իմոյ*
1 KOP *քո* փխ *քո[յ]ոյ*
1 CDEFJ *իմ, քո նորա* փխ *իմոյ, քո[յ]ոյ, նորա*
2 B *նում* փխ *նորում*, G չիք՝ *նորում*
3 ACDEFGHIJKMNOP չիք՝ *լրել տողը։*
6 O *ի վերա*
7 EO *դերանունն*
7 BCDEFIJKMNP *ամենայնին*
7—8 B *երկուորակաց*
9 P *զհեռաւորս*
9 N *էն (կատարել)* փխ *էր*
10 B *նայն* փխ *այն*
11 EO *անուան*
11 N *իրաւի*
12 BP *բնութեան*
12 B *քոյ* փխ *քոյոյ*
12—13 GI *նորայ*
13 P *ուրէք*
14 F *դերանունթեանս*
14 G *յոլովանք*
16 N *ասէն*
16 B *քանզի* փխ *քան*
17 B *զԱհարոն*
17 N *Պղայտոն*
17—18 C *զՈկրատ*
18 B *եղեն* փխ *եղան*
19 D *դերանունըս*
20 CE չիք՝ *ի*
20 B *յանէութիւն* փխ *յէութիւն*
21 FKN *ոչ վաղճանի*, J *ոչ վաղխճանի*
23 D չիք՝ *Իսկ*
23 BFI *նորայ*
24 B *նորայ*
24 C *նախնեանցն*
25 D *թըղթական*, N *թղական*
25 J *թուխտ (է)*
25 J *նմա* փխ *նորա*
25 J չիք՝ *կամ թէ՝ ետ արքայ զայս ինձ, քեզ, նմա*
26 G *արքա*
26 K չիք՝ *ինչ*
26 K *նռի այ* փխ *նմա*, N *(նմա) նման*

Առաքականն՝ ինև, քև, նովա։ Ինև երթայ այս անուն, քև երթայ։

Հայցականն՝ զիս առաքէ յայն բան, զքեզ առաքէ, զնա առաքէ։

Հոչականն «կոչնական» թարգմանի, որպէս ասէ՝ դո՛ւ, այսինքն՝ ե՛կ, կամ՝ Դո՛ւ կոչեա զայս անուն, Դո՛ւ կոչեցեր զիս։

[ԲԱՆ]

«Ձևք պարզք, որգոն՝ իմ, քո, նորա։ Եւ բարդ՝ անձին իմոյ, անձին քոյ, անձին նորա»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Խրատ տայ, թէ ի հոլովեցուցանելն վանունն զդերանուան տեսակն նախ պարտ է ի պարզէն առնել սկիզբն՝ իմ, քո, նորա, և ապա յողջականէն՝ անձին իմոյ, անձին քոյ, անձին նորա. զի բոլոր էութիւնն յիշուի անձամբն՝ Անձին իմոյ հանգիստ ի տեառնէ կամ պարգևք և կամ փառք և պատիւ։

[ԲԱՆ]

«Եւ տեսակք՝ զի ոմանք են նախազաղափար՝ ես, դու, նա. և ոմանք՝ ածանցականք, որպէս ամենայն ստացականք, որք և երկդիմիքն կոչին»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զգուշացաւ իմաստասէրս, զի մի՛ երկայնաբան կոչեսցուք վասն կրկնելոյն յոլով անգամ. ասաց, եթէ երկդիմիք կոչին. այս, որ աստ յիշեաց՝ ա՛յլ է. զի է՛ ժամ, որ ասեն՝ իմ ստացուածն, իմ այգին։— Եւ այս մէկ ածանցութիւն է, որ ի քէն ածանցին։ Իսկ յորժամ ասեն՝ իմ այգւոյն բերն, իմ ստացուածոցն անն, որ ի քո ածանցացն ածանցի՝ ունելով այլ տեսակս։

[ԲԱՆ]

«Եւ ածանցացն եզական է, որ մու զստացուածն յայտնէ՝ իմ, քո, նո-

---

1 J (ինև) երթա
1 J (քև) երթա
2 ADEFGHIJKMNOP չիք՝ Հայցական
2 N քեզ
3 EH թարքմանի
3 B ես փխ եկ
4 EJKO կոչեայ
6 EI նորայ
6 EP բարթ
7 B նորայ
9 N Տրատ գայ փխ Խրատ տայ
9 F ի հոլովեցուցանիլն
9 C զանուն
9 FJK զդերանուն
9—10 N չիք՝ զդերանուննուան տեսակն նախ պարտ է ի պարզէն առնել։
10 G նախապարտ է փխ նախ պարտ է
10 F առնուլ
10 B զսկիզբն
10 P քոյ
10 P ապայ
10—11 AK յողջականեն
11 J իմո
11 CFGJ քո
11 BP նորայ
11 N բոլորկութիւն փխ բոլոր էութիւնն
11—12 N յիշատկ փխ յիշուի
12 J իմո
12—13 J չիք՝ կամ պարգևք և կամ փառք և պատիւ
12 O չիք՝ «կամ» բառից մինչև 140-րդ էջի 12—րդ տողը ներառյալ՝ թերթերը պատառոտված լինելու պատճառով։
15 P չիք՝ զի
16 P ստացականանք
18 N իմաստասէրն
18 P երկաբան
18 N կոչեցուք
19 J կրկնելոյ, P կրկնելով
21 ACHKNN ի քենէ, BDIJP ի քէնէ
22 CP այգոյն, N ագւոյն
22 F ածանցաց
25 P զըստացուածն
25 I իմոյ
25 I քոյոյ, E քոյ

րա: *Եւ են, որ ներկականաց՝* նովրա— *«երկու»: Եւ յոքնական, որ բազումս՝* մեք, մեր:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եզական, որ միայն զստացաւղն յայտնէ՝ Սմբատաշէն. և երբ դու ասես՝ իմ բերդն, *թէպէտ որ զանունն չասես՝ ճանչուի, այլ յայտնի է:*

[ԲԱՆ]

«Եւ ի դերանուանսն ե՛ն՝ որ բաղյաւդք են, որպէս՝ իմս, քոյդ. և ոմանք՝ անբաղյաւդք, որպէս՝ իմ, քո»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ասեն, թէ սխալանք է այս արուեստաւորիս զայս աստ յիշելս, զի յիւրում տեղւոջն ասացեալ է վասն յաւդիդ, զի բաղյաւդ է՝ որ մի յաւդ ունի, որպէս Սմբատն, *կի գիր մի յաւդեցաւ յանունն. իսկ անբաղյաւդ է՝ որ առանց յաւդի ասի՝* Սմբատ, *և չունի յաւդ ի յաւարտն՝ որպէս յառաջն:*

ՅԱՂԱԳՍ ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

[ԲԱՆ]

«Նախադրութիւն է բառ նախադրեալ յամենայն մասունս բանի ըստ բարդութեան և ի բաղդատութեան, և ե՛ն ամենայն յիսուն՝ ներ, առ, ատր, ապ, բաց, ին, ըն, բար, բաղ, շար, շաղ, մուշտ, զով, ջոկ, պատ, նախ, կանուխ, վաղ, առ, արդ, վեր, ըստ, ընդ, ենք, ստոր, խուն, ունչ, զկնի, յետ, տար, մատ, յար, քող, զաւ, թափ, պար, կարա, փար, բակ, հեռ, թեռ, ճակ, դեր, փոխ, մակ. քան, զեր, աւել, վասն, յաղագս:

Եւ ստորադասք են ի սոցանէ երեք՝ սակս, կից, որդ»:

---

1 N *նորվրա* փխ *նովրա*
1 CDEJ *յոքնականին*, NP *յոգնականին*
4 BE *Սմպատաշէն*, CD *Սմբտաշէն*
4 J *և դու երբ* (շրջուն)
5 B *թեպետ*, DGHM *թեպէտ*
5 NOP *զանուն*
5 ABCDEGHIJMP *այլդ*, K *արդ*,
F չիք՝ *այլ յայտնի է*
7 ABEFGHIKM *ի դերանուանս*
10 K *սղալանք*
10 F *արուեստորիս*, P *արուեստաւորից*
10 F *այստ* փխ *աստ*
10 ACDEFGHIJKMNP *յիշեալս*
11 N *իւրում*
11 P *յաւդ* փխ *բաղյաւդ*
12 B *Սմպատն*, F *Սմատն*
12 B *յանուն*
13 J *որ* փխ *և*
13 F *յառանց*
13 BE *Սմպատ*
13 EK *(և) որ (չունի)*
14 F *Նախադրութեանն*
16 CD *բասս*
16 ACDEFGHIJKMNP *ի* փխ *ըստ*
17 I *ի բաղդատութեան*
17 E *նէր*
18 ACDEFGHIJKMNP *բայ* փխ *բաց*
18 B *նը* փխ *ին*
18 B *նըն* փխ *ըն*
18 B *ի (զով)*
19 ACDEFGHIJKMNP *խոն*
20 ACDEFGHIJKMNP *զաւ*
20 ACDEFGHIJKMNP *կար*
21 B *հիռ, իռ (թեռ)*
21 ACDEFGHIJKMNP *յաւել*
21 D *վասըն*
22 I *երէք*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Նախադրութեանս անուն և տեղի հակառակ են միմեանց, զի թէ նախդիր է՝ նա յետոյ է՞ր է դրած. և երբ յետոյ եդաւ՝ նախադրութիւն է՞ր կոչի. այլ թէ սխալանք էին՝ ո՛չ վարէին այսու մինչև ցայսաւր։

Եւ հաւաստի՝ այսպէ՛ս. նախդիր ասի այնր աղագաւ, զի նախ եդեալ լինի և յառաջ քան զանուն և զբայ և յամենայն տեղիս՝ ո՛չ իբրև զպատուաւոր, այլ իբրև զսպասաւոր, զի վասն այսորիկ յետոյ եդաւ տեղեաւ, զի սպասաւոր է։ Եւ իբրև զկարապետ նախադասեալ լինի յամենայն մասունս բանի, որ չէ պատուական քան զթագաւոր, և յաղագս զարդու և գեղեցկութեան իմացեալ եղև նախադրութիւնս, և բարուք իմացեալ եղև. զի իրք՝ որ սահմանաւ բաժանի, պարտ է, որ անուամբ զանազանի՝ որպէս նախդիրս, զի սահմանաւ և անուամբ կատարեցաւ յայլոցն, զի թէ ըստ մասին զամենայն ինչ քննես՝ առաջին և վերջին գտանես, որպէս մեր ելն յաշխարհէս չէ առաջին, և որդին վերջին է հաւրն, և յերկս մշակաց նախ սերմանելն է, և ապա՝ հնձելն։ Այլ ի հոռոմին նախդիրդ յիսուն՝ պարզ է, և երկոտասան՝ բարդ։ Իսկ ի մերս վասն առատութեան լեզուիս՝ անբաւ, և ոչ միայն՝ յիսուն։

Եւ ստորադասքս մէկդ նախդիր կարէ լինել և ստորադաս. յորժամ ասես՝ սակս քո և քո սակս. կից՝ որպէս գրկակից, հաղորդակից, և որդ, որպէս՝ ճանապարհորդ։ Եւ նախադրականս յառաջ է քան զմակբայն, զի նախադրութիւնն անուան մասն է, և մակբայն՝ բայի, զի և լինի ծառայ հարուստ քան զտէր, այլ չէր քան զնա պատուական։ Եւ նախադրութիւնս թէպէտ որ յառաջ է՝ պակաս է քան զմակբայ։ Իսկ զի՞ ասէ ի բարդութեան. երբ ասես տուր՝ պարզ է, և երբ ասես, թէ վաղտուր՝ բարդ է։ Եւ

2 M հակառակէն
2 I էն փխ է
3 K նայ
3 CJ գրած փխ դրած
3 M ի յետոյ
3 BFI նախադրութիւնն
4 C սղալանք
6 F և և (յառաջ) (կրկն.)
6 F առաջ
6 E զբրայ
6 CD ամենայն
6—7 B զպատաւոր փխ զպատուաւոր
7 P զսպասաւորս
8 N զսպասաւոր
8 J չիք՝ Եւ (իբրև)
9 J մասունք
9 D յաղագըս
10 GH զարմու
10 C չիք՝ եղև
10 P նախադրութիւն
11 K սահմանեալ
12 P նախադիրս
12 BCDEGJP կտրեցաւ փխ կատարեցաւ
13 E զ'ամ փխ զամենայն
13 P գտանես
16 BEFGHIKMNP չիք՝ ի (մերս)
16 J ատութեան փխ առատութեան
18 E (Եւ) ստորադասք
18 M մեկդ
19 E գրակից, P կրկակից
19 P չիք՝ հաղորդակից
19 N չիք՝ և (որդ)
20 F նախադրականս, N նախադրականք
20 ACDEFGHIJKMNP զմակբայ
21 ACDEFGHIJKMNP մակբայ
21 ACDEFGHIJKMNP բանի փխ բայի
22 J ծառա
23 DH թեպէտ, M թեպետ
23—24 B ի բարդութիւն, C ի բարութիան
24 N յերբ

բաղդատութիւն առնես, թէ ո՛ր աղէկ նախդիր է՝ և զա՛յն դնես. դու քեզ շինէ զլիսումն։

զՆԵՐՆ՝ ներքոյ և արտաքոյ-իշխան և տէր.
Արտաքոյ տարրեղինացս շնորհաւորեալ.
Ատրագեղ որակութեամբ փայլատակեալ.
Ապենիազն՝ աննուազ ձեռամբ պարսպեալ.
Բարձողին զընաւս բազկաւ պսակեալ.
ի նմանութիւն աստեղազեղ փառաւք երևեալ.
Ընդ լուսոյ համեմատեալ, տէր իմ արքայ.
Բարեբոյս զաւակաւք ծաղկաւետեալ.
Բաղհիւսածոյ թելաւք ոստայնեալ.
Շարմարգարտակուռ ուլամբք պճնեալ
Մուշտ բազուկ ուժմուխ հարեալ յերեսս խմայելի.
Զովարար սիք ամարայնոյ քաղցրութեամբ մեզ տուեալ։
Զայլդ դու շինեա աստուծով։

ՅԱՂԱԳՍ ՄԱԿԲԱՅԻ

[ԲԱՆ]

«Մակբայ է մասն բանի անխաղաց ի ստոր բայի ասացեալ և կամ մակասացեալ բայի»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

«Անխաղաց» ասաց զմակբայս, զի ոչ ունի խոնարհմունս իբրև զբայ և ոչ հոլովս իբրև զանուն։ «Ի ստոր բայի ասացեալ և կամ մակասացեալ բայի»։ Մակբայն «կրկնաբայ» ասի կամ «վերնաբայ», որպէս թէ ասես՝ զայս շինեմ և կամ շինեմ զայս. «զայսն» բայ է, և «շինեմն»՝ մակբայ, թէ ի ստորև դնես զբայն կամ ի վերջէ՝ մակբայ կոչի և անսխալ զբանն

2 J զլխուն
4 CDJP Արտ փխ Արտաքոյ
4 CD շնորհատրեալ, FP շնորհօորեալ, J շահաւորեալ
5 G Արտագեղ փխ Ատրագեղ
6 B Ապէնիազն, N Ապինիայն, P Ապէնիազ
6 B Աննըւազ
6 K ձեամբ
7 B Բարձաւղին, P Բարձրաւղին
7 KNP ընաւս, C զընաւ
7 P բազկօ
8 P ի նմնութիւն
10 B Բարէբոյս
10 K չիք՝ զաւակաւք
11 B Բաղհիւսածու
11 P ոստանեալ
12 N Շարմարգարեակուռ
12 B ուլմամբք, C ուղնամբք, N ուլնամբ, P ուլամպք
12 F (պճնեալ) Շաղաւղայծին շահաւոր շնորհաւք իջեալ
13 J Մոզդ փխ Մուշտ
13 J ուժմուխ
13 ACDEFGHKMP խմայիլի, IN խմայէլի
14 K առեալ փխ տուեալ
15 P Զայլ
15 EK շինեայ
16 P ՅԱՂԱԳՍ ԺԹ ՄԱԿԲԱՅԻ
18 ACDEFGHIJKMNOP ի ստոր բայէ
21 O Ալքան զթաւաց փխ Անխաղաց
21 O եցկութեանիւնս փխ խոնարհմունս
22 ACDFGHIJKMNOP չիք՝ և ոչ հոլովս իբրև զանուն
22 O սաարուոք իմ փխ ասացեալ
22 ACDFGIJKMNOP ստոր բայէ, իսկ որ բայէ, E իսկ որ բայ է փխ ի ստոր բայի
23 ACDEFGHIJKMNOP չիք՝ բայի
25 K չիք՝ դնես զբայն
25 P ըզբանս

յայտնէ։ Եւ վասն վերջադասութեանս մակբայի ասացաւ ի նախադրութեանն։

[ԲԱՆ]

«Եւ մակբայիցն ոմանք պարզ են, և ոմանք՝ ջոկադիրք: Եւ են *պարզք*՝ վաղ, նախ. և ջոկադիրք՝ վաղվաղ, նախավաղ:

<*1*> Եւ ե՛ն, որք ժամանակի են յայտնիչք, որգոն՝ այժմ, յայնժամ:

Եւ դարձեալ ընդ սոքաւք իբրև զտեսակս դասելի է զժամանակի յարակայականն, որպիսի՝ սերկ, վաղիւ, ցայս, ցայն, ցայնժամ, ցայսքան, մինչև»*:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Իսկ աւրինակդ պարզ է՝ զոր ասէ ի կարգին. վաղ՝ *անցեալ իրքն,* նախավաղ՝ *յառաջ քան զամենայն և վաղ ժամանակաւք.* այժմ՝ *որ է ներկայ, յայնժամ՝ զանցելոյն, դարձեալ և ապառն[ու]ոյն ունի։ Յարակայ*

---

1 ACDEFGHIJKMNOP չիք՝ *Եւ վասն վերջադասութեանս մակբայի, ասացաւ ի նախադրութեանն։*
4 K *ւ* փխ *Եւ (մակբայիցն)*
5 FKO *պարզքն*
5 ACDEFGHIJKMNO *նախվաղ*
6 P *յայտնիչ*
6 ACDEFGHIJKMNOP *յայնժամն*
7 ACDEFGHIJKMNOP չիք՝ *Եւ (դարձեալ)*
7 B *(դարձեալ) ապա*
7 N *դասիլի*
8 ACDEFGHJKMNO *յայտկական,* I *յայտական,* P *յայտկականն* փխ *յարակայականն*
8 KP *որպէսի*
8 K *սէրք,* P *սերք*
8 B *ցայնքան. ցայդքան* փխ *ցայնժամ, ցայսքան*
9 ACDEFGHIJKMNOP չիք՝ *մինչև*
11 B չիք՝ *Իսկ*
11 G *աւրինակ*
11 B *պարզին* փխ *պարզ է*
11 ACDEFGHIJKMNOP *իրք*
12 ACDEFGHIJKMNOP *նախվաղ*
12—13 ACDEFGHIJKMNOP չիք՝ *այժմ՝ որ է ներկայ, յայնժամ՝ զանցելոյն, դարձեալ և ապառն[ու]ոյն ունի։*
13 ACDEFGHIJMNO *Յատկական,* K *Յայտկական,* P *Յայտկական* փխ *Յարակայ*

* ACDEFGHIJKMNOP *Ձեռագրերը այստեղ սխալմամբ ունեն հետևյալ հատվածը իբրև «Մեկնություն», որը, սակայն, վերաբերում է ո՛չ թե մակբային, այլ՝ շաղկապին.*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

«Բարւոք դաս կալաւ շաղկապս ի յայսմ տեղւոջ, զի յառաջ նիւթ, և ապա՝ կապ. այսպէս, նախ՝ անուն և բայ և այլն, և ապա՝ շաղկապս։

Եւ «շաղկապ» ասի ի շաղդելոյ իմն և միաւորելոյ և կապելոյ ի կարգի զբառն ընդ բառն և զմիտս ընդ միտս, զի զմեկնութիւն բանին յայտնեսցէ, և ոչ զայն մեկնութիւնն՝ որ մեծապէս լուծմանց է կարաւտ, այլ զսովորական խաւսից, և բառն ի սմա որպէս սեռ իմանի։

Իսկ ջոկմանդ անհուն իմն է ըստ երկուց աւրինակաց. կա՛մ որ ի սկզբանէ աշխարհի լինել են իրք մինչև ցայժմ ի մէջ առնուցուս վերաբերելով և ջոկջոկ ամանես ի լսաւղսն, և կա՛մ ի քէն ինչ մտածելով խորհնս բաներ ամանես ի քեզ և ի պատեհ տեղւոջ յառաջ բերես։

Եւ է դարձեալ ջոկմանս միաբանութիւն առ իրեարս առաջի արկեալ զիմացն՝ որպէս աւրինակդ ցուցանէ։

Ասի շաղկապդ և «ոգի», զի զկապն դնելով կենդանացնէ զբանն և շունչ և ոգի կլանէ ինքն ի յասելն, որպէս՝ ես, դու բաժանած բանք են. իսկ ես և դու՝ միաւորեաց են։

Իսկ անջատականն ընդդէմ սմին զդէմսն որոշէ, այլ զմիտսն ոչ բաժանէ, որպէս թէ առնեմ, արա, և չկապես ընդ գործն՝ թէ զայս իրքս արա»։

ժամանակի, որպէս ասենք՝ այսաւր, այգուց, յառաւաւտէ մինչև ցայս ժամս *և այլ սոյնպիսիք։*

[ԲԱՆ]

<2> **«Եւ միջակութեան, որգոն՝ բարւոք, յատկապէս, բնաւ, ամենևին, համաւրէն»:**

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Միջակութիւն ասէ զիրքն՝ որ ի միջի կայ. և շաղկապով և այլևայլ բառիւ հաստատես. **բարւոք՝** *որպէս յարևելք բարի ասեն եղեալ իրացն, և ստոյգ՝ որ անսուտ լինի։* **Յատկապէս՝** *թէ այսցեղ. այլ չէ լինել՝* **բնաւ, ամենևին. համաւրէն՝** *ողջապէս եղև իրքդ և հաւաստի կատարեցաւ։*

[ԲԱՆ]

<3> **«Եւ քերթութեանն, որպիսի՝ բռնցի, մուրցացի, ծղացի, աքացի, ողկուզաւրէն, տարմաբար»:**

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Յորժամ քերթողաբար խաւսիս՝ պաճուճազարդ, և ոչ՝ գեղջկապէս, որպէս աւրինակս զոր եդ առաջի, զոր ասեն, թէ քերթողի աշակերտ ոք կատարեալ ուսեալ՝ գնաց ի դրախտն միրգ բերել իւր վարդապետին։ Եւ առեալ ծեծեցին զնա և արիւնաշաղախ թողին. և տեսեալ վարդապետին՝ հարցանէր զպատճառն։ Եւ նա քերթողապէս քերածու բանիւ և չափածու վանգիւք պատմեաց զեղեալ գործն, թէ ի՞նչ ազգ ծեծեցին և ի՞նչ նիւթով։ Ասաց՝ **բռնցի, մուրցացի** *— «մատանցն կոճերովն»,* **ծղացի՝** *բազկացն ծղաւքն և արմնկամբքն,* **աքացի՝** *ոտաւքն,* **ողկուզաւրէն՝** *գերդ զխաղող կոխեցին,* **տարմաբար՝** *ի վերայ դիմեցին բազմութիւնքն առհասարակ։*

---

1 F *ասէնք*
1 FNO *այս*, AEIJM *ցյայս*
2 ACDEFGHIJKMNOP *նոյնպէս* փխ *սոյնպիսիք*
4 G *բարուոք*
4—5 P *ամէնևին*
7 N *շաղկապովով*
9 P *լինին*
9 I *Յայտկայպէս*
9 BEGKOP *լեալ*
10 P *ամէնևին*
10 E *հօսատի*
12 B *քերդութեանն*, CDP *քերթութեան*
12 D *բռընցի*· B չիք՝ *բռնցի*
12 P *մուրացացի*
13 P *ողկոզաւրէն*
15 K *եխօսիս* փխ *խաւսիս*
15 P *գեղջապէս*
16 N *աւրինակ*
16 J *թերքողի* փխ *քերթողի*
16 P չիք՝ *ոք*
17 ACDEFGHIJKMNOP *ուսած*
17 N *մրրդ* փխ *միրգ*, P *միրք*
18 N *զնայ*
19 H *քերուածու*
19 CDGH *բառիւ* փխ *բանիւ*, IM *բաշիւ*
19 J *չափայծու*
21 JK *բռնեցի*
21 P *մատանց*
21 C *կոճեռովն*, P *կոճերով*
21—22 G *բազկանց*
22 BN *ասացի* փխ *աքացի*
22 I *ոտաւք*
22 K *ողկյուզորէն*
22 B *գերթ*
23 P *խաղող*
23 EJD *ի վերա*

[ԲԱՆ]

<4> «Եւ քանակութեանն, որգոն՝ բազում անգամ, սակաւ անգամ:

<5> Եւ թուոյ յայտական[ն]՝ երկիցս, երիցս, չորիցս:

<6> Եւ եւեղականն՝ վերին, ստորին, որոց կայք երեք՝ ներտեղւոջ, կամ <ի> տեղի կամ ընդ տեղ[ւ]ոյր, որգոն՝ ներսան, ի տուն, ընդուստ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Քանակն *«չափն» է, որպէս ասեմ՝* բազում անգամ աղաչեցի: *Եւ որ զթիւն յայտնէ՝* երիցս առ նա գնացի *կամ* չորիցս:

Եւ եւեղականն *զտեղին յայտնէ և ցուցանէ զներքինն և զվերինն. կայն՝ զոտն կայն և զնստիլն ի տուն կամ ըստ տեղւոյն ուր և իցէ ասել՝* անդուստ գամ, *կամ զտեղին միայն ցուցանէ՝ լեառն և կամ դաշտն։*

[ԲԱՆ]

<7> «Ըղձից նշանակք են՝ ի՞բր, թէ՞, իցի՞ւ, ա՞ւշ, գո՞յշ, մարտա՞ն:

<8> Եւ խրոխտականն՝ ի՞շտ:

<9> Եւ սպառնականն՝ տի՛ր, տի՛:

<10> Եւ հեշտականն՝ վա՞շ, յա՞յ:

<11> Եւ շնորհակալուն՝ գէն, արգէն, դրուատ:

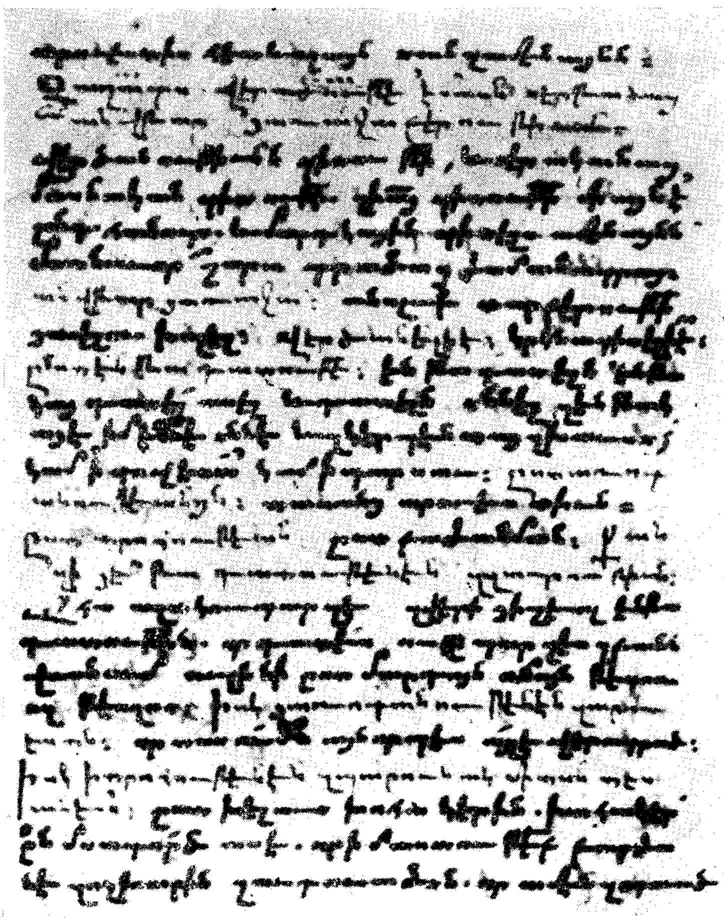
<12> Եւ ողոքականն՝ փոխան, փարելի»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ըղձական *է ցանկալին. երբ լսես աւետեաց լուր, ասել յաւժարիս այսպիսի բան՝* իցի՞ւ, յօ՞հ թէ լինէր, *կամ՝* երանի՞, ա՞ւշ թէ, գո՞ւշ, մարտա՞ն, *զոր «մակար» ասեմք։*

Եւ խրոխտականն՝ *իշտ. յորժամ մարդոյ սպառնաս՝* իշտ թէ ի *ի ձեռս անկանէիր։*

3 CDIM յայտկական, N սատայկան, P յայտնական, F յատկական
4 K տեղականն, P ի տեղականն
4 N երեք
4—5 P ներտեղոջ
5 P ընդ տեղւոյն
5 P ընդսուստ փխ ընդուստ
8 ACDEFGHIJKMNO ասեմք
8 P աչեցի փխ աղաչեցի
9 P նայ
9 P գնաց
10 CDJ էտեղականն, K տեգեկանն, P տեղականն
10 P տեգին
10 BEFIKNO զվերին
11 AEFGHIJKMNO զյոտն, P յոտն
12 EF անուստ փխ անդուստ
12 ABEFGHIJKMNOP դաշտ
14 P նշանք
14 P իցէիւ
14 B գոշ, G գոյ
16 B սպառականն
17 P հեշտաանն
18 J շնորհակուլն
18 CD գէմ փխ գէն, I գեն
18 GHI արգեն
19 P փոխն փխ փոխան
21 E աւեաց փխ աւետեաց, F օետեաց
22 JP յոհ
23 ABCDFGIJMN ասենք
24 P խրոխականն
24 P յոր փխ յորժամ
24 K չիք՝ յորժամ մարդոյ սպառնաս
25 ABCDFIJKMNOP անկանէր, E անկարէր

Մի էջ «կիլիկյան» ոչ-հեղինակային խմբագրությունից։
Մաշտոցյան մատենադարան, Ձեռ. № 2283, թ. 5ա։

Եւ **սպառնականն՝** *երբ ի մատ լինի զայրացուցիչն զակնդ ածես և զձեռքդ այս դեհս և յայն, և ի խիստ զայրացմանէն կատարեալ բան չկարես ասել, այլ՝* **տի՜ր, տի՜**, *որպէս թէ ասել կամիս՝ տե՜ս զլրբութիւնն. և երկու կիս որ լինի բանն ի դողալոյ և ի կաղկանծելոյ շրթանցն։*

Եւ **հեշտականն՝** *յորժամ սրտահեշտ և անոյշ բան լսես և կամ տեսանես՝* **վա՜շ** *ասեն տեսողին և լսողին, և զքո անուշութիւնն ցուցանես, ասելով՝* **յա՜յ**, *որ շունչն արձակ ելնէ, և դիւրանաս, կամ երբ կերակուրն թուի ախորժ։*

---

1 B *զակդ*
2 NP *զձեռք*
3 P *զլրբութիւն*
4 P *որ* փխ *որ*
4 N *ի դողայլոյ*, P *ի դաղալոյ*
4 N *շըրթանցն*
6 ÀEFGHIJKMN *տեսն* փխ *ասեն*, P *տեն*
6 BCDEGHIJMNO *ասողին* փխ *լսողին*
6 P *անուշութիւն*
7 N *ցուցանէ*
7 N *ասելոյ*

Եւ շնորհակալուն՝ *ի գէն, արգէն. ի* գէնն *«պատիւ» է, և* արգէնն՝ *«մեծութիւն», և* դրուատն՝ *«գովութիւն», որպէս և ասացին Հրեայքն Կոստանդիանոսի մաւրն Հեղինեայ՝* «Արգէն ի գէն քեզ տիկին»:

Եւ ողոքականն՝ *որ ողոքես զորդի և կամ զսիրելի.* «Ես քո փոխան. իմ փարելի, որ միշտ փարի զինև սէր քո»:

[ԲԱՆ]

<13> «Եւ ապաշնորհեննին՝ դժմիտ, ճառադէմ, ապաժաման:

<14> Եւ աւաղականն՝ ո՜ւհ, ո՜ւխ, վա՜խ, խա՜յ:

<15> Եւ եղկականն ՝վա՜յ, աւա՜ղ, աղէ՜տ, եղո՜ւկ·

<16> Եւ հրաշականն՝ ի՜հ, ո՜:

<17> Պասքական՝ բէք ասէ, չէք ասէ:

<18> Եւ հեճգճականն՝ ո՜ւհ, ա՜հ, է՜հ:

<19> Եւ ուրացութեանն կամ ապերախտութեանն՝ չէ՛, ո՛չ, ո՛չ իւիք, և ո՛չ միով իւիք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ապաշնորհեննին *«ապաշնորհն» է. մարդ լինի «անհեթեթ», «փցուն», «անշնորհք», «լիրբ», «դժմիտ», «խոժոռամիտ», «ճառադէմ», «լրբադէմ», «ապաժաման» — անժամ գաւ։*

Իսկ աւաղականն՝ ուհ, ուխ, վախ, խայ. *ցեղացեղ <լինի> ըստ լեզուաց և ըստ իւր բառին աւաղէ, երբ տեսանէ զոք ի վշտի և ի ցաւս խիստս։*

Եւ եղկական *է, երբ բաւթ լսէ իւր պակասութեան և զինքն վայ և եղուկ ասէ։*

Իսկ հրաշականն՝ *որ ասէ «պաքսական», և ասեն, թէ «դարբնական» ասի, զի ի հրաշապէս և յուժգին հարկանելն և ի բախելն ի վերայ սայ-*

---

2 B *գովութիւնն*
2 EFJKP *հրէայքն*
2—3 ABHIMN *Կոստանտիանոսի*, E *Կոստանտիոսի*, F *Կոսղանտիանոսի*
3 B *Հելենիայ*, P *Հեղինեա*
4 I չիք՝ *որ*
4 K *ողոգես*
4 B *քեզ* փխ *քո*
7 ACDEGHIJM *Ապաշնոհեննին*, E *Ապայշնորհեննին*
7 ACDFGHIJKMNOP *գժդմիտ*, E *գժդմիշտ*
7 EKO *ճագադէմ*
8 JK *ադականն*
8 P չիք՝ *խայ*
9 K *եղականն*
9 IJ *աղետ*
10 P *ոյ* փխ *ո*
11 B *Պաքսական*
11 BKNOP *բեք*
12 C *հեգնական*, DNP *հենգնական*
12 BI *եհ*
13 NP *ուրացութեան*
13 P *ապերախտութեան*
14 F *չ* փխ *ոչ*
16 ADEFGHIJKMNOP *Ապաշնոհեննին*
16 J *ապաշնորհն (է)*
16 B *անհեղեդ*
16 B *անշնորք*
17 ACDEFGHIJKMNOP *գժդմիտ* փխ *դժմիտ*
19 P *խա*
19 E *ըստ ըստ* (կրկն·)
21 B *խիստ*
22 J *պակասութեանն*
24 P *պասքական*
25 BN չիք՝ *ի (հրաշապէս)*
25 CD *հրապէս*
25 GHP *յուշգին*
25 D *հարկանելըն*
25 G *ի վերա*

10—737

լին ուռամբն պիտի որ շատ շունչ կլանէ և ի դուրս բերէ շատ և թանձր շունչ և զհետին անհեթեթ բան ասէ՝ ջէք ասէ, բէք ասէ, ջէք բէք, որ զբերանն յիրեար բերէ ջէքն՝ էջք, և բէքն՝ պայքար։

Իսկ հենգնականն «արհամարհանք» է՝ երբ տեսանես, որ մարդ սուտ ի պարծել լինի և կամ իւր մեծ և փառաւոր թուի, նա դու ծաղր առնելով ասես՝ «Ուհ, ահ, է, ի՞նչ քաջ ես, և ո՞վ է քո ընկերն»:

Իսկ ուրացութեանն՝ որ ուրանայ զվնասն, զոր գործեալ լինի, և կամ ապերախտ լինի առ իւր երախտաւորն և ասէ՝ «Ոչինչ ես արարեալ ինձ բարի, ոչ, ոչ իւիք»:

[ԲԱՆ]

<20> «Եւ բաղստ[որ]ադրութեան՝ այո, հայո:

<21> Եւ ապաստութեանն՝ մի՛, մի՛, մի՛ իւիք, մի՛ եզով իւիք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Բաղստ[որ]ադրութիւնն միաւոր յանձնառութիւն է, որ զինչ ասեն՝ յանձին կալնու և իրաւունք տայ՝ այո, հայո, որ յանձն առնու զհիլայքն։

Ապաստութիւն է լռարարութիւն, որ մարդոյ խաւսիլ չտայ զոր ինքն չախորժէ՝ մի՛, մի՛, մի՛ իւիք, մի՛ եզ իւիք, որպէս ասելով՝ մի՛ և մի՛ իւիք, զի եզն մի է և միաւոր ասի։

[ԲԱՆ]

<22> «Եւ զգուշականն՝ զգոյշ, զուգէ:

<23> Եւ մարտարկացն կամ ճշգրտութեանցն, որպէս, զիպէս, զիարդ, ըստ որոյ, որգոն:

<24> Եւ դիպուածոյն՝ թերևս, ինձ թուի, ի դէպ:

<25> Եւ դասականն՝ յետ այսորիկ, զկնի սորա, զատ առանձինն, մի ըստ միոջէ:

<26> Եւ ժողովոյն՝ միանգամայն, խումբ, համբաւ, համուռ, հոյլ»:

---

1 J ուռամամբն
2 B զհետեն, CD զհետ, AN զհետէն
2 B անհեղեղ, I անհեթհեթ
2 K բեք
2 P ջեգ
3 B (ջէք) պէք, P բերէք
3 BHN յիրար
3 K բեքն (պայքար)
4 CDJKNP հեգնականն
4 B արհամարհանքն
7 P ուրացութեան
7 EOP ուրանա
8 D էրախտաւորն
11 J ւ փխ Եւ
11 BEG այոյ փխ այո
11 BEG հայոյ փխ հայո
12 G չիք՝ մի՛ եզով իւիք
14 J Բաղըստադրութիւնն, P Բ ադըստադրութիւն
14 JG յանձնաւորութիւն
14 N ասէն
15 D իրաւունըք
15 BEGK այոյ
15 BEGKO հայոյ
17 E լռարութիւն
17 N ինո, P ինքն
17 ACDEFGHIJKMNOP մի եզելով փխ մի՛ եզ իւիք
17—18 P չիք՝ մի՛ եզ իւիք, որպէս ասելով՝ մի՛, իւիք, զի եզն մի է և միաւոր ասի
23 DJP չիք՝ ի
24 F դասականն
24 B յետ այսաւրիկ
24 E խում
26 F համբօ
26 ADEGHIJKMNOP համբուռ, C չիք՝ համուռ
26 N հոլք

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զգուշական է, որ պատրաստեցնես զոք՝ «Զգոյշ կաց, գուցէ վնասիս»:

Եւ մարտարկացն է այն, որ մարտ և վէճ արկանեն ի բանն, թէ ի՞նչ ցեղ և կամ ո՞րպէս լինի, ըստ որո՞յ իրաց, որպէս սուրբ կոյսն ցԳաբրիէլ ասաց՝ «Զիա՞րդ լինիցի ինձ այդ, զի զայր ոչ գիտեմ»,— զճշմարիտն հաստատելոյ աղագաւ և ոչ հակառակելոյ,— որպէս ասաց, թէ՝ կամ ճշգըրտութեանցն, որ ճշգրտել կամի զիրքն։

Եւ դիպուածոյն՝ որպէս թէ զոք ի բան յղարկես, և <նա> յամելով գայ, ասես՝ «Թերևս պատճա՞ռ անկաւ, ինձ թուի՝ ծուլացար. դէ՞պք եղաւ ինչ ցաւոց»:

Դասական է՝ որ խաւսք մի վճարէ և մէկ այլ խաւսից շաղկապ դնէ, առաջք արկանէ և ասէ՝ «Ե՞րբ այս եղաւ»,— զկնի այսօր, յետ այսօրիկ, զատ աստի, առանց այսօր. մի ըստ միոջէ կարգաւ խաւսեցաք զբանն որպէս ձեր կանգ է, որ ասես ի զրոյցն, թէ կան ի սա ու ի սա եղաւ։

Եւ ժողովոյն՝ շատ մարդ ի մէկ բան երթան. երբ հարցանեն, ասես՝ միանգամայն գնացին, խումբ արարին, համուռ, հոյլն ամէն գնաց զհետ նոցա։

[ԲԱՆ]

<27> «Եւ մատհրամանոյն՝ աղէ, թող, ած, էկ, բեր:

<28> Եւ բաղդատականն՝ առաւել, նուազ:

<29> Եւ հարցականն՝ ուստի՞, ե՞րբ, զի՞բր, ի՞բր, զի՞բար, հի՞զան:

<30> Եւ սաստկութեանն՝ յորդ, յոյժ, կարի, շատ, սաստիկ, մանաւանդ, յաւէտ:

<31> Եւ ապերդմնականն՝ տա՜, քա՜ւ:

<32> Եւ խունկերդմնականն՝ հա»:

---

2 P պատրաստնեցես
2 EKO Զգուշ
2 P վնասիս
3 D մարտարկացըն
3 M արկանէն
4 J ըստ որո՞
4 P սուրպ
6 D զճշմարիտըն
6 P յաղագաւ
6—7 P ճշգրտութեանց
8 B դիպածոյն
8 N զոս փխ զոք
8 N չիք՝ և
8 B յըղարկես
9 H թրևս, N թեցևս
9 B (պատճառ) անպատճառ (անկաւ)
9 E ծուղացար
9 F ինչք
11 P խաւս (մի)
11 C վճարի, F վիճարէ, P վարէ
11 ANOP մեկ
11 JP խաւսիցն (շաղկապ)
13 GH (առանց) ասոր
13 F խ՛օսեցաւ
13 N զբաննս
14 B (ձեր) կանտ, CD կարճդ
14 K ի զրոյցսն, P ի զրոոյցն
14 CD (թէ) կարճ
14 K իստ եղաւ փխ ի սա եղաւ, P սայ
15 P չիք՝ մարդ
16 E խումպ
19 AGHIMN մաթհրամանոյն, BCDEF JKOP մաթրամանոյն, հմմտ. Ն. Ադոնց, էջ 34։
21 B չիք՝ զի՞րր
23 F յաւետ
24 G ապերդումնականն, N ապայերդըմնականն, P ապաերդմնականն
24 P չիք՝ տա, քաւ
25 N խունկերդմնական, P չիք՝ Եւ խունդմնականն
25 P հայ

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Մատհրամայն *թուի, որ վարանական է. յորժամ մեծ բարւոյ չհանդիպի՝ մարդ վարանեալ տարակուսի առ վայր մի և ապա ասէ.* «Աղէ, թող զայս առնենք» *և ածն, թէ՝* «Զպակասդ բեր, որ յայտորմէ այլ չզրկինք»:

Եւ բաղդատական *է՝ որ զշատ և զսակաւ համեմատես։*

Եւ հարցական *է՝* ուստի՞ գաս, ե՞րբ եկիր, զի՞բր կաս, ի՞նչ ցեղ կեաս *և այլն նոյնպէս։*

Եւ սաստկութեանն, *որ շատցն ես զիրքն և ասես՝* «Շատ անձրև եկեր և յորդ». յոյժ, և *կամ՝* կարի, խիստ, մանաւանդ, *որ է «առաւել»։*

Ապերդմնականն *ասէ, որ աներդնուլ հաւանական բանիւ հաւատարիմ առնէ զիրքն՝ «տա՛», «քա՛ւ», որպէս՝* «Տա՛ քեզ տէր քաւութիւն, մեղք կու խաւսիս, քա՛ւ և մի՛ լիցի»·

Եւ խուներդմնականն, *այսինքն՝ պակասն։* Հա *որպէս մեք ասեմք փոխանակ* այոյի:

[ԲԱՆ]

<*33*> «Եւ հաստատութեանն՝ յայտ:

<*34*> Եւ դրականն՝ ամուսնանալի, քեռայիմելի, տամկացելի:

<*35*> Եւ մոլութեանն՝ ե՜հ, ը՜հ, հը՜, ըհը՜»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ի հաստատութեան *բանի վերայ ասես՝* յայտ է, երևելի է *ամենոյ։*

Եւ դրականն՝ *զինչ ամուսինքն ասեն ընդ իրեարս խաղալով և կա-*

---

2 AHKN *Մաթրամայն,* BCDEFGIJ MOP *Մաթրամայն*
2 B *տարակուսական* փխ *վարանական*
2 CD *չհանդպի*
3 N *վարանեալ*
4 N *սպակասդ,* P *պակասդ*
5 KO *չի զրկինք*
6 N չիք՝ *որ զշատ և զսակաւ համեմատես*
6 P *զսակաւն*
7 N չիք՝ *Եւ հարցական է*
7 B *ե՞բր (կաս)*
7 K *զի՞նչ* փխ *ինչ*
8 P *կաս*
8 EK *այլ*
9 C *շատացնես*
9 F *անձրև*
9 ACDEFIJKMNOP *երեկ,* B *եր* փխ *եկեր*
10 FJ *որդ* փխ *յորդ*
11 N *Ապայերդմնականն,* P *ապերդնմնականն*
11 EFHK *այս է* փխ *ասէ*
12 P *տայ (քաւ)*
12 ACDEFGHIKMNOP *Տայ (քեզ)*
13 B *կու խաւսի*
14 G *խուներդմնական*
17 P *հաստատութեան*
18 J *քեռայղիմելի*
19 J չիք՝ *հը*
19 ADEFGHIJKNOP *ըեհ,* C *ըհե,* M *րէհ* փխ *ըհը*
21 EG *վերա*
21 J չիք՝ *ի*
21 KO *վերա*
21 F *յէ* փխ *է*
22 KO *ամուսիքն*
22 J *խառալով*

տակաբանելով։ Դրական խաւսք են շինել՝ ճեռադիմելի, որ է «հեշտալի», տամկացելի՝ «կակղագոյն շունչ բերեն արտաքս ի հեշտացեալ փորոտեացն»։

Եւ մոլութեանն՝ որ պոռնիկքն և չարագործքն ի խառնից ժամն թալացեալ ի գիջութենէն, այսցեղ թանձր գոլորշով հեզ հանեն շրթամբքն՝ դարձեալ երկիւղն աստուծոյ ի սրտիցն, և խոզացեալք ի տղմի գարշութեանն՝ եհ, րհ, լհը, ուստի պահեսցէ տէր զձեզ:

ՅԱՂԱԳՍ ՇԱՂԿԱՊԻ

[ԲԱՆ]

«Շաղկապ է բառ, որ կապէ զտրամախոհութիւնն ոճով և զմեկնութեանն փեռեկումն յայտնէ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Շաղկապես՝ որ ի վերջէ դասեցաւ. գիտելի է, զի ոչ ամենայն ի վերջէ դասեալքն պատուական են, և ոչ բնաւ՝ անարգ, զի ահա կառավարն ի վերջէ մտանէ, և առաջոյն նստի ո՛չ վասն պատուոյ, այլ զի տեղին զայն պահանջէ։ Նոյնպէս և շաղկապս ո՛չ պատուոյ աղագաւ աստ եդաւ, այլ զի նախ այլևայլ իրք հաւաքել արժան է, և ապա՝ կապել։ Նախ ամենայն մասունք քերականիս, և ապա՝ շաղկապ. զի կապն միոյ իրի ոչ լինի և ոչ ասի. վասն որոյ ասէ՝ «շաղկապ է, որ կապէ զտրամախոհութիւնն ոճով»։ Տրամախոհութիւնն իմաստքն և բանին միտքն է, զոր շաղկապն կա՛մ յառաջքն մեկնէ, կա՛մ ի վերջքն ոճով, իբր թէ ասես՝ «Գնամք ի Հռովմ ես և դու»,—և զմեկնութեանն փեռեկումն յայտնէ, այսինքն՝ զբանն տարածանէ, որ մեկնութիւնն չթաքչի։

---

1 P կատատակաբանելով
2 E կաղագոյն
2—3 B փորոտեանցն
4 ADEFGHIJKMNOP մոլորութեանն, C մոլութեանցն
4 N հարագործքն փխ չարագործքն
4—5 K թողացեալ, P թաշացեալ
5 B ի գիջութէնէ, CEJP ի գիճութենէն
5 BJ գոլոշով, C գոլովշով, P գոլոշով
5 B շրթամքն
6 N երկեղն, J յերկիւղն
6 F խոզացեալ
6 J չիք՝ ի
6 N ի տոմի փխ ի տղմի
6—7 P գարշութեանցն
7 ACDEFGHIJKMNOP հը փխ լհը
7 J պահեսցէ զձեզ տէր աստուած
10 F զտմախոհութեան
10—11 ACDEFGHIJKMNOP զմեկնութեան
13 CD Շաղկապ
13 N դասեկան և զբնաւ փխ դասեցաւ
13—14 N չիք՝ գիտելի է, զի ոչ ամենայն ի վերջէ դասեալքն պատուական են, և ոչ բնաւ՝ անարգ։
13 J չիք՝ (ամենայն) ի, GH ի վերջոյ
14 DIP չիք՝ անարգ
14 N չիք՝ ահա
14 P չիք՝ այլ
15 GH ի վերջոյ
15 BFGHO առաջոյ, CDIJKMNP յառաջոյ, E առաջնոյ
16 J յաղագաւ
16 J չիք՝ աստ
17 J ապայ
19—20 P զտրամախոհութիւն
20 P չիք՝ ոճով
20 K իմաստքն, P իմաստն
21 K (ասես) թէ
22 BDIJMP Հռոմ
22 G չիք՝ և (դու)
22 CP զմեկնութեան
22 P փեռեկում
23 JP չթաքչի

Բարւոք դաս կալաւ շաղկապս ի յայսմ տեղւոջ, զի յառաջ՝ նիւթ, և ապա՝ կապ, այսպէս, նախ՝ անուն և բայ և այլն, և ապա՝ շաղկապս։

Եւ «շաղկապ» ասի ի շաղղելոյ իմն և միաւորելոյ և կապելոյ ի կարգի զբառն ընդ բառն և զմիտս ընդ միտս, զի զմեկնութիւն բանին յայտնեսցէ, և ոչ զայն մեկնութիւնն՝ որ մեծապէս լուծմանց է կարաւտ, այլ զսովորական խաւսից, և բառն ի սմա որպէս սեռ իմանի։

Իսկ ջոկմանդ անհուն իմն է ըստ երկուց աւրինակաց. կա՛մ որ ի սկզբանէ աշխարհի լիեալ են իրք մինչև ցայժմ ի մէջ առնուցուս՝ վերաբերելով և ջոկջոկ ամանես ի լսաւղսն, և կա՛մ՝ ի քէն ինչ մտածելով խորհնս բաներ ամանես ի քեզ և ի պատեհ տեղւոջ յառաջ բերես։

Եւ է դարձեալ ջոկմանս միաբանութիւն առ իրեարս առաջի արկեալ դիմացն՝ որպէս աւրինակդ ցուցանէ։

Ասի շաղկապդ և «ոգի», զի զկապն դնելով կենդանացնէ զբանն և շունչ և ոգի կլանէ ինքն ի յասելն, որպէս՝ ես, դու *բաժանած բանք են. իսկ* ես և դու՝ *միաւորեաց* և-*ն։*

Իսկ անջատականն ընդդէմ սմին զդէմսն որոշէ, այլ զմիտսն ոչ բաժանէ, որպէս թէ՝ առնեմ, արա, *և չկապես ընդ գործն՝ թէ զայս իրքս արա։*

[ԲԱՆ]

«Եւ շաղկապացն ոմանք ջոկմանք են, և ոմանք՝ անջատականք, ոմանք բաղմատք, և ոմանք՝ տարբաղմատք, փաստ[ա]բանականք, տարակուսականք, բաղբանականք, թարմատարք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եցոյց զհանգամանս շաղկապիս, թէ որք են ջոկմանիդ իմանալի, որպէս ասացաւ ի մակբային կամ ի սկզբանէ աշխարհիս բուռն հարկանել զգոյացութենէ աշխարհիս ինչ և զալ կարգաւ և որ ինչ եղեն ընդ ժա-

1 DFP *տեղոջ*
1 FP *յառաջն*
1 F *նիւթն*
2 CP չիք՝ *կապ. այսպէս, նախ՝ անուն և բայ և այլն, և ապա։*
4 J *մեկնութիւն*
4—5 E *յայտեսցէ*
6 J *սմայ*
7 FM *երկու*
7 P *աւրինակացա*
8 EKO *լեալ*
8 P *ցայժմու*
9 F *զսաւղսն*
10 KOP *տեղոջ.*
13 EKO *Այս ի* փխ *Ասի*
13 K չիք՝ *դնելով*
14 I *շուչ*
14 N *կըլանէ*
14 P *ենք*
15 N չիք՝ *և (դու)*
16 D *ըզմիտսն*
17 P *որ* փխ *որպէս*
20 P *ւ* փխ *Եւ*
20 N *շաղկապանցն*
21 E *(բաղմատք) են*
21—22 CDO *տարակուսանք*, N *տարակուսայկանք*, P չիք՝ *տարակուսականք*
22 J *(թարմատարք) քիչ մի ի մեկնութենէ շաղկապիս գրեցաւ ի մակբայն, զայն անդ ընկալ։ Սույն ընթերցումը առկա է նաև ստորև նշվող Ձեռագրերի հետևյալ երեսների ներքևի լուսանցքներում.*
Ձեռ. A, *թ. 59ա,*
Ձեռ. C, *թ. 52բ,*
Ձեռ. D, *թ. 298ա,*
Ձեռ. G, *թ. 68ա,*
Ձեռ. H, *թ. 50ա,*
Ձեռ. I, *թ. 51բ,*
Ձեռ. M, *թ. 48ա,*
Ձեռ. N, *թ. 160ա,*
24 J *Եւ ցոյց* փխ *Եցոյց*
24 EK *զհանգամայնս*
25 B *ի վերոյ* փխ *ի մակբային*
25 ACDEFGHIJKMNOP *յի սկզբանէ*
26 N *ոչ ինչ* փխ *որ ինչ*

մանակս ժամանակս՝ ի մէջ առնուլ և լնուլ ի լսաւղսն և ջոկ առնուլ, այսինքն՝ հաւաքել և կամ ի քո խորհուրդդ ծնանել խորհինս ինչ և ճառել ի լսաւղսն։ Եւ է ջոկմանս իբրև զմիաւորութիւն և զմիաբանութիւն։

Իսկ անջատական է՝ որ զմիտս իրին ոչ բաժանէ, այլ զդէմսն միայն. թէ ասես՝ եu և դու,— զդէմս ցուցեր, այլ չասացեր, թէ ի՛նչ առնենք,— այս է անջատական։ Եւ երբ ասես՝ «Եu և դու Երթանf առ թագւորն»,— ջոկմանք են, և միտք յայտնեցաւ։

Իսկ բաղմատ է՝ որպէս ի վերայ ճանապարհի հաստատուն իրք ասես, և զիրքն չասես, թէ քա՞ր է, թէ՞ ծառ։ Եւ երբ ասես «Լուսաւոrեա՛»՝ «զարեկագն» նշանակեցեր, բայց զգոյութիւնն յայտնի չասացեր, թէ արեգա՞կն կամ լուսի՞ն կամ ա՞ստղ։

Արդ՝ բաղմատ է, որ իրք յայտնէ, և գոյութիւն՝ ոչ, այսինքն՝ յայտնիչ իրք առանց գոյութեան։

Իսկ տարբաղմատ է յայտնիչ իրաց՝ գոյութեամբն հանդերձ, որ չասես իրք ի վերայ ճանապարհին, այլ զգոյութիւնն ոճով յայտնես, որպէս ասես, թէ՝ «Արեգակն կամ լուսին կամ աստեղս՝ որպէս զայս բանս արարեr դու զիս, ուrախ արարից և ես զfեզ»:

Իսկ փաստաբանականն «պատճառական» է, որպէս որ յամեալ ի յորս և յետոյ եկեալ՝ հարցանես զպատճառն յամելոյն։

Իսկ տարակուսական է՝ որ դու չհարցանես զճանապարհորդն, թէ ի՞նչ էր պատճառն յամելոյն, այլ դու յանձն տարակուսիս քեզ ընդ քեզ ասելով՝ «Արդեւf ի՞նչ եղեւ, զի՞նչ եղև, է՞r յամեաց թշուառականն»:

Իսկ բաղբանական է «պատճառագրականն»՝ յորժամ շատ բաղբաղէ ճանապարհորդն զպատճառ յամելոյն, և ի բազում ասելոյն զպատճառագրականն հաւանիս և ասես՝ «Այս ուrեմն ա՛յդ էին պատճառfն. ßեմա՛յ զիտացի զիrաւաբանութիւնդ»: Որպէս եղբարքն Յովսեփայ

1 CDIJMP չիք՝ ժամանակս (ի)
2 N քոյ
2 I խորհուրդ
2 IN ծնանել ծնանել (կրկն.)
2 P ի (խորհինս)
3 E ջոկմանսն
4 KP զդէմս
5 AJMOP ցուցէր
6 B անջատականքն
7 B միտքն
7 P յայտնեցօ
8 N ես փխ է
8 I հաստատուն
9 GH չիք՝ և զիրքն չասես
9 J չասեր
9 EKO լուսաւորեայ
10 E նըշանակեցեր, N նշանակեցէր, P նշանեցեր
10 E զզգոյութիւնն, P զգայութիւնն
10 ABCEHJKMNO չասցեր, P չասեր
11 JK լուսինն
12 E այսինք
14 EKO գոյութեամբ
15 P յոճով
15 P յայտես
16 P ասէ
16 J աստեղ
18 BIJKP փաստբանականն
19 B ի յիրս փխ ի յորս
20 B չհարցան
21 B չիք՝ էր
22 P Արդեաւք
23 M բաղբական
23 N պաճառագրականն
23—24 GH բաղբաճէ փխ բաղբաղէ
24 F յամենոյն փխ յամելոյն
24 ACDEFGHIJKMNOP ասելոյ
24—25 P զպատճառս գրականն
26 G հեմա
26 EFG եղբայրքն
26 EKO Յովսեփա, F Յովսէփայ

զպատճառ յամելոյն յԵգիպտոս ասացեալ՝ հաւանեցուցին զՅակովբ զհայրն իւրեանց, և եգիպտացիքն փորձիւ ուսեալ զեւթնամեայ սովոյն իրքն, ասէին՝ «Ուրեմն այս էին երազքն Փարաւոնի»: Եւ Յակովբ ասէր՝ «Ուրեմն ա՛յս էին երազքն Յովսեփայ»: Իսկ «ապա ուրեմն» ասելն յետ տարակուսանաց լինի, երբեմն և է՛, զի ի տարակուսանս։

Իսկ թարմատարդ «անհարկաւոր» թարգմանի, այլ որպէս և անուանի, նոյնպէս է՛. և աստ ոչ հարկաւոր պիտոյիւք եդաւ, այլ որպէս ճամուկ ի մեկնոցի, այսինքն ի հանդերձի՝ ոչ զպէտս հանդերձին վճարէ, այլ զգեղեցկութիւնն ցուցանէ. նոյնպէս և թարմատարն՝ կա՛մ միայն զտեղին լնլոյ աղագաւ եդաւ, և կա՛մ պայծառացուցանելոյ և զարդարելոյ աղագաւ եդաւ, և ո՛չ՝ ի պէտս հարկաւոր պիտոյից, զի ըստ աշխարհականաց թարմատարն «վայրապար» ասի, և ճամուկն, զոր դուք «տրէզ» ասէք։

[ԲԱՆ]

<1> «Եւ ջոկամանք են, որ զմեկնութիւնն յանձնուեն արտաբերեալ ջոկամանեն, և են այսոքիկ՝ և, զի, այլ, թէպէտ, աւնքեցիկ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս է ջոկամանս, զոր ինքս մեկնէ, որ ի լինելութենէ արարածոց երթաս մինչև ի կատարած աշխարհիս, և երբ խաւսք մի վճարես՝ և դնես, որզան՝ «Գնացի և եկի»: Գի յորժամ ասես՝ «Գիտե՞ս», կու հասկրնաս և այս հայնց բառ է զի, որպէս որ կիլիկեցիք կան ասեն՝ զհանն կարճելով, որպէս որ ի զրոյցն ասես շաղկապ, թէ կու հասկնա՞ս կամ գիտե՞ս,— և ա՛յս է. այլ, թէպէտ՝ և ի խաւսից մէջ դնես զայս, զի «Թէպէտ զաւրաւոր էր, յաղթեցաւ սուլտանին»: Իսկ աւնքեցիկն բառ է՝ «գո-

1 ACDGHIJKMNP յեգւպտոս
1 BCEKOP զՅակոբ
2 ACDEFGHIJKMNOP եղեպտացիքն
2 E զեաւթնամեայ, JP զէթնամեա, N զէթնյամեայ
3 EGP Փարաւոնի
3 EGP Յակոբ
3 P չիք՝ «Ուրեմն այս էին երազքն Յովսեփայ»։ Իսկ ապա....
4 EF Յովսէփայ
4 K ասելոյն
5 F լինել
5 P և (երբեմն)
5 C տարտարանս, K ի տարակուսանսն
6 C թարքմանի
6 J որ փխ և
7 P հարկօոր
8 J ի մէկնոցի
8 CD ոչ ոչ (կրկն.)
8 BFH զպետս
9 P գեղեցկութիւն
9 ABDEFGHIJKNOF (միայն) զի
10—11 I չիք՝ և կամ պայծառացուցանելոյ զարդարելոյ աղագաւ եդաւ
11 J յաղագաւ
12 P չիք՝ և (ճամուկն)
12 F զարդուք փխ զոր դուք
12 E «տիէզ»
15 E զմեկնութիւն
15 K յանհմունս
16 DGN թեպէտ
16 F աւնեքեցիկ, K աւեքեցիկ, N աւնդեցիկ
18 G սլեկնէ փխ մեկնէ
19 P ի կատարածի
19 N յերբ
20 B զընես փխ դնես
20 B չիք՝ որզան
20 ACDFHMP կու հասկանա, EKO կու հասկնայ
21 EHP հանց, N հոյնց
21 E բան փխ բառ
22 EJ չիք՝ որ
22 P չիք՝ ի (զրոյցն), K ի զոյցն
23 D MN թեպէտ
24 F սուլթանին, KO զուլտանին
24 P աւնեցիքն
24 GP գոնեա

Նեայ» կոչի, զի՝ «Թէ երէկ չեկիր, գոնեայ այսաւր եկ», *զոր դուք «բարէ» ասէք։*

[ԲԱՆ]

<*2*> «Եւ անջատականք են՝ որ եզ անգամ զայլս շաղկապեն, բայց սակայն յիրէ յիր խտրոցեն, և են այսոքիկ՝ կամ, և կամ, կամ թէ»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Անջատականք *են, որ զդէմսն բաժանեն, բայց զմիտսն՝ ոչ. եզ անգամ, մի անգամ զայլս մակշաղկապեն՝* կա՛մ դու, և կա՛մ ես, և կա՛մ թէ չէ դա։ *Բայց սակայն «յիրէ յիր խտրոցեն», այսինքն՝ թէպէտ անջատականքն զմիտքն բանին չյայտնեն, այլ յիրէ յիր խտրոցեն, այսինքն՝ միջոցեն, կտրատեն, որպէս թէ՝* դո՛ւ և դա՛,— *թէպէտ զմիտսն չասացեր, թէ ի՛նչ առնէք* դու և դա, *բայց* զնն *դնելով զերկուքն բաժանեցեր և արարեր հանգիստ բանին։*

[ԲԱՆ]

<*3*> «Եւ բաղմաւոք են՝ որ գոյութիւն ոչ յայտնեն, այլ ոն իմն նշանակեն, և ե՛ն այսոքիկ՝ թէ, զի թէ, թէպէտ, զի թէպէտ»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ասացաւ աւրինակ բաղմատիդ յառաջագոյն, և զի ասէ՝ «ոճ իմն նշանակեն», «Թէ դու չգնաս, դա՛ գնայ», *զի* «Թէպէտ որ խելաւք ես, այլ զքեզ չգիտես»։

[ԲԱՆ]

<*4*> «Եւ տարբաղմաւոք են, որ[ք] ընդ գոյութեանն և ոն յայտնեն։ <Եւ են այսոքիկ՝> քան, քան[զ]ի, <վասն>, վասն զի»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Մտաւոր պիտի այսպիսի խաւսաւղն, որ ի յայն իրացն դնէ զայս ազգ շաղկապս, որ գոյութիւն և ոճ յայտնեն, այսպէս՝ «Քանզի դու բերեր ինձ ոսկի, տամ ես քեզ ակն պատուական». ոսկին *և* ակն՝ *գոյութիւն, և* «դու՝ ինձ, և ես՝ քեզ»— *այս ոճ է։*

---

1 E *էրէկ,* P *երեկ*
1 GP *գոնեա*
1 F *բարլէ,* G *բալէ,* N *բար,* P *բարե*
4 P *զայս*
5 D *խըտրոցեն*
5 B *և կամ թէ*
7 P *զդէմս*
9 EJK *դայ*
9 B *թէպէտ,* DHHN *թեպէտ*
10 EGHKOP *զմիտք,* N *զմետք*
10 KO *ւայ* փխ *այլ*
11 E *կըտրատեն*
11 DGHMN *թեպէտ*
12 O *դուք* փխ *դու*
12 E *դայ*
12 GIMO *բայց*
16 DGHMN *թեպէտ*
16 DGMN *զի թեպէտ*
18 չիք՝ *զի*
19 BDGMN *զի թեպէտ*
22 FP *ընդ գոյութեան*
27 KO *բերէր*
27 P *գոյութեան*

[ԲԱՆ]

<5> «Եւ փաստականք <են>, որք ի բացատրութեան սակս բաղայս յարառոցեն. և են այսք՝ զի, որպէս, եթէ, արդ եթէ, վասն, յաղագս. վասն որոյ, վասն զի, վասն ոյր, ըստ որոց, ըստ որքան, որքան, մի անգամ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ասացաւ, թէ պատճառականք են փաստականքն, և զի ասէ՝ «ի բացատրութեան սակս բաղայց յարառոցեն»։ Առաքեալ ի քէն մարդ թղթատար, և յամեալ, ի բացատրութեան սակս և ուսանելոյ սակս բաղայս՝ *պատճառս յարես խաւսից և ասես՝* «Զի՞ եղեւ քեզ, ո՞րպէս յուշացար, եթէ արգելի՞ն զքեզ»: *Արդ՝ եթէ չկար պատճառ,* վասն որո՞յ *յամեցեր,* վասն զի՞ *չվախեցեր, ըստ* ո՞րքան *ուժոյ չերկեար դու»։— Միանգամ միով բանիւ յայտնեա։*

[ԲԱՆ]

<6> «Եւ տարակուսանք են՝ որք տարակուսեալք յերկբայս սովորեցաք մակշաղկապել. և են այսք՝ արդեւք, ապա, ապաքէն, ապա ուրեմն, իսկ ընդէ՞ր, էրո՞ւմ, զմէ՞»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ասացաւ և այս, որ յառաջ քան զգալ մարդոյն դու քեզէն տարակուսիս՝ «Արդեւք ի՞նչ եղաւ, ապա ուրեմն հիւանդացա՞ւ, իսկ ընդէ՞ր առաքեցի զնա, զմէ՞ անգիտացայ, զի ծոյլ և անարի էր»:

[ԲԱՆ]

<7> «Եւ բաղբանականք են, ոյք առ մակբերսն և առ շաղկապսն բացատրութեան քաջ տրամակայինն. և են այսք՝ արդեւք, ուրեմն, այլ, այլ սակայն, այսուհետև, վասն որոյ, յաղագս որոյ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Վերագոյն ասացաւ և բաղբանականս, թէ՛ որ գայ ի գործոյ ինչ հեղ-

---

2 J *փաստականկն*
2 EGHJ *որ*
2 P *ի բացատրութեանն*
3 P չիք՝ *վասն, յաղագս*
4 P չիք՝ *վասն (զի)*
4 P չիք՝ *ըստ որոց*
4 P չիք՝ *(ըստ որքան) որքան*
5 H *ի* փխ *մի*
7—8 G *ի բացատրութենէ*
8 P *ի քեն*
9 P չիք՝ *և (ուսանելոյ)*
11 BEKO *չկայր*
11 G *յամեցար*
12 B *չվախեցար*
12 J *ըստ որոյքան* փխ *ըստ որքան*
12 N *չերկեաց*
13 J *յայտե,* N *յայտնեայ*
15 J *որք որք* (կրկն.)
15 B *տարակուսեալ*
16 B *այսոքիկ* փխ *այսք*
16 OP *արդեաւք*
16 P չիք՝ *ապա (ապաքէն)*
17 ACDEFGHIJKMNOP *ում* փխ *էրում*
19 J *եզէն* փխ *քեզէն*
20 N *Արդև,* P *Արդեաւք*
21 CD *անպիտացայ* փխ *անգիտացայ*
23 KO *ոք*
23 AG *շաղկապս,* CDEFIJKNOP *շաղառակս,* H *շաղկապսակս* փխ *առ շաղկապս*
24 P *տըրակային*
24 C *եարդեք,* P *արդեաւք*
27 MN *ասաց*
27 J *գա*

գացեալ և կամ զրպարտեալ ինչ՝ կամիցի արդարանալ բանիւ, և շատ պատճառ միաբանէ և առաջի դնէ, զի բաղն մի ասի, վասն որոյ առ մակբերսն և շաղկապսն. մակբերն *«վերնաբերն» և «կրկնաբերն» է, ի վերայ բերէ նմանագոյն պատճառս և շաղղէ, այսինքն՝ խառնէ առակ և աւրինակս բազումս բացատրեալ, որ քաջ տրամակային, այսինքն՝ ստուգին և իմացեալ լինին, մինչ հաւանիս և ասես՝* «Արդեւք ա՞յդր աղագու յամեցեր, ուրեմն չէին իրու զրպարտաւղքն քո, այսուհետև հաւանեալ եմ քեզ, վասն որոյ այլ ոչ եդից ունկն քոյոց բշնամեացն, զի դու ճշմարիտ ես»:

[ԲԱՆ]

<8> «Եւ թարմատարք են՝ որ ի չափու սակս կամ զարդու յարառցեալ *լինին. և են այսք՝* իգն, մակ, իբր»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Լիով ասացաք և զայս զթարմատարս, որ վասն զտեղն լնլոյ և զարդու աղագաւ եդաւ, և ոչ՝ ըստ կարեաց, զոր և ինքս ասէ. իգն՝ *բանհատ է այս, զերդ որ ասես՝ թէ* «Ինչո՞ւ ի գաս, ինչո՞ւ ի գնաս, իգն գաս, իգն գնաս, իգն ասա ընդ այս անուն մարդ»: *Իսկ և* մակս *այլ է բանհատ, զերդ ասուքն և ընցայն և կաճն, նոյնպէս և* համայն. «Համայն լսէ, համայն ասա զայս»:

[ԲԱՆ]

<9> «Եւ են ոմանք, ոյք առադրեն և ընդդիմակս, որպիսի՝ սակայն, համայն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զայլս ասէ այսմ պատճառ, զի սովորութիւն է իմաստնոց զստոյգն յանձանց միայն կարգել, իսկ զկարծելիսն ոչ ինչ յերկուց վերայ կայ, որպէս թէ այլք ասացին, և ես չանարգեմ, որ թէ գայ ժամանակ՝ վարին

---

1 P *զըրպարտեալ*
1 EK *և (կամիցի)*
2 N *յառաջի*
2 P *բաղ*
3 J *մակբերէ* փխ *մակբերն*
3 CD *վերանաբերն*
3 ACDEGHIJKMOP *իբր* փխ *ի*
3 F *որ (ի վերայ)*
4 CEGJK *ի վերա*
4 P *պատճառ*
4 B *շաղտըղէ*
5 D *տըրամակային*
6 K *արդեօք, O արդեաւք*
7 KO *որեմն* փխ *ուրեմն*
8 P չիք՝ *եդից*
8 BEKO *քոոց*
8 D *թըշնամեացն*
9 D *ճըշմարիտ,* P *ճշմարտ*
11 B *ի չափոյ*
12 EO *լինի*
14 E *թարմատարս*
14 CD *ըընլոյ* փխ *լնլոյ*
16 CD *ինչ ունի գաս,* E *ինչու ի գա,* H *զինչու ի գաս,* J *ինչւ ի գայ* փխ *ինչու ի գաս*
16 AEFGHIJKMNOP *ինչւ (ի գնաս),* CD *ինչիւ* փխ *ինչու*
16 BP *իգն գնաս* փխ *իգն գաս*
17 P չիք՝ *իգն գնաս*
17 IJP *ասայ*
18 F *կայճն*
19 J *ասայ*
21 B *ընդզդէմ զիմակս*
24 P *Յայլս* փխ *Զայլս*
24 K չիք՝ *ասէ*
24 H *սվորութիւն*
25 D *որ ինչ* փխ *ոչ ինչ*
25 J *վերա*
26 B *զի (որ)*
26 J *գա*

նովաւ, և որ աղէկ լինի և լաւ՝ հետ այնոր երթան, որպէս թէ հեղգն զհետ արագին, և անգործն՝ զկնի գործաւորին, որպէս ասել՝ «Սակայն թէպէտ որ կռուաղ էր, յաղթեցի»: «Համայն թէև արագ էր, յառաջեցի ես զնա»:

[ԲԱՆ]

10 «Եւ վարանականք են՝ որք ակամայ ընտրելի առնեն զերկրորդն, որգոն՝ զէթ, գոնէ, փարթար»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Հաւաստէ և ինքս արուեստաւորս զմիտք բանիս, և մեք ևս վերագոյն ցուցաք, թէ յորժամ ի յառաջին բարւոյն վրիպեսցուք, զերկրորդն յանձն առնուն՝ վարանեալ և չգտեալ զառաջինն զէթ. «Թէ մեկնիչ ֆաջ ոչ եղէ՝ [զէթ] ինձ բանիկ ուսանիմ» և «Թէ կարդացաւղ չկարեմ լինել գովելի, գոնեայ յամաւթոյ զերծայց» և «Թէ ի ֆաղաֆն չհասի, փարթար փութալի է, զի ի գեաւղ հասից ի յորս»:

ՅԱՂԱԳՍ ԱՌՈԳԱՆՈՒԹԵԱՆ

[ԲԱՆ]

«Առոգանութիւնք են տասն՝ շեշտ, բութ, պարոյկ, երկար, սուղ, թաւ, սոսկ, ապաթարց, ենթամնայ, ստորատ:

Եւ առոգանութիւնք սեռականք են չորք՝ ոլորակ, ամանակ, հագագ, կիրք: Եւ ի սոցանէ ոլորակք են երեք՝ շեշտ, բութ, պարոյկ: Ամանակք՝ երկու. երկար, սուղ: Հագագ՝ երկու. թաւ, սոսկ: Կիրք՝ երեք. ապաթարց, ենթամնայ, ստորատ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Առոգանութիւնն *«առոգասութիւն» ասի. և դարձեալ կոչի «արուեստ» և «զարդ» բանի, զի որպէս ամենայն որ ի ներքոյ երկնից բովանդակի ի տասն ստորոգութիւնս, նոյնպէս և տասն են, որով բաժանին և գեղեցկանան ամենայն բանիւ բովանդակեալ իմաստք: Իսկ ասելն, թէ ա-*

3 GH *թեպէտ*
3 C *կռուող*
6 P *ակամա*
6 HJ *ընտրէլի*
6 H *առնէն*
6 P *զերկորդն*
9 C *ինքնս*
10 P *զերկորդն*
11 P *վարեալ* փխ *վարանեալ*
11 EK *չգտանեն*
12 P *կարդացաղ*
12 P *չկարեմք*
13 GP *գոնեա*
13 GHP *չհասնի*
14 FJ *ի գիւղ*, KO *ի գեղ*, P չիք՝ *ի գեաւղ*
14 ABCDEGHIJKOP *ի յաւրս*, N *ի յաւուրս*

17 D *շետ*
17 C *րոյթ*
18 IP *ենթամնա*
19 B *երեք* փխ *չորք*
19 N *զորակ* փխ *ոլորակ*
19 J *հեգագք*, E *հագագք*
20 EJNOP չիք՝ *կիրք*
21 N *կիր*
22 EJKO *ենթամնա*
24 NP *Առոգանութիւն*
24 NP *Առոգանութիւն*
24 ACDEFGHIJKNOP *առացութիւն*, IM *առացութիւնն* փխ *առոգասացութիւն*
25 B *բաւանդակի*
26 K *ին* փխ *են*
26 GH *բաժանեն*

առոգանութիւնք են տասն՝ զքանի՛ս սորա յայտնեաց հանդերձ անուամբք. իսկ զզաւրութիւնս սորա ես բացայայտեցից։

Արդ, ասի շեշտ՝ սուր, բութ՝ ծանր կամ խոնարհ կամ մանր, պարոյկ՝ շուրջառ, երկարն՝ երկայն, սուղ՝ կարճ կամ սոսկ, թաւ՝ խոշոր կամ թանձր, սոսկ՝ ողորկ կամ լեաշկ, ապաթարց՝ առանց, ենթամնայ՝ ներքսադրական, ստորատ՝ ներքեահատ։

Եւ զի՞ ասաց առոգանութիւնք սեռականք են երեք, զոր պարտ էր չորս ասել. զի յառաջիկայս բաժանի ոլորակն ի շեշտ և ի բութ և ի պարոյկ, ամանակն՝ յերկար և ի սուղ, հագագն՝ ի թաւ և ի սոսկ, կիրքն՝ յենթամնայ և յապաթարց և ի ստորատ։

Բայց ենթամնայդ և ստորատդ հակառակ են միմեանց, զի ենթամնայդ խառնիչ է բանի, իբր թէ՝ Գամաղիէլ աւրէնսուսոյց. իսկ ստորատդ ի բաժանել զսոյն, թէ՝ աւրէնս) ուսոյց:

Իսկ ապաթարցդ եղեալ ի տեղի նշան՝ վասն ունելոյ զձայնաւորն առ ի պարզ ասելոյ զբանն, որպէս անունդ յայտնի՝ հանել այբի և դնել զդա ի վերայ տեղւոյն՝ ասասցես ապադարձ։

Եւ ասելն՝ թէ առոգանութիւնք են սեռականք երեք, այսինքն՝ առվասութիւնք ազգականք. առվասութիւնք վասն այնորիկ ասի՝ սակս այսր և անդր դառնալոյ բանին և զբազումս ամփոփելոյ։ Իսկ ազգական վասն այնորիկ ասի, զի ազդ ի բազումս հատանի՝ ի հայր և ի մայր, յեղբայր և ի քոյր և կամ որք մի անգամ ասին յարենէ քումմէ, այնպէս և սորա։

Դարձեալ՝ ոլորակն թարգմանի «վերացեալ ձայն» կամ «ցուցումն»։ Եւ զի ասէ, թէ յերեք բաժանի առոգանութիւնն. և մին ոլորակն է, այս-

---

1 FK սորայ
2 BCEHIJKNOP զզաւրութիւն
2 N սորայ
2 N բացայայտնեցից
3 BCDFGHIJN շեշտն
4 E երկար
4 N սուկ փխ սոսկ
5 B լեշկ
6 D սըտորատ
6 C ներքեհատ
8 JK առաջիկայս
9 I երկար
9 AEFHJKMNO հագակն
10 B կիրք
10 JK ապաթարց
10 P չիք՝ և յապաթարց և ի ստորատ
10 I չիք՝ ի (ստորատ)
11 B ենթամանայդ, J յենթամնայդ
11—12 K չիք՝ և ստորատդ հակառակ են միմեանց, զի ենթամնայդ։
12 P Գայմաղիէլ
13 N ի բաժանել
14 J յապաթարցդ
14 P ի տեղ
14 B ի (նշան)
15 C նոյնդ փխ անունդ
15 C յատնէ
15 GK զդայ
16 GP տեղոյն
16 C ապաթարց, P ապայդարձ
17 I այսինք
17—18 K առվասանութիւնք (ազգականք)
18 P չիք՝ ազգականք. առվասութիւնք
19 JP անփոփելոյ
20 IM ի բազում
20 CD հասանի
20 ACDEFGHIJKMNOP չիք՝ ի հայր և ի մայր
21 ACDEFGHIJKMNOP եղբայր
21 ACDEFGHIJKMNOP քոյր փխ ի քոյր
21 ACDEFGHIJKMNOP (քոյր) և քեռի
21 I յարէնէ
22 P սոքայ
23—24 N չիք՝ Դարձեալ՝ ոլորակն թարգմանի «վերացեալ ձայն» կամ «ցուցումն»։ Եւ զի...
24 H յերէք
24 J առոգանութիւն
24 J ոլորակ

պէս և ոլորակ անունն բաժանի յերեք՝ ի շեշտ և ի բութ և ի պարոյկ. ամանակն՝ յերկար և ի սուղ. հագագն՝ ի թաւ և ի սոսկ. կիրքն՝ յապաթարց և յենթամնայ և ի սորատ։

Իսկ ամանակն՝ «ժամանակ», հագագդ՝ բառ, և կիրդ՝ պատահումն։ Արդ՝ ոլորակդ այսգոյն ծնանի զշեշտ և զբութ և զպարոյկ. իսկ ժամանակն զկարճն և զերկարն. իսկ բառդ՝ զողորկն և զխոշորն. իսկ պատահումն՝ զբարձբարձումն գրոյ ի միջոյ վանգին կամ կցեալ զգիրն ի յանգի վանգին և կամ ի բաց բառնալ դարձեալ ի վանգէն։

Արդ՝ ոլորակն աւրինակաւ ասացաւ ի տեղւոջ իւրում, իսկ զողորկ և զխոշորիդ բառ ի գրոց թաւացն իմացիս. յորս թաւքն պատահին ի վանգս՝ և նոքա թաւք ասին. իսկ յորս լեարկքն՝ և նոքա ողորկք. իսկ յորժամ գիր ինչ յանգի անուան դիցես՝ յաղագս ցուցական զիրքն առնելոյ, որպէս՝ մարդս, մարդն և կամ մարդfս և կամ մարդfն և կամ մարդfդ,— այսոքիկ ենթամնականք են։ Եւ արդ՝ այս քեզ յաղագս տասն առոգանութեանցն։

[Բ Ա Ն]

«Շեշտոլոր անուն է, որ յանգին ունի զոլորակն, որպիսի՝ Սահա՛կ»:

[Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն]

Ասաց դարձեալ զորպիսութիւն և զզանազանութիւն ոլորակացդ ճըշմարիտ եւս աւրինակաւք, և ա՛յս է ուսումնդ։

Արդ՝ ասէ, թէ շեշտոլոր անուն է, որ յանգին ունի զոլորակն, որպիսի՝ Սահա՛կ: Այսպէս ամենայն անուն, որ ի վերջին վանգին զայր կամ զեչ կամ զին՝ ամենեքեան նոքա յանգաշեշտք ասին, որպէս՝ Սա[հ]ա՛կ կամ Սմբա՛տ կամ Կոստանդի՛ն կամ Աւշի՛ն կամ Քաղե՛փ:

1 IP յերէք, J երեք
1 IP չիք՝ ի (բութ)
2 IP չիք՝ ի (սուղ)
2 F հագակն
2—3 I ապաթարց
3 J ենթամնայ, P յենթամնա
4 K բաւ փխ բառ
4 ABCDEIMP ամանակդ K ամանակըդ
4 B կիրքդ, D կիրք
4 D պատահումըն
5 ACDEFGHIJKMNOP այս ինքն փխ այսգոյն
6 D զըկարճն
6 GI զողորկ, P զոլոլակն փխ զողորկն
7 P զբայբարձումն
7 J չիք՝ ի միջոյ վանգին կամ կցեալ զգիրն ի յանգի
7 ACEFGHIJKMNOP կցելոյ, D կըցելոյ
8 J բաց դառնալ փխ ի բաց բառնալ
8 J (ի վանգէն) կամ կցելոյ զգիրն ի յանգի վանգին (խառնակ ընթերցում)
9 ACDEFGHIJKMNOP ոլորակ
9 ACDEFGHIJKMNOP այն (աւրինակաւ)
9 KP ի տեղոջ
10 NP թաւանց
11 C ի վանգոյ փխ ի վանգս
11 B լերկն
12 B ողորկ
14—15 IM չիք՝ Եւ արդ՝ այս քեզ յաղագս տասն առոգանութեանցն։
17 K չիք՝ որ յանգին ունի զոլորակն
19 K զորպիսիութիւն, P զորպիսութիւնն
19 F զանազանութիւն
20 N չիք՝ և այս է ուսումնդ։
20 BIMP ուսումդ
21 N չիք՝ Արդ՝ ասէ, թէ շեշտոլոր անուն է, որ յանգին ունի։
21 J յանուն
21 J յանգին փխ վանգին
22 K Իսահակ
22 J չիք՝ ի վերջին
23 I յանգաշեշտ
23 J Սայակ
24 P Սմպատ
24 AEFGHIJKMNO Կոստանտին, P Կոսղանդին
24 G չիք՝ կամ Կոստանդին կամ Աւշին կամ Քաղեփ։
24 CDHIJM Քաղէփ

[ԲԱՆ]

«Յարաշեշտոլոր անուն է, որ նախ եզով <վանգիւ> յանգէն ունի զոլորակն, որպիսի՝ Պե՛տրոս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եւ յարաշեշտ *է՝ որ նախ եզով, այսինքն՝ որ յառաջին վանգն մի ձայնաւոր ունի՝* եչ *կամ* այք *կամ* ին. *յարաշեշտ ասին. որպէս՝* Սի՛մովն, Պե՛տրոս, Յա՛կովբ *և այլն սոյնպէս։*

[ԲԱՆ]

«Նախ[ա]յարաշեշտոլոր անուն է, որ նախ երկուք <վանգիւք> յանգէն ունի զոլորակն, որպիսի՝ Դի՛կղիկոն կամ Սի՛մէովն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այսինքն՝ ամենայն անուն, որ երկու հեգով յառաջ քան զվերջին վանգն ունին զայք *կամ* զեչ *կամ* զին, *ամենեքեան նորա առաջնայարաշեշտք ասին, զի յար՝ որ է «միշտ» այնպէս լինի։*

[ԲԱՆ]

«Պարոյկ անուն է՝ որ յանգին ունի զպարոյկն, որպէս՝ Երակղէ՞ս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Արդ՝ ասէ յաղագս պարուկին, *թէ ամենայն անուն, որ ի վերջին հեգին ունի* զէ *կամ* զաւ, *ամենեքեան նորա յանգապարոյկք ասին։*

[ԲԱՆ]

«Յարապարոյկ անուն է՝ որ նախ հեգով յանգէն ունի զպարոյկն, որպիսի՝ Պա՞ւղոս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այսինքն՝ ամենայն անուն, որ միով հեգով յառաջ քան զվերջին հեգն ունի զէ *կամ* զաւ, *կամ զմի ոք յերկբարբառացն, ամենեքեան նոքա յարապարոյկք ասին։ Իսկ որ մի անգամ յառաջ քան զվերջին. երկու հեգաւք ասին, որգոն՝* Յո՞վսէպոս *և կամ* Կղա՞ւղէոս,— *ամենեքեան սոքա յարապարոյկք ասին։ Իսկ չորքհեգեան կամ հինգհեգեան անուանք,*

---

2 ACDEFGHIJMNOP *եղելով*
2 EFK *յանգէն*, G *յանգին*
5 P *արաշեշտ*
5 ACEFGHIJKMNOP *եզելով*
6 I *ձայնաւորի*
6 I չիք՝ *ունի*
6 INP *յարաշեշտք*
7 GP *Յակոբ*
7 EKO *նոյնպէս*
9 P *յարաշեշտքոլոր*
9 P *երուք* փխ *երկուք*
9—10 *յանգէն*
10 G *Դիկիղիկոն*, J *Դեկղիկոն*
10 IK *Սիմովն*
12 P *երկ* փխ *երկու*
13 ACDEFGHIKMNOP *հեգն* փխ *վանգն*
13 CD *զայքս*
13—14 IP *յառաջնայարաշեշտք*
16 CHJNP *Պարոյկն (անուն)*
19 F *զե*
19 CEFGHIKMP *զ∞*, B *զով* փխ *զաւ*
19 P *յազապարոյկք*
21 J *հեգելով*
24 F չիք՝ *որ*
25 BCDEFGJKMOP *զ∞* փխ *զաւ*
27 I *հեգաւքն*
27 EFGHK *Յովսեպոս*
27 DFGHIJNP *Կղ∞ղէոս*, K *Կլօղէոս*
27—28 B *նոքա*
28 C *չորքսհեգեան*, P *չոքքհեգեան*

որ յառաջին հեգին ունի զէ կամ զաւ կամ զմի ոք յերկբարբառացն, ամենեքեան սոքա նախապարոյկք ասին։ Իսկ յաղագս բուն ոլորակին վասն այնորիկ ոչ եդ ղուրինակն, զի դիւրին է գիտութիւն նորա ի սոցանէ, վասն զի ամենայն անուանք յորս ոչ են շեշտ և պարոյկ ձայնաւորք և կամ երկբարբառքն, այլ եթիւ, ոյիւ *են շինեալ՝ ամենեքեան նոքա բութք են։— Այսոքիկ են խրատք վերծանութեան։*

ՅԱՂԱԳՍ ՈՏԻՑ

[ԲԱՆ]

«Ոտք են պարզք երկոտասանք. և ի սոցանէ են երկշարավանգք չորս, և եռավանգք՝ ութ։

Եւ երկ[շար]ավանգքն են այս՝

ա) համ-բոյր՝ ներկուց ներկայնաց, ժառամանակ, որգոն՝ մա̄շ-դո̄ղ»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ի վերջոյ դնէ զհանգամանս ոտից, զի ոտք վերջին մասն է ամենայն կենդանւոյ։ Եւ հարկաւոր է ոտք այսմ արուեստի, զի որպէս առանց ոտից ոչ կարէ ի հաստատութեան կեալ կենդանին յայլոց մասանցն. զի թէ այլ մասունս պակաս ունիցի՝ կարէ հայթա[յ]թել զկեանս իւր, բայց առանց ոտից յոյժ տառապի, այսպէ՛ս և քերթութեան արուեստ ի սա հաստատեալ ունի զկատարելութիւնն. և երկոտասանն թիւ բովանդակէ զծանրութիւնն մարմնոյ արուեստիս։ Եւ պարզք վասն այնր ասին, զի թէ խառնես և շարադրես և թանձրացնես՝ չլինի առատ և պարզ և առողջ ոտք, այլ թանձրացեալ՝ անբանի ոտք լինի կամ ցաւածի։ Եւ ասէ «երկշարավանգք չորս», զի այս չորս ոտքս յերկուց վանգից կազմին, երկու վանգ ի մի շարեալ՝ մաշդոց,— *յերկուց երկայնաց ասաց* զմաշդոցն, *և քառամանակ՝* այքն *և* ոն *են յերկար. և ամանակ զձայնն է յասելն, զի* մաշդոցն *չորս գիր ձայն են ի հանել՝* մենն *և* շայն *և* դայն *և* ցօն *— դուտես աղէկ։ Եւ* համբոյր *ասէ, զի հաւասար են վանգերն և ամանակքն։*

---

1 P *առաջին*
1 B *զով,* CDEFGHIJKMNOP *զ∞* փխ *զաւ*
2 BF *նոքա*
6 BFP *վերծանութեանն*
9 J *երկշարավանք*
9 C *զորս* փխ *չորս*
11 B *երկավանգք,* C *երկավանք,* J *երկնավանգք*
12 P *քառամանակաց*
12 P *Մաշտոց*
14 J *զհանգամայնս,* N *զհանդաման*
15 IJNP *կենդանոյ*
16 J չիք՝ *ոչ կարէ*
16 P *ի հաստութեան*
17 CD *հաթաթել*
18 J *և (արուեստ)*
19 K *զկարելութիւնն,* E *զըկատարելութիւնն,* P *զկատարելութիւն*

19 J *երկոտասան,* N *երկուտասան*
19—20 ACDEFGHIJKMNՕP *զծանրութիւն*
20 ABCDEGHIJKMNO *արհեստիս,* F *արհեստին*
20 J *վասն այնորիկ,* BCDEFGHIKMNOP *վասն այնք*
22 E *ի (կամ)*
23 E չիք՝ *զի այս չորս*
23 J չիք՝ *վանգից*
24 P *Մաշտոց (յերկուց)*
24 J *երկայնոց*
24 B չիք՝ *ասաց*
25 F *զձայն*
25 ACDEFGHIJKMNOP *յասել*
26 E *ի ձայնէն հանել,* KO *ի ձայնէն* փխ *ձայն են*
27 CDEFGHIJMOP *ց∞ն,* A *ցաւն*

[ԲԱՆ]

<*բ*> «Մեծասաւռն՝ ներկայնէ և նաղաւտէ, եռամանակ, որգոն՝ Դաւիթ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Մեծասառն *մեծասկիզբն ասի, որ սկիզբն երկայն է, որպէս՝* Դաւիթ, *և երկայն ին է, և աղաւտ՝* ւիւնն. ճիւն *չէ պատեհ ասել, այլ* ւիւն. *եռամանակ, երեք գիր են յազդել զձայնն՝* Դ՛, ւ՛, թ՛:

[ԲԱՆ]

<*գ*> «Մեծավերջն՝ նաղաւտէ և ներկայնէ, եռամանակ, որպէս՝ Կորիւն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Մեծավերջն, *որ վերջին հեգն ունի զոյժն, երկայն* ին *և աղաւտ* ւիւնն՝ Կորիւն, *եռամանակ՝* Կ՛, ր՛, ն՛: *Այս երեքս են յառնել զամանակն։*

[ԲԱՆ]

<*դ*> «Անզայտ[ն]՝ ներկուց նաղաւտաց, երկամանակ, ճիպէս՝ Ենոք»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Անզայտն *«թոյլ» ասի և «կակուղ», յերկուց աղաւտաց՝* Ենոք— Ե, ո. *այս երկուս աղաւտք են և երկամանակք՝* ն, ք — *այսք են յաձել զսուղ ամանակն։*

[ԲԱՆ]

<*ե*> «Եւ եռավանգք՝ ուք, որգոն՝ <ա> սաեղն ներկայնէ և յերկուց աղաւտաց, քառամանակ, որքար՝ Աբրահամ»:

---

2 AB *Մեծասար*
2 CDHI *Մեծասար՝ և անաղաւտէ ներկայնէ եռամանակ,* EFG *նաղաւտէ ներկայնէ* (շրջուն, չիք՝ *և*), KO *և նաղօտէ, ներկայնէ* (շրջուն) M *Մեծասար՝ և նաղաւտէ երկայնէ,* P *Մեծասար՝ նա աղաւտէ ներկայնէ* (շրջուն)
5 ACDEFGHIJKMKOP *Մեծավերջ* փխ *մեծասկիզբն*
5 B *լսի* փխ *ասի*
5 ACDEFGHIJKMNOP *վերջքն* փխ *սկիզբն*
6 P *ինն*
6 CD *(աղաւտ) իւիւնն,* E *ւինն,* J *տիւնն,* P *տիւն* փխ *ւիւնն*
6 P *և (հիւն չէ)*
6 I *չե*
6 CD *(այլ) իւնն*
9 B *Մեծավերջ*
9 C *երկայնէ*
12 CD *զուժն,* P *զյոյժն*
12 B *ի* փխ *ին*
13 B *ւ,* P *տիւնն* փխ *ւիւնն*
13 B *Այսք են* փխ *Այս երեքս են*
15 P *Անզայդ*
15 N *Ենօք*
18 ACDEFGHIJKMNOP *է* փխ *Ե,* K չիք՝ *Ե*
19 BJP *երկուս*
19 GH *աղ∞ոք*
19 J *բերկամանակք*
19 B *յասել*
22 P *եռավանգքն*
22 N *նէրկայն է2* փխ *ներկայնէ*
22 P *երկուց*
23 AGHJ *Աբրաամ*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Եռավանդ ասէ զանունն, որ յերեք վանդէ լինի շինած, որպէս Աբրահամ, *և չորս ամանակ ունի՝ բ՛, ր՛, հ՛, մ՛. իւր չափաւքն ամանակ ծախեն յասելն. առաջին* այբն *աղատ հանէ ձայն, և վերջինն՝ երկայն։*

[ԲԱՆ]

<*բ*> «Վերջատանջ՝ ներկուց աղատաց և նեզէ երկարէ, քառամանակ, որզոն՝ Սաղոմովն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Վերջատանջ է՝ *որ վերջն երկայն է, որպէս՝* Սաղոմովն, *որ տանջէ զշունչն՝ ձգելով զձայնդ և չորս ամանակ առնէ—* Ս՛, ղ՛, մ՛, ն՛. այբն *և մէկ* ոն *աղատ է, և միւս* ոն՝ *երկայն*—Սաղոմովն:

[ԲԱՆ]

<*գ*> «Քողաքորք՝ ներկարէ և նաղատէ և ներկայնէ, հինգամանակ, որպիսի՝ Ամբակում»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Քողաքորք *է՝ որ առաջքն հաստ է, որպէս՝* Ամբակում,— *հինգամանակ՝* մ՛, բ՛, կ՛, մ՛. ոն *յերկար է, և* իւնն՝ *աղատ։*

[ԲԱՆ]

<*դ*> «Քողաղատ՝ նաղատէ և ներկարէ և նաղատէ, քառամանակ, որզան՝ Փիլիպպոս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Քողաղատն՝ *որ առաջն սակաւ է՝* Փիլիպպոս, *քառամանակ,* Փ՛, լ՛, պ՛, ս՛. *առաջին* ինին *աղատ է, և միջին* ինին՝ *երկար, և վերջին* ոն՝ *աղատ։*

[ԲԱՆ]

<*ե*> «Հաւեղն՝ երկուց երկարաց և նաղատէ, հինգամանակ, որզան՝ Յովնէպոս»:

---

2 NP եռավանդք
2 ABCDFGHIMNOP զանուն
2 E յերեզ, J երեք
2 F վանդքէ
2—3 ABCDEFGHIKMNOP Աբրաամ, C Աբրաաամ, J Աբրաահ
3 ABGH ա, բ, ր, մ
3 K չափեօքն, P չափաւք
3—4 N ծախեն, P ծխեն
4 N ասելն
7 ACDEFGHIJKMNOP Սաղամովն
9 ACDEFGHIJKMNO Սաղամովն, B Սաղոմոն, P Սողմոն
11 E մեկ
11 E միւսնն փխ միւս ոն, P միւսն
11 ACDEGHIJKMNOP Սաղոմոն, F Սաղամոն
13 F նաաղաւտէ
14 ACDEFGHIJKMNOP Ամբակումբ
16 P յառաջքն
16 ABCDEFGHIJKMNO Ամբակումբ
17 ABCDEFGHIJKMNOP մ, բ, կ, մ, բ
17 P ւիւն
17 E առաւտ փխ աղաւտ
19 P նուաղաւտէ փխ նաղաւտէ և ներկարէ և նաղաւտէ
22 P զոր
22 ABEFGHIJKMNOP առաջքն, C յառաջն
23 CGIKMNP նաղաւտ
23 B չիք՝ է
23 B միջինն
23 ACDEFGHIKMNO ին (երկար)
23—24 B չիք՝ վերջին ոն՝ աղաւտ
26 A ներկուց փխ երկուց
27 CEGHK Յովնեպոս, J Յոսէպոս

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Հաւեղն, *որ առաջին երկայն է՝* Յովնէպոս, *հինգամանակ՝* Յ՛, վ՛, ս՛, պ՛, ս՛:

[ԲԱՆ]

<դ> «Աւարտեղն՝ ճաղատէ և ներկուց երկարաց, հինգամանակ, որպիսի՝ Ստեփանոս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Աւարտեղն, *որ վերջն, այսինքն՝ աւարտն երկայն է, որպէս՝* Ստեփանոս, *հինգամանակ՝* Ս՛, տ՛, փ՛, ն՛, ս՛:

[ԲԱՆ]

<է> «Ներգևն՝ երից աղատից, եռամանակ, որպիսի՝ Իսահակ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ներգևն *«միաչափ» ասի, որպէս՝* Իսահակ, *եռամանակ՝* Ս, հ, կ. *յիրաւի ասած միաչափ, զի յերից աղատից ասաց, որք են այսք՝* Ի, ա, ա:

[ԲԱՆ]

<ը> «Սոնքն՝ ներից երկարաց, վեցամանակ, որպիսի՝ Յովհաննէս»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Սոնքն *ստուարն է և թանձրն,* Յաւհաննէս՝ աւ *է և* է *յերկարք են. յերից երկարաց ասաց և վեցամանակ՝* Յ՛, վ՛, հ՛, ն՛, ն՛, ս՛, *վեցամանակ ծախեն։ Ուսանաւորին ոճն այս է, որ փոխես, թէ քանի՛ և յորո՛ց ոտից կամիս հաստատել զէութիւն բանին։*

ԽՈՆԱՐՀՄՈՒՆՔ ԲԱՅԻ

[ԲԱՆ]

«Բայ սահմանական, ներգործական, պարզ յծորդութեամբ, առաջնոյ չեչտոլոր բայից, ամանակի յայտական»:

---

2 ACDEFGHIJKMO *առաջքն,* NP *յառաջքն*
2 GH *Յովսեպոս*
5 C *Աւարտեղ*
5 P *ներուց*
9 E *հինգամանակ*
9 J *Ս՛, տ՛, փ՛, փ՛, ս՛*
11 P *աղաւթից*
13 F *Ներքևն*
13 CD *մաչափ*
13 N *որպիսի*
13 N *ացաց* փխ *ասաց*
13 B *Ի, ս, կ,* փխ *Ս, հ, կ*
14 ABCDEFGHIKMNOP *այս*
16 BJ *Սոնք,* C *ունքն,* E *Սոքն,* GHM *կոնքն*
16 CD *Նեից,* GH *երկուց*
16 G *Յովաննէս*
16 J *Յովհանն*
18 GHM *կոնքն* փխ *Սոնքն,* JP *Սոնք*
18 ACDEFGHJMO *Յ∞հաննէս,* P *Յ∞հանէս*
18 ACDEFGHIJKMNOP ∞ փխ *աւ*
18 P չիք՝ *և* (*է*)
19 ADFFGHIJKMNOP *յերկուց* փխ *յերից,* C *երկուց*
21 BK *զէութիւնն*
24 ACDEFGHIJKMNOP *յծորդութեան*
25 E *չեչտոր*
25 N *բացից*
25 *յայտնական,* P *յայրական*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Բազմիմաստ և շատախեղ արուեստաւորս և այլ իմն շահաւոր և արդիւնարար նիւթ դնէ առաջի մեր, որ է խոնարհմունք բայի։ Թէպէտ անդ ի վեր ասաց յաղագս սորա, բայց յաճախագոյնս կրթէ. թագաւոր հեզ և խոնարհամիտ առ ամենայն ոք խոնարհի և սահմանէ զմեծամեծս և զփոքունս՝ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճից, որպէս և արքայաշուք և հեզահայեացս բայ յամենայն ինչ խոնարհի և սահմանէ. որպէս և ասէ՝ «բայ է սահմանական»։ Ի վեր անդ ասաց, թէ խոնարհմունք բայի հինգ են՝ սահմանական, աներևոյթ, հրամանեան, ըղձական, ստորադասական։ Ի տեղւոջն ասացաւ և լուծմունքն. բայց աստ դարձեալ ի հնգէն զմէկն՝ զսահմանականն ի մէջ առնու և ասէ՝ «բայ է սահմանական», որ զինչ որ պիտի սահմանէ. ներգործական՝ *որ զգործն յայտնէ.* պարզ՝ *որ մեկնակ մեկնակ դնէ զբանն.* լծորդութեան՝ *որ լծէ զձայնաւոր և զանձայն գիր և հերկ առնէ բանի արաւրով։*

Առաջնոյ շեշտոլոր բայից ի բազում տեղիս ոլորի շեշտն, այլ առաջին և պարզ շեշտ աստ յայտնի ի խոնարհմանց բայիս. ամանակի յայտական, այսինքն՝ զամանակն ցուցանէ։

[ԲԱՆ]

«Ներկայի, ապառնւոյ, անցելոյ»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Զի խաւսքն յայս երեք հատածի ժամանակս փորձուի։

[ԲԱՆ]

«Դիմաց և թուոց»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ոչ միայն զմասունս ժամանակի ցուցանէ, այլ և զդէմս, այսինքն՝ յումմէ՛ խաւսքն է ասացած, այլ և զթիւս, զքանի՛ս գործողացն կամ խաւսողացն։

---

2 E *արուեստաւոր*
2 B *այլն*
3 N *խորարհմունս*
3 DGH *թեպէտ*
4 C *ի վերայ*, D *ի վերա*
4 O *վասն* փխ *յաղագս*
5—6 P *զփոքուն*
6 BG *արքայշուք*, P *արքաաշուք*
6—7 K *հեզարայեացս*, N *հեզայհայեացս*
7 I *ամենայն*
8 N *էն* փխ *են*
9 C *ըստորասական*
10 P *Ի տեղոջն*
11 ACDEGHIJKMNOP *սահման*, F *և սահման* փխ *սահմանական*
12 E *զըգործն*
12 N *պարզմ*
12—13 I *որ մեկնակ դնէ*
13 J *անձայն (գիր)*
13 GH *զձայնագիր* փխ *զանձայն գիր*
14 F *բանաւոր* փխ *բանի*
15 C *Առաջնո*
15 G *որոլի* փխ *ոլորի*
16—17 E *յայտնական*
17 P *զարմանական* փխ *զամանակն*
19 E *ապառւոյ*, J *ապառնոյ*
19 C *անցելոց*
21 F *փորձևի*, P *փորձութիւն*
25 ACDEFGHIJKMNOP *ժամանակիս*
25 BP *զէմս*
25 J *այսինք*
26 I *ումմէ*
26 ACDEFGHIJKMNO *ասցած*
26 D *զըքանիս*

[ԲԱՆ]

«Եզական, երկական, յոքնական»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Յայս երեք ոճս բովանդակի ամենայն բանական արուեստք, որ և ասէ ի կարգիս։

[ԲԱՆ]

«Ներկայիս եզական՝ կոփիմ, կոփես, կոփէ.
երկուորական՝ կոփոմ, կոփոս, կոփոյ.
յոքնական՝ կոփեմք, կոփէք, կոփեն»:

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Գիտացեալ արուեստաւորս, զի ամենայն բանական հանճարս ի վերայ երից ժամանակաց երթայ և երեք ոճով՝ կա՛մ միոյ, կա՛մ յերկուց և կա՛մ ի բազմաց՝ թէ՛ գործք, թէ՛ կիրք, թէ՛ բան։ Եւ զայս ուսմանց կարգս կարճեալ և չափաւոր բանիւ համառատեալ դիւրընկալ և հեշտաւոյց արարեալ։ Բայց է գիտ չափաժու և չափաւոր, որ յամենայն իրք խոնարհիլ կարէ՝ կակղանալով և կարճելով համառատէ, որ է կոփելս, և այսու փորձէ և վարի կարգաւ։ Թէ կամիս, դու ասա՝ ազդեմ, ազդես, ազդէ *կամ* առնեմ, *կամ* գործեմ, *կամ* հրամայեմ, *կամ* պատուիրեմ: *Ապա* կոփելս *խոշոր և չոր է՝ խարխափելով գնայ և կակղի և հեշտ հասկանալի և դիւրաւ պահի. թէ դու և կամ երկու մարդ այլ ըժամանակիս զներկայս, որ ի ներքս կանք, զբանն և զհոգքն հոգալ կամիք՝ ա՛յս է կերպն, որ միաւոր խաւսիս վասն երեք անհատի յատկի՝* խաւսիմ, խաւսիս, խաւսի *դա,* կոփեմ, կոփես, կոփէ. *և թէ վեց մարդ էք՝ ջուխտ-ջուխտ, դու այն կերպովն ասա, և թէ շատ էք՝ իբր զբազմաց ասես, ըստ ասացելոյդ։*

[ԲԱՆ]

«Ապառնոյն եզական՝ կոփեցից, կոփեսցես, կոփեսցէ.
երկուորական՝ կոփոնք, կոփուք, կոփոյք.
յոքնական՝ կոփեսցուք, կոփե[ս]ցէք, կոփեսցեն»:

---

4 P *Զայս* փխ *Յայս*
4 G *ամբանական* փխ *ամենայն բանական*
4 P *բանօոր* փխ *բանական*
8 N *կոփում* փխ *կոփոմ*
9 P *յոգնական*
9 J *կոփէ* փխ *կոփէք*
11—12 F *ի վերա*
12 J *երթա*
15 F չիք՝ *որ*
15 I *ամենայն*
16 J *հարճելով* փխ *կարճելով*
17 P *վար*
17 EKO *աս* փխ *ասա*, J *ասայ*
18 D *հըրամայեմ*, K չիք՝ *կամ հրամայեմ*
19 EKO *կոփես*
19 GJP *գնա*, K *գնայց*
20 P *դիւրեաւ*
20 EP *ներկայս*
21 C *կանքն*, F *կամք* փխ *կանք*
22 JP *երեքեան հատի* փխ *երեք անհատի*
22 GH *խ○○սիմ*
24 CD *կերպով*
24 JP *ասայ* (*և թէ*)
24 B *շատք*
24 F *բազմացաց*
26 ACDEFGHIJKMNOP *Ապառնւոյ*
27 B *Երկուորականն*
27 I *կոփունք* փխ *կոփուք*
27 B *կոփիւք* փխ *կոփոյք*
28 J *կոփեսցես* փխ *կոփեսցեն*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Թէ զպատանւոյ հատածէն կամիս ասել զո՛ր ինչ գործելոցն ես, կամ էք երկուք կամ բազումք՝ զաւարտն բանին այնպէս արժան է ասել. այլ գիտեա՛, զի երկուորականս բան բռնադատած է իմաստնոցն աթենացւոց և շինած, թէ չէ ի սովորական խաւսքս չկարուի ասիլ և առ մեզ չկայ։

[ԲԱՆ]

«Անցելոյն եզական՝ կոփեցի, կոփեցեր, կոփեաց.
երկուորական՝ կոփու, կոփոցեր, կոփիցար.
յոգնական՝ կոփեցաք, կոփեցիք, կոփեցին»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ա՛յս է սահմանականին աւրինակն, որ սահմանէ զժամանակին հատածն և զեղեալ բանն և զգործն՝ յորժամ զգործով սահմանեալ իրքն բանիւ սահմանես զայս ոճս պահելով։

[ԲԱՆ]

«Յարաձգականի եզական՝ էկոփէի, էկոփէիր, էկոփիւր.
երկուորական՝ էկոփուիւր, էկոփուր, էկոփոյ.
յոգնական՝ էկոփէաք, էկոփէիք, էկոփիւն»։

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Այս զերեք ժամանակին զիրք առնու թէ՛ բան, թէ՛ գործ, որպէս ասես՝ դեռ առնէի, դեռ վարդապետէի, գնայի ի գործ պատերազմի, *որպէս վասն անվճար գործոյ և հատ ժամանակի խաւսք պահանջեն։*

[ԲԱՆ]

«Ներգործական՝ կոփեցի, կրաւորական՝ կոփեցայ, ըղձական՝ կոփիցեմ արդեւք, հրամայական՝ կոփեա՛»։

---

2 G *զապատանոյ*
2 F *հատածէն*
3 CD չիք՝ *էք երկուք,* JP չիք՝ *էք երկուք կամ*
3 C *այսպէս*
4 J *գիտեայ*
4—5 P *աթենացոց*
5 F *չկարուի*
5 GI *ասել*
7 C *Անցելոցն,* E *Անցանելոյն*
8 FN *կոփեցեր* փխ *կոփոցեր*
8 N *կոփիցար* փխ *կոփեցար*
8 BEK *կոփիցան* փխ *կոփիցաք*
12 J *(և) գործն*
12 J *և (զգործով)*
12 B *սամանեալ*
15 AD *էկոփեի* փխ *էկոփէի*
15 ADEKMO *էկոփեիր,* N *կոփէիր,* P *էկոփիր* փխ *էկոփէիր*
16 J *էկոփ,* B *էկոփուիր* փխ *էկոփիւր*
16 ABCDFGHIJKMNP *էկոփո* փխ *էկոփիւր*
17 ABDFGHIJKMNOP *էկոփեաք* փխ *էկոփէաք*
17 P *էկոփէիւն*
20 AME *առնեի*
20 AGHMNO *վարդապետեի*
20 BFGIJKMNP *ի գործս*
20 B *որ* փխ *որպէս*
23 G *երգործական* փխ *Ներգործական*
23 B *կրաւորա,* P *կրաւաւորական*
23 P *կոփեցա* փխ *կոփեցայ*
23—24 P *կոփեցեմ*
24 K *արդեօք,* P *արդեաւք*

[ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ]

Ներգործական է, *որ յայլս գործես բարի կամ ցաւ և վէրք։* Եւ կրաւորական է, *որ յայլոց առնուս։* Ըղձական է, *որ ցանկաս իրաց և ասես, թէ հասանիցե՞մ այս իրացս։* Հրամանական է, *որ հրամայես՝* «Արա՛ զայս ինչ», «Գնա՛ յայս անուն տեղ»: *Քան զայս առաւել կոփք զտանես, բայց աւելի շահ ոչինչ,— զի բովանդակեաց զհարկաւորն ասացեալ բանքս։*

---

2 IM *երգործական* փխ *Ներգործական*

2—3 IM չիք՝ *որ յայլս գործես բարի կամ ցաւ և վէրք։ Եւ կրաւորական է....։*

2—3 F *կրաւնաւորական,* P *երկուոր-ական* փխ *կրաւորական*

4 B *հասանեմ*

4 GH *իրաց*

4 P *Հրամանան (է)*

4 J *Արայ*

5 F չիք՝ *զայս ինչ։*

5 I *այս* փխ *յայս*

5 C *աւել*

5 B *կոբք*

5 B *գանես*

6 P չիք՝ *աւելի*

6 N *ոչինչ*

РЕЗЮМЕ

Публикуемая работа, озаглавленная «Толкование грамматики»— один из ценных памятников литературного наследия известного армянского средневекового ученого Вардана Аревелци (XIII в.). Написана была она в 1244—1246 гг. в Киликии по просьбе царя Хетума I. Источник, как пособие по курсу грамматики, списывался и имел широкое хождение как в учебных заведениях на территории Армянского Киликийского царства, так и в научно-педагогических центрах исторической Армении.

Автор, будучи известным книжником, историком и богословом, одновременно занимался теорией словесности и был толкователем грамматики. Его «Толкование грамматики» вместе с соответствующим исследованием и комментариями нами впервые пускается в научный оборот как *критический текст,* подготовленный на основе сравнения и сличения 17 рукописей.

В предисловии-исследовании (стр. 5—70), исходя из научной необходимости, мы ставим перед собой задачу: во-первых всесторонне осветить ряд поднятых этим литературным памятником проблематичных вопросов, являющихся важным вкладом в историю развития богатейшей литературы толковательского характера по грамматике; во-вторых, путем исследования грамматических концепций Вардана Аревелци попытаться выяснить всю систему его грамматических воззрений, по сути дела, труднодоступных, а подчас и вовсе непонятных для современного ученого-языковеда; и в-третьих, с помощью скрупулезного текстологического анализа уточнить связи с подобными грамматическими толкованиями, с одной стороны, а с другой—на основе сделанных текстологических заключений дать оценку этому грамматическому труду.

У Вардана Аревелци была определенная цель: осветить положения, высказанные в труде жившего во II в. до н. э. известного греческого грамматика Дионисия Фракийского с помощью анализа явлений классического армянского языка.

Автор в значительной мере использовал работу такого же типа известного ученого и общественного деятеля Армении XI в. Григора Магистроса, пересмотрел и углубил отображенные в ней положения Давида Анахта (V—VI вв.), Анонимного грамматика (VI в.), Мовсеса Кертоха (VII в.) и Степаноса Сюнеци (VIII в.).

Однако, характерно, что Вардана Аревелци часто не удовлетворяют высказанные до него объяснения того или иного толкователя по тем же вопросам: он предлагает новое толкование.

Григор Магистрос, в соответствии с использованными им источниками, в системе построения своего текста представляет высказывания

Дионисия Фракийского не как отдельные положения (Բան) в виде цитат, а сливает их в своем толковании в единое целое. Вардан Аревелци же каждый абзац, каждое предложение или словосочетание армянского перевода труда Дионисия Фракийского (выполненного еще в V в.) приводит в кавычках как цитату, в качестве положения, а затем соответственно толкует их, не пропуская ни одного высказывания Д. Фракийского. Это и является залогом того, что грамматический труд Вардана Аревелци является хотя и кратким, но *целостным толкованием труда Дионисия Фракийского.* Следует отметить, что подобный принцип построения текстологического сочинения в армянской книжности вообще не является исключительно нововведением Вардана Аревелци: принцип этот гораздо раньше, чаще в V—VI вв., имел широкое распространение в трудах философского и богословского характера; но *в грамматической толковательской литературе Вардан Аревелци первый использовал подобный принцип построения текста.*

Этот принцип возник, однако, не только в результате требований всестороннего и исчерпывающего толкования труда данного автора, но также, и это особенно важно, *под давлением учебно-педагогической методики, для сочинений, предусмотренных в качестве пособий.*

А Вардан Аревелци был известным и заслуженным педагогом, возглавлявшим в течение долгих лет Хор-вирапское узебное заведение высшего типа.

Подобный подход является крайне необходимостью, в первую очередь с теоретической точки зрения, для обучения таким сложным и трудным предметам или наукам, какими были, например, грамматика, риторика, философия, богословие и т. д. Наряду с правильным решением целого ряда языково-грамматических задач, в работе имеются общие недостатки и погрешности, являющиеся данью историческому прошлому-общечеловеческой цивилизации того периода. Так, в Средние века грамматика, находясь по охвату и характеру затрагиваемых вопросов в самых тесных связях с надстрочными явлениями: богословием, философией, риторикой, словесностью (устным народным творчеством, теорией поэтических и прозаических сочинений), сама, в свою очередь ,частично обрела надстроечный характер. Поскольку в Средние века язык не рассматривался исключительно как средство общения между людьми, постольку и наука, изучающая взаимоотношения языковых единиц и явлений, естественно должна была дать дань (и действительно давала) таким явлением мировоззренческих толкований, которые, будучи лишь языковыми фактами *могли быть правильно объяснены только опираясь на выявление структурных и естественно-исторических закономерностей.* С этой точки зрения не составляет исключения также «Толкование грамматики» Вардана Аревелци. Означенное обстоятельство, однако, будучи одним из важных признаков всех средневековых грамматических толкований, в то же время придает им как бы «энциклопедический» характер. Изучение этих трудов имеет особо важное значение не только для истории грамматической мысли, но и с точки зрения сферы интересов ученых и мыслителей того времени. Поэтому познавательное значение средневековых толковательских трудов по грамматике по истине всеобъемлюще.

К публикуемой работе прилагаются примечания, предметный указатель, списки собственных имен и использованной литературы.

SUMMARY

The work published, entitled „The Interpretation of Grammar“, is one of the valuable bibliographical monuments inherited from the eminent Armenian scientist of the Middle Ages, Vardan Areveltsi (XIII century). It was written in 1244—1246 in Cilicia at the request of king Hetum I. As a text-book for grammar courses, the original was recopied in many manuscripts and was in wide use in the teachings of educational institutions in the boundaries of the Cilician Kingdom of Armenia as well as in scientific-pedagogical centres of the Eastern Armenia.

The author, being a notable connoisseur of ancient books, historian and theologian, was at the same time a literary theoretician and interpreter of grammar as well. His „Interpretation of Grammar“ together with the appropriate research and annotation is being put into scientific circulation by us, for the first time, as a **critical text** prepared on the synthetic bases of the comparison of 17 manuscripts.

In the research Preface (5—70 pp.), as a result of scientific necessity, we have set ourselves the task of firstly, giving a detailed explanation of some problematic questions revived by this monument of grammar, which are important contribution to the history of development of the armenian grammatical rich heritage of interpretative character; secondly, by the study of the grammatical conceptions of Vardan Areveltsi, we have tried to explain the whole system of his grammatical views, which, in essence, is rather inaccessible and incomprehensible to the contemporary linguist-grammarian; and thirdly, by a scrupulous textual analysis we have, on the one hand, the task of verifying the links and relations with similar grammatical interpretative works, and on the other hand, based on the obtained textological conclusion, the task of estimating this grammatical work.

Vardan Areveltsi had a distinct aim; to elucidate the theses of Dionysus of Thrace, the eminent grammarian of the II century B.C., by examinating at the same time the facts of the classical Armenian language.

The author has made considerable use of a work of the same type, by Krikor Magistros, an eminent Armenian scientist and public figure of the XI century A. D., reviewing and extending this or that particular theses of David Anhaght (V--VI centuries), of an anonymous grammarian

of the VI century, of Movses Kertogh (VII century), of Stepanos Sjunetsi (VIII century), enclosed in this work. It is characteristic, however, that Vardan Areveltsi quite often is not satisfied by the explanation s on the same grammatical question given by this or that interpreter before him; he proposes a new interpretation. According to the literary sources used used in the system of construction of his text, Krikor Magistros uses the quotations of Dionysus of Thrace not as separate positions (*Բան*) in the form of citations, but blends them with his interpretation as a united whole; Vardan Areveltsi, as a principle, takes into quotation marks each paragraph, each sentence or word combination of the Armenian translation of the work of Dionysus of Thrace (fulfilled yet in the V cent.) and then accordingly interpretes them, omitting not a single statement of Dionysus of Thrace. This appears to be a guarantee that the grammatical work of Vardan Areveltsi is, although brief, **an intact interpretation of the work of Dionysus of Thrace.** It would be noted that this principle of textual structure of interpretative character in Armenian bibliography is not exclusively the innovation of Vardan Areveltsi; this principle was widely used much earlier, yet in the V and VI centuries, in philosophical and theological works; however, **in grammatical interpretative literature it was Vardan Areveltsi who, for the first time, embedded a similar principle of text coustruction.**

This principle arose, however, not cnly as a result of detailed and exhaustive demands of the interpretative work by the author under consideration but, and this is of particular importance, **under the pressure of pedagogical-educational methods for text-books foreseen as manuals.**

And it must be noted, that Vardan Areveltsi was, indeed, a well-known and merited pedagogue who, for many years, headed the Khor-Virap institution of higher education.

A similar approach is certainly essential, firstly, for the education of, from the theoretical point of view, such intricated and difficult subjects and sciences as are, for example, grammar, rhetoric, philosophy, theology etc.

Parallel with the correct solution of a number of linguistic-grammatical problems there are some common shortcommings and errors in the work, which are tributes of the given historical past of human civilization of that period. For example, the grammar of the Middle Ages, by its embrace of problems and the nature of latters being in close connections with the phenomena of superstructure: of theology, philosophy, rhetoric, literature (popular, oral creation, and the theory of poetic and prosaic composition) has, in its turn, partially obtained a superstructural character. Since language in the grammars of Middle Ages, was not regarded exclusively as a means of intercourse among people, and since the science which explains linguistic units and grammatical relations as the science of revealing only the expressive means

of language, naturally grammatical text-books had to pay tributes (and certainly did) to such phenomena of world outlook interpretation, which, however, being pure linguistic facts, **can correctly obtain scientific explanations by relying only on the discovery of structural and naturo-historical developments.** From this point of view the work by Vardan Areveltsi „The Interpretation of Grammar„ is of no exception. The noted fact, however, inspite of being one of the most important characteristics of all grammatical interpretations of the Middle Ages, simultaneously gives them a kind of „encyclopedic" nature. The study of those works is of valuable significance not only for the history of the grammatical thought, but also for the revealing the spheres of interests of the thinkers and scientists of the period. That's why the cognitive meanings of the interpretative works on grammar are, in fact, all-embracing.

The work proposed is provided with indexes of proper nouns, of brief explanations and of employed literature.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Նկատի ունի հույն նշանավոր քերական Դիոնիսիոս Թրակացուն (170—90 թթ. մ. թ. ա.), որի հայերեն թարգմանված քերականական աշխատությունն է Վարդան Արևելցին մեկնաբանում իր սույն երկասիրությամբ։

2. Հույները «Դիոնիսոս» են անվանում Բաքոս հեթանոսական աստծուն, որը ճանաչվում էր իբրև գինու աստված՝ խորհրդանշելով միաժամանակ մարդկային զեխությունն ու ցոփությունը։ Այստեղից և՝ «Bacchanalia» *կամ «Բոքոսականք» արտահայտությունը։ Հունական դիցաբանության համաձայն՝ Դիոնիսոսը կամ Բաքոսը եղել է Զևսի որդին. նա սովորեցրել է սերմանելու, այգի տնկելու և գինի պատրաստելու արվեստը, ինչպես և վաճառականության հմտությունը։*

3. Ապողոնը կամ Ապոլլոնը նույնպես Զևսի որդին էր. դիցաբանության մեջ նա համարվում է բժշկության և գուշակության հայր, ինը մուսաների պարագլուխ և լույսի աղբյուր։ Պաշտվել է իբրև հեթանոսական աստված. քանդակներում նրան ներկայացրել են իբրև անմորուս գեղեցիկ պատանի, ձեռքին՝ քնար, ոտքերի առաջ՝ նվագարան։

4. Անտիկ Հունաստանի քնարերգության չգերազանցված ներկայացուցիչ Հոմերոսն է, որը մեր հին մատենագրության մեջ և քերականական երկերում վկայակոչվել է նաև, զուգահեռաբար, «Հոմերոն» ձևով։ Համաշխարհային փառք են բերել նրան իր երկու գլուխգործոցները՝ «Իլիական»-ն ու «Ոդիսական»-ը, որոնք տրոյական պատերազմի հերոսապատում դրվագներն են գեղարվեստորեն վերարտադրում՝ ժամանակի հասարակական կացութաձևի «հանրագիտարանային» տեղեկությունների արձանագրումով։ Հույն պատմիչ Հերոդոտի համաձայն՝ Հոմերոսը ապրել և ստեղծագործել է իրենից 400 տարի առաջ, այլ կերպ ասած՝ մ. թ. ա. IX—VIII դարում (տե՛ս Ա. Գ.Առաքելյան, *Հունական գրականության պատմություն, 1962, էջ 54)։*

5. Ակնարկում է Հոմերոսի «Իլիական» և «Ոդիսական» էպիկական ստեղծագործությունները։

6. Կորճայքը Մեծ Հայքի 6-րդ նահանգն էր, որը գտնվում է Վանա լճի հարավ-արևելյան և Ուրմիայի արևմտյան կողմում։ Ըստ որում Արշակունիների օրոք Կորճայքը հանդիսանում էր Մեծ Հայքի չորս բդեշխություններից մեկը և մատենագրության մեջ գերազանցապես հայտնի է որպես «Կորդուաց բդեշխութիւն»։ Հատկանշական է, որ Կորդուաց կամ Կորճէից բդեշխը Արշակունյաց ժամանակ դիտվել է իբրև «երկրորդ սահմանակալն Ասորեստանեայց կողմանէն» (տե՛ս Ս. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 60)։*

7. Տրոյան կամ Տրովադան (նույնն է նաև՝ Իլիոն) մի քաղաք էր, որ կառուցված է եղել Հելլեսպոնտոսի (այժմյան Դարդանելի) հարավային մասում։ Եղել է մայրաքաղաք մինչհելլենական շրջանի Դարդանական իշխանության համար։ Այստեղ Պրիամոսի թագավորության օրոք (մոտավորապես XII դար մ. թ. ա.) տեղի է ունենում շուրջ տասնամյա պատերազմ՝ Պարիսի կողմից Սպարտայի թագավոր Մենելավոսի կին Հեղինեի առևանգման շարժառիթով։ Հույները այն կարողանում են գրավել միայն խարդավանքով ու նենգությամբ. փայտյա վիթխարի ձի են շինում, որի մեջ տեղավորում են իրենց զինվորներին և ձևացնելով, թե վերացնում են քաղաքի պաշարումը, հեռանում են։ Տրոյացիները միամտաբար իրենց քաղաքի պարիսպներից ներս են տանում ձին։ Գիշերը փայտյա ձիում թաքնված հույն սպառազեն զինվորները ահավոր կոտորածի ենթարկելով տրոյացիներին, նվաճում են քաղաքը։ Այստեղից էլ՝ «Տրոյան ձի» արտահայտությունը համաշխարհային գրականության մեջ, որ տրվում է դաշնակցային խմբակցություններում դիմակավորված կեղծ «բարեկամին»։

8. Դիոմեդեսը հիշվում է «Իլիական»-ում իբրև Ոդիսևսի զինակից. վերջինիս հետ միասին որպես թե նա վիրավորած է եղել Տրոյա քաղաքի պաշտպան աստվածուհուն։

9. Պարիս Տրոյացին Պրիամոս թագավորի որդին էր, որը Սպարտայի Մենելավոս թագավորի կին գեղեցկուհի Հեղինեին առևանգելով պատճառ է դառնում Տրոյան պատերազմի։

10. «Ֆռանգք» ասելով հեղինակը նկատի ունի իտալացիներին, ֆրանսիացիներին և եվրոպացի այն բոլոր ժողովուրդներին, որոնք լատիներենը իբրև գրական լեզու են կիրառել իրենց մատենագրության մեջ։

11. Պրիամոսը տրոյացիների թագավորն էր և Պարիսի հայրը։

12. Պատրոկլեսը Հոմերոսի «Իլիական»-ում հիշվում է որպես Աքիլլեսի ամենամտերիմ ընկերը, որը, վերցնելով Աքիլլեսի զենքերը, մենամարտի է դուրս գալիս Տրոյայի թագավոր Պրիամոսի ավագ որդու՝ Հեկտորի դեմ և մարտադաշտում սպանվում վերջինիս կողմից։ Այս դեպքը փոխում է իրադարձությունների ամբողջ ընթացքը՝ ստիպելով Ագամեմնոնից խռով Աքիլլեսին, որ նա հանում իր սիրելի ընկերոջ՝ Պատրոկլեսի, վրեժխնդրության անհուն ցասումով լցված նորից մտնի ռազմադաշտ, որով և ապահովում է հույների հաղթանակը տրոյացիների դեմ։

13. Աքիլլեսը Տրոյան պատերազմին մասնակցած հույն ամենանշանավոր զորավարն էր, որն իր մարտունակությամբ մրցակից չուներ։ Նրա մայրը՝ աստվածուհի Թետիսը, ըստ հունական դիցաբանության, նորածին Աքիլլեսին անխոցելի դարձնելու համար՝ ոտքից բռնած սուզում է Ստիքս աղբյուրի մեջ։ Եվ Աքիլլեսը, ըստ Հոմերոսի նկարագրության, իրոք անխոցելի է դառնում, բացի գարշապարից, որին կախարդական ջուրը չէր հպվել՝ մոր ձեռքը այն ծածկած լինելու պատճառով։ Այստեղից՝ «աքիլլեսյան գարշապար» արտահայտությունը համաշխարհային գրականության մեջ՝ որևէ անձնավորության թույլ ու խոցելի տեղը մատնանշելու իմաստով։

14. Արիստոտելը անտիկ աշխարհի «համապարփակ» մտածողն է, Պլատոնի բազմաքանքար աշակերտը, որն ապրել է 384—322 թթ. մ. թ. ա.։ Նա կոչվում է նաև Ստագիրացի՝ Ստագիրում ծնված լինելու պատճառով։ Եղել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու ուսուցիչը, համարվում է ճեմարանների («պերիպատիկյանների դպրոցի») հիմնադիրը։ Իր ժամանակակիցների կողմից բնութագրվել է իբրև «իշխան փիլիսոփայից»։ Ունի բազմաթիվ մեծարժեք աշխատություններ փիլիսոփայության, տրամաբանության, բնագիտության, ճարտասանության, առաքինության տեսության, քաղաքականության, պոետիկայի և այլ գիտակարգերի վերաբերյալ, որոնք ամբողջ միջնադարում ենթարկվել են հարաճուն մեկնաբանությունների բազմաթիվ ժողովուրդների մատենագրություններում։ Հայ դպրությունը դեռևս V դարում Արիստոտելի մի շարք կարևորագույն աշխատությունները թարգմանելով զարգացրել է հայ գիտական մտածողությունը տեսության տարբեր բնագավառներում։

15. Պորփյուրը գրականության մեջ ճանաչվում է նաև որպես «Պորփյուր Փյունիկեցի»։ Նա ապրել է 239—304 թթ. ընթացքում։ Աշակերտել է հույն փիլիսոփա Պլոտինին և հանդիսացել փիլիսոփայության մեջ իդեալիստական ուղղության կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկը։ Հեղինակ է մի շարք մեկնությունների, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են Պլատոնի փիլիսոփայական սիստեմի պարզեցմանը և Արիստոտելի տրամաբանական երկերի վերլուծությանը։ Նրա «Ներածություն» երկը լայն շրջանառության մեջ է եղել ամբողջ միջնադարում, և հայ մեծանուն իմաստասեր Դավիթ Անհաղթը դեռևս V դարում թարգմանել է այն հայերենի ու մի ամբողջական խորաքնին մեկնություն նվիրել դրան։ Պորփյուրի երկի հայերեն թարգմանությունը, անտիկ փիլիսոփաների երկերը լավագույնս հետազոտող և քննական տեքստերին զուհագետ դրանք ռուսերեն հրատարակող Սեն Արևշատյանի հավաստմամբ՝ գնահատվում է որպես աշխարհի ամենավաղ թարգմանություններից մեկը (տե՛ս նրա աշխատասիրությամբ լույս տեսած «Давид Непобедимый, Толкование Аналитики Аристотеля» երկը, էջ 147)։ Պորփյուրը թեև քրիստոնեության հակառակորդ է եղել և շուրջ 15 աշխատություն է գրել «Ընդդեմ քրիստոնեության», սակայն բարոյագիտության վերաբերյալ գրած աշխատությունում զարգացրել է հայացքներ, որոնք իրենց էությամբ շատ մերձ են քրիստոնեությանը։ Նրա երկերից շատերը սուզվել են անհայտության մշուշում և չեն հասել մեզ։

16. «Բնագիրք»-ը Արիստոտելի աշխատությունն է, որ թարգմանված է եղել մեր մատենագրության սկզբնական շրջանում, և մինչև անգամ Վարդան Արևելցին էլ ունեցել է այն իր ձեռքի տակ, քանի որ ընթերցողին հղում է այդ աշխատությանը՝ գրելով. «...որպէս ի Բնագիրքն գտանելոց ես»։ Սակայն տարաբախտաբար Արիստոտելի այդ աշխատությունը մեզ չի հասել։

17. Պլատոնը հունական անտիկ աշխարհի խոշորագույն մտածողներից է, որն ապրել է 427—347 թթ. մ. թ. ա.։ Նրա իսկական անունը եղել է Արիստոկլ, իսկ Պլատոնը որպես մականիր է տրվել նրան՝ մտածողության համապարփակության համար, որովհետև «Պլատոն» նշանակել է «լայն», «ընդարձակ» (հուն. πλατύς բառից)։ Աշակերտել է նշանավոր Սոկրատին, և իր մեծարժեք աշխատություններում զարգացրել է նրա հայացքները նոր մակարդակով։ 387-ական թվականներից մ. թ. ա. Պլատոնը Աթենքում հիմնադրում է իր դպրոցը, որը «Ակադեմիա» անվամբ է վերակոչվում։ Նրա իմաստասիրական երկերի մեծ մասը երկախոսությունների բնույթ ունեն, որոնցում արծարծված հարցադրումներն իրենց ընդգրկման ոլորտով չափազանց համապարփակ են։ Լինելով իդեալիստ փիլիսոփա, Պլատոնը միաժամանակ հանդիսանում էր ստրկատիրական ազնվականության գաղափարախոսը։

ՑԱՆԿ
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ա) Ձեռագիր աղբյուրներ

ՀՍՍՀ Մինիստրների Սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ—Մատենադարանի № № 267, 1115, 1461, 1764, 2189, 2283, 2296, 2330, 2331, 2369, 2370, 2371, 2372, 2381, 2462, 2526, 3917, 8537, Բրիտանական թանգարանի or—*5273, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի № № 337 և 1130 ձեռագրերը։*

բ) Տպագիր աղբյուրներ և ուսումնասիրություններ

Адамян А., Эстетические воззрения средневековой Армении, Ереван, 1955.

Адонц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915 г.

Ալիշան Ղ., *Հայապատում, Վենետիկ, 1901։*

Աճառյան Հր., *Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951։*

Անթաբյան Փ., *Վարդան Արևելցու «Ժղլանքը», «Բանբեր Մատենադարանի», № 8, 1967։*

Առաքելյան Ա. Գ., *Հունական գրականության պատմություն, Երևան, 1962։*

Аревшатян С., Давид Непобедимый, Толкование Аналитики Аристотеля, Ереван, 1967.

Brosset M., Analyse Critique de la Всеобщая история de Vardan, St. Petersbourg, 1862.

Conybeare F., A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London, 1913.

Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ Աղանդոց, Թիֆլիս, 1914։*

Երեմյան Ս., *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրության հիմքի վրա), Երևան, 1963։*

Խաչերյան Լ., *Եսայի Նչեցի, Վերլուծութիւն քերականութեան, Երևան, 1966։*

Խաչերյան Լ., *Հայ շարահյուսագիտական մտքի վաղ շրջանի պատմությունից, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962։*

Խաչիկյան Լ., *Վարդան Արևելցու «Վասն բանին» աշխատությունը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1943, № 2։*

Խաչիկյան Լ., *Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, առաքված Արևելյան Հայաստան, 1251 թվականին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, 1958։*

Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961։*

Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի, աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941։*

Ղազարյան Ս., *Միջին հայերեն, գիրք Ա, Երևան, 1960։*

Մաղաք-Թէոփիլեանց Մ., *Կենսագրութիւն երևելեաց, Վենետիկ, 1839, հ. Ա և Բ։*

Meillet A., Linguistique historique et linguistique générale, Paris, 1948.

Մովսես Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913։*

Ոսկեան Հ., *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանի ի Վիեննա, հ. Բ, 1963։*

Չամչեանց Մ., *Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, հ. Գ, 1786։*

Ջահուկյան Գ., *Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954։*

Ջահուկյան Գ., *Դավթի քերականական աշխատության նորահայտ ամբողջական ձեռագիր տեքստը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1956։*

Saint—Martin U., Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Armenie, Paris, Tome 2.

Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, երկասիրութիւն երից վարդապետաց յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ Աբբահօր Հ. Գաբրիէլի Աւետիքեան, Հ. Խաչատրոյ Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտչի Աւգերեան, Վենետիկ, հ. Ա, 1836, հ. Բ, 1837։

Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ Պատմութիւն Տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ էմին, Մոսկվա, 1861։

Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, *քննական հրատ. Հայկ Պէրպէրեանի, Բարիզ, 1960։*

Տաշեան Յ., *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895։*

ՑԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

12—737

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑԻ
ВАРДАН АРЕВЕЛЦИ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆԻ

Տպագրվում է Հայկ. ՍՍՀ Մինիստրների
սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Օ. Ս. ԵԳԱՆՅԱՆ
Հրատարակչական խմբագիր՝ Ս. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ
Կազմը՝ ՅՈՒ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ
Տեխնիկական խմբագիր՝ Ս. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ՎՖ 04644 *Հրատ. 3524* *Պատվեր 737* *Տպաքանակ 1500*

Հանձնված է արտադրության 1/II 1971 թ., ստորագրված է տպագրության 15/II 1972 թ., տպագր. 11,25 մամուլ, հրատ. 13,51 մամուլ, պայման. 15,75 մամուլ, թուղթ № 1, $70\times108^{1}/_{15}$։
Գինը 1 ռ. 25 կ.։

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան